

**ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

**ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЗАГОРОДНЯ НАТАЛЯ В'ЯЧЕСЛАВІВНА

УДК 346.91

**ДИСЕРТАЦІЯ
ДЖЕРЕЛА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА**

12.00.04 – господарське право, господарсько-процесуальне право
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня **кандидата юридичних наук**

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н.В. Загородня

Науковий керівник –
Ніколенко Людмила Миколаївна,
доктор юридичних наук; професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Загородня Н.В. Джерела господарського процесуального права. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» (081 – Право). – Інститут економіко-правових досліджень Національної академії наук України, Київ, 2018.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано вирішення наукового завдання, що полягає в обґрунтуванні пропозицій щодо удосконалення джерел господарського процесуального права з метою підвищення ефективності господарського судочинства, захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, фізичних та юридичних осіб, держави.

Виявлено особливості становлення джерел господарського процесуального права (з врахуванням ступеня його галузевого оформлення в певний історичний період), а саме: наступність використання попередніх джерел права з осучасненням та оновленням їх змісту; наявність міжгалузевих джерел права; залежність системи та змісту джерел від факторів економічного, політичного, ідеологічного характеру в конкретний історичний період; вплив трансформації державно-політичних підходів до питань судоустрою та моделі судочинства в конкретний історичний період; характерність домінування офіційно-нормативних джерел відповідно до традицій романо-германської правової системи; наявність (в більшому або меншому обсязі) звичаєвої форми вираження права; рецепція іноземних джерел процесуального права; диференціація джерел із збереженням єдності мети; вираження процесуальних норм процедурного характеру.

Обґрунтовано низку положень щодо поняття джерел господарського процесуального права та їх окремих видів, а саме: запропоновано визначення

поняття джерел господарського процесуального права як формалізованих та/або неформалізованих засобів зовнішнього вираження господарського процесуального права, які мають юридичну силу і практичну придатність для регламентації судочинства в судах господарської юрисдикції, шляхом прямого санкціонування з боку держави або відсилання до певного джерела права; запропоновано розглядати господарський договір як джерело господарського процесуального права з обмеженою дискретною дією в межах визначення способу захисту порушеного права чи інтересу особи, яка звертається до господарського суду.

Аргументовано положення щодо правил та меж дії джерел господарського процесуального права, а саме: конкретизовано, що господарський процесуальний закон діє в часі не тільки на момент вчинення відповідної процесуальної дії, розгляду, вирішення справи, а й під час перегляду, виконання судових рішень та судового контролю за їх виконанням; обґрунтовано положення щодо надання господарському процесуальному закону зворотної сили та запропоновано відповідні зміни в Господарський процесуальний кодекс України (зокрема ч. 5 ст. 3).

Обґрунтовано низку положень щодо системи джерел господарського процесуального права, а саме: запропоновано визначення поняття системи джерел господарського процесуального права як сукупності субстанціональних (базисних, основних) джерел (нормативно-правових актів, міжнародних договорів) та квазіджерел (господарських договорів, прецедентів тлумачення, правових звичаїв, принципів права, правової доктрини) зі своїм специфічним змістом, внутрішньою єдністю, ієрархією та послідовністю застосування для захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання; запропоновано введення в обіг категорії «квазіджерела» як складової системи джерел господарського процесуального права, які виникають як результат правозастосовної діяльності, санкціоновані державою та можуть упорядковувати питання щодо вирішення спору в судах

господарської юрисдикції на принципі субсидіарності відносно субстанціональних джерел господарського процесуального права.

Обґрунтовано низку положень щодо структури системи джерел господарського процесуального права: запропоновано визначення поняття структури системи джерел господарського процесуального права як стійкої упорядкованості взаємопов'язаних складових субстанціональних та квазіджерел, яка наділена ознаками ієрархічності, субординації, субсидіарності, цілеспрямованості для захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання; конкретизовано з позиції горизонтальних та вертикальних зв'язків структуру системи джерел господарського процесуального права шляхом виокремлення таких складових: 1) субстанціональні джерела: а) нормативно-правові; б) нормативно-актні; в) нормативно-договірні; 2) квазіджерела: а) договірні; б) звичаєві; в) прецедентно-тлумачні; г) доктринальні.

Конкретизовано визначення поняття системи господарського процесуального законодавства як цілісної, узгодженої сукупності нормативно-правових актів та ратифікованих міжнародних договорів, якими регулюються правовідносини у сфері організації та здійснення господарського судочинства та санкціонується дія інших джерел процесуального права.

Аргументовано положення щодо процесуальної інтеграції, а саме: запропоновано визначення поняття процесуальної інтеграції як процесу зближення типів здійснення правосуддя, у формі гармонізації та/або уніфікації усього комплексу процесуальних норм, які забезпечують організацію та функціонування господарського судочинства з метою підвищення ефективності судового захисту суб'єктів господарювання, фізичних осіб, держави; виокремлено види процесуальної інтеграції за наступними критеріями: 1) предмет правового регулювання; 2) характер; 3) обсяг; 4) простір здійснення.

Уточнено пріоритетне місце джерел міжнародного права в розвитку господарського процесуального права, яке полягає в поліпшенні реалізації його організаційного та функціонального призначення.

Запропоновано визначення поняття комплексної імплементації як способу впровадження в національне господарське процесуальне законодавство норм міжнародного права, який характеризується суміщенням трансформації, інкорпорації, рецепції та відсилки з метою поліпшення правозастосування при розгляді та вирішенні господарських спорів.

Обґрунтовано низку положень щодо рішень Європейського суду з прав людини як джерела господарського процесуального права, а саме: аргументовано характеристики рішень Європейського суду з прав людини як джерела господарського процесуального права, зокрема: 1) одночасність вирішення конкретного правового спору та тлумачення основних положень Конвенції; 2) можливість відхилення від положень власної практики; 3) обмеженість рамками Конвенції; 4) складний і різноманітний суб'єктний склад застосування як джерела права (конвенційні органи, країни – учасниці Конвенції, господарські суди, інші суб'єкти правозастосування); запропоновано визнання джерелом господарського процесуального права в діяльності господарських судів саме рішень Європейського суду з прав людини, а не практики Європейського суду з прав людини, відповідно до судової компетенції.

Здійснене дисертаційне дослідження дозволило розробити пропозиції по внесенню змін та доповнень до Господарського процесуального кодексу України.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони заповнюють певною мірою прогалину у науці господарського процесуального права щодо джерел господарського процесуального права; можуть бути використані для подальшого удосконалення чинного законодавства, яке застосовується судами під час розгляду господарських спорів; при підготовці відповідних підручників, навчальних посібників,

коментарів до нормативно-правових актів, які регулюють порядок вирішення судами господарських спорів, а також у практичній діяльності суб'єктів господарювання.

Окремі положення результатів дисертаційної роботи використовуються в навчальному процесі Донецького юридичного інституту МВС України при викладанні дисциплін «Теорія держави та права», «Господарське право», «Господарське процесуальне право» (акт № 23/нд від 02.05.2018 р.) та можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях Донецького юридичного інституту МВС України (акт № 25/116 від 04.05.2018 р.). Крім того, результати дослідження рекомендовано до використання в практичній діяльності Товариства з обмеженою відповідальністю «ЛЕМА ШППІНГ» (довідка № 129/18 від 08.05.2018 р.), Товариства з обмеженою відповідальністю «Науково-виробнича фірма ААС» (довідка № 203/05/11 від 07.05.2018 р.), Господарського суду Київської області (довідка № б/н від 08.05.2018 р.).

Ключові слова: господарське процесуальне право, господарське процесуальне законодавство, джерела права, система джерел, Господарський процесуальний кодекс, структура системи джерел, джерела міжнародного права, імплементація, інтеграційні процеси, рішення Європейського суду з прав людини.

НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ, ЯКІ МІСТЯТЬ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Загородня Н.В. Щодо характеристики видів джерел господарського процесуального права України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2015. № 1 (2). С. 30–34.

2. Загородня Н.В. Теоретичні підходи до визначення поняття та видів джерел господарського процесуального права України. *Jurnalul JURIDIC NATIONAL: Teorie si Practica.* 2017. № 1 (23). С. 85–89.

3. Загородня Н.В. Дія джерел господарського процесуального права в часі. *Юридичний вісник*. 2017. № 1. С. 226–232.

4. Загородня Н.В. Особливості системи джерел господарського процесуального права: теоретичні підходи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Вип. 38. Т 1. С. 104–107.

5. Загородня Н.В. Система господарського процесуального законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 63–66.

6. Загородня Н.В. Прецедентна система джерел господарського процесуального права України. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 57–61.

НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ, ЯКІ ЗАСВІДЧУЮТЬ АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ:

7. Загородня Н.В. Применение в судебной практике решений Европейского суда по правам человека как источника права. *Правовое регулирование социально-экономических отношений в Европейском Союзе: опыт для Республики Беларусь* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Брест, 24-25 апреля 2014 р.). Брест : БрГУ имени А.С. Пушкина, 2014. С. 54–56.

8. Загородня Н.В. Судова практика як джерело сучасного господарського процесуального права. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 14 березня 2014 р.). Маріуполь : МДУ, 2014. С. 353–355.

9. Загородня Н.В. Основні джерела господарського процесуального права України. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 13 березня 2015 р.). Маріуполь : МДУ, 2015. С. 173–175.

10. Загородня Н.В. Господарське судочинство України: ефективність вирішення господарських спорів. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18-19 грудня 2015 р.). Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2015. С. 106–109.

11. Загородня Н.В. Глобалізація та реформування господарського процесуального права в Україні. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 11 березня 2016 р.). Маріуполь : МДУ, 2016. С. 214–215.

12. Загородня Н.В. Межі дії господарського процесуального законодавства. *Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Ч. 1 (м. Запоріжжя, 23-24 грудня 2016 р.). Запоріжжя : Запорізька міська ГО «Істина», 2016. С. 135–138.

13. Загородня Н.В. Система джерел господарського процесуального права. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 10 березня 2017 р.). Маріуполь : МДУ, 2017. С. 85–88.

14. Загородня Н.В. Значение судебной практики в хозяйственном процессуальном праве. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти і молодих учених «Весняні юридичні читання», присвяченої 80-річчю Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, 19 квітня 2017 р.). Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. XXII. С. 218–220.

15. Загородня Н.В. Щодо співвідношення понять «цивільний договір» та «господарський договір». *Міжгалузеві зв'язки цивільного, господарського*

та трудового права: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 28 вересня 2017 р.). Кривий Ріг : ДЮІ МВС України, 2017. С. 73–76.

16. Загородня Н.В. Особливості застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року в господарському процесуальному праві України. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 29 березня 2018 р.). Маріуполь : МДУ, 2018. С. 180–183.*

ANNOTATION

Zahorodnya N.V. Sources of economic and procedural law. – Qualification scientific work on rights for manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.04 Commercial Law, Economic and Procedural Law (081 – Law). – Institute of Economic and Legal Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

In the thesis the theoretical generalization and the proposed solution of the scientific problem, which consists in substantiating the proposals on improving the sources of commercial procedural law in order to improve the efficiency of economic legal process, protection of violated, unrecognized or disputed rights and legitimate interests of economic entities, individuals and legal entities and state, is made.

The peculiarities of the formation of the sources of commercial procedural law (taking into account the degree of its sectoral registration in a certain historical period) are emphasized, namely: the continuity of the use of previous sources of law with modernization and updating of their content; the presence of inter-branch sources of law; the dependence of the system and the content of the sources on the factors of economic, political, ideological nature in a particular historical period; the influence of the transformation of state-political approaches to the issues of the

judicial system and the model of legal proceedings in a particular historical period; the character of the dominance of official-normative sources in accordance with the traditions of the Romano-Germanic legal system; the presence (in a greater or lesser extent) of a customary form of expression of law; reception of foreign sources of procedural law; differentiation of sources with the preservation of the unity of purpose; expression of procedural rules of a procedural nature.

A number of provisions have been substantiated regarding the concept of sources of commercial procedural law and their individual types, namely: the definition of the concept of sources of commercial procedural law as formalized and/or non-formalized means of external expression of commercial procedural law that has legal force and practical applicability for the regulation of legal proceedings in the courts of economic jurisdictions authorized by the state by directly affixing in the texts of normative legal acts or referring to a certain source of law; it is proposed to consider the economic agreement as a source of commercial procedural law with limited discrete action within the definition of the method of protection of the violated right or interest of the person appealing to the economic court.

The provisions concerning the rules and limits of the effectiveness of the sources of commercial procedural law are argued, namely: it is specified that the economic procedure law operates in time not only at the moment of the relevant procedural action, consideration, resolution of the case, but also during the review, execution of court decisions and judicial control for their execution; the provisions on the effect of the commercial procedural law in time have been revised by providing a retroactive effect to this law and making an appropriate indication of this in the Code of Commercial Procedure of Ukraine (in particular, Part 5, Article 3).

Number of provisions on the system of sources of commercial procedural law are substantiated, namely: the definition of the concept of a system of sources of commercial procedural law as a structurally determined set of substantive (basic, main) sources and quasi sources with its specific content, internal unity,

hierarchy and coherence in the protection of rights and interests of business entities; the introduction of the quasi-source category into the circulation as a component of sources of commercial procedural law that arises as a result of law enforcement activities authorized by the state and may regulate the issue of resolving a dispute in the courts of commercial jurisdiction on the subsidiarity principle regarding substantive sources of commercial procedural law.

A number of provisions concerning the structure of the system of sources of commercial procedural law are substantiated: the definition of the concept of the structure of the system of sources of commercial procedural law as a stable regulating of interconnected components of substantial and quasi sources is proposed, which is endowed with features of hierarchy, subordination, subsidiarity, and purposefulness in questions of protection of rights and interests of business entities; the structure of the sources of commercial procedural law is specified from the standpoint of horizontal and vertical links by distinguishing the following components: 1) substantive sources: a) normative-act; b) normative-act; 2) quasi-sources: a) contractual; b) custom; c) precedent-explanatory; d) doctrinal.

The definition of the concept of the system of economic procedural legislation as integral, coherent set of normative legal acts and ratified international treaties, which regulates legal relations in the field of organization and implementation of commercial legal proceedings, is concretized, and the operation of other sources of procedural law is authorized.

The position on procedural integration is substantiated, namely: the definition of the concept of procedural integration as a process of convergence of the types of administration of justice is proposed, in the form of harmonization and/or unification of the whole complex of procedural norms that ensure the organization and functioning of economic justice in order to increase the efficiency of judicial protection of business entities, individuals, state; types of procedural integration are distinguished according to the following criteria: 1) subject of legal regulation; 2) nature; 3) volume; 4) the area of implementation.

The priority place of sources of international law in the development of economic procedural law, which consists in improving the implementation of its organizational and functional purpose, is specified.

The definition of the concept of complex implementation as a way of introducing into the national commercial procedural legislation of the norms of international law, which is characterized by a combination of transformation, incorporation, reception and sending in order to improve the law enforcement in the consideration and resolution of economic disputes is proposed.

A number of provisions concerning the decisions of the European Court of Human Rights as the sources of commercial procedural law are substantiated, namely: the characteristics of the decisions of the European Court of Human Rights as the sources of economic procedural law are substantiated, in particular: 1) the simultaneous resolution of a particular legal dispute and the interpretation of the main provisions of the Convention; 2) the possibility of deviation from the provisions of their own practice; 3) Limitation of the scope of the Convention; 4) the complex and diverse subject structure of the application as a source of law (Convention bodies, member countries of the Convention, commercial courts, other subjects of law enforcement); the recognition of the source of commercial procedural law in the activity of commercial courts is proposed by the decisions of the European Court of Human Rights, rather than the practice of the European Court of Human Rights, from the point of view of the actual practice of judicial jurisdiction.

The conducted thesis research allowed to develop proposals for making changes and additions to the Code of Commercial Procedure of Ukraine.

The practical significance of the results obtained is that they fill a certain gap in the science of commercial procedural law with respect to the sources of economic procedural law; can be used for further improvement of the current legislation, which is applied by courts in the course of consideration of commercial disputes; when preparing the relevant textbooks, manuals, comments on normative

and legal acts regulating the procedure for the resolution of commercial disputes by courts, as well as in the practical activity of business entities.

Some provisions of the results of the thesis are used in the educational process of Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the teaching of the such disciplines as Theory of State and Law, Commercial Law, Commercial Procedural Law (Act No. 23/HD on May 2, 2018) and can be used in subsequent scientific studies of Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Act No. 25/116 on May 4, 2018). In addition, the results of the study are recommended for use in the practical activities of the LEMA SHIPPING Limited Liability Company (certificate No. 129/18 on May 08, 2018), the Scientific-Production Company AAS Limited Liability Company (certificate No. 203/05/ 11 on May 7, 2018), Commercial Court of the Kyiv region (certificate No. N/A on May 08, 2018).

Key words: commercial procedural law, commercial procedural legislation, sources of law, system of sources, commercial procedural code, structure of sources system, sources of international law, implementation, integration processes, decisions of the ECtHR.

SCIENTIFIC PUBLICATIONS, WHICH CONTAIN THE MAIN RESULTS OF THE THESIS:

1. Zahorodnya, N.V. (2015). Shchodo kharakterystyky vydiv dzherel hospodarskoho protsesualnoho prava Ukrainy [Concerning the characteristics of the types of sources of economic procedural law]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii Yurydychni nauky -Scientific Herald of Kherson State University. Jurisprudence series, 1(2)*, 30–34 [in Ukrainian].

2. Zahorodnya, N.V. (2017). Teoretychni pidkhody do vyznachennia poniattia ta vydiv dzherel hospodarskoho protsesualnoho prava Ukrainy [Theoretical approaches to the definition of the concept and types of economic procedural law]. *Jurnalul JURIDIC NATIONAL: Teorie și Practica, 1 (23)*, 85–89

[in Ukrainian].

3. Zahorodnya, N.V. (2017). Diia dzherel hospodarskoho protsesualnoho prava v chasi [The effect of sources of economic procedural law in time]. *Yurydychnyi visnyk – Law herald*, 1, 226–232 [in Ukrainian].

4. Zahorodnya, N.V. (2016). Osoblyvosti systemy dzherel hospodarskoho protsesualnoho prava: teoretychni pidkhody [Features of the system of sources of economic procedural law: theoretical approaches]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii Pravo - Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Law Series*, 38 (1), 104–107 [in Ukrainian].

5. Zahorodnya, N.V. (2017). Systema hospodarskoho protsesualnoho zakonodavstva [The system of economic procedural law]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal - Legal scientific electronic journal*, 5, 63–66 [in Ukrainian].

6. Zahorodnya, N.V. (2017). Pretsedentna systema dzherel hospodarskoho protsesualnoho prava Ukrainy [The case-law system of sources of economic procedural law]. *Pravo i suspilstvo – Law and Society*, 4, 57–61 [in Ukrainian].

SCIENTIFIC PUBLICATIONS, WHICH CONFIRM APPROBATION OF THE MATERIALS OF THE THESIS:

7. Zahorodnyaya, N.V. (2014). Primenenie v sudebnoy praktike resheniy Evropeyskogo suda po pravam cheloveka kak istochnika prava [Application in judicial practice of decisions of the European Court of Human Rights as a source of law]. *Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Pravovoe regulirovanie sotsialno-ekonomicheskikh otnosheniy v Evropeyskom Soyuze: opyt dlya Respubliki Belarus» - Proceedings of the International scientific and practical conference «Legal regulation of socio-economic relations in the European Union: experience for the Republic of Belarus»*, (pp. 54–56). Brest: BrNU named A.S. Pushkin [in Russian].

8. Zahorodnya, N.V. (2014). Sudova praktyka yak dzherelo suchasnoho hospodarskoho protsesualnoho prava [Judicial practice as a source of modern economic procedural law]. *Materialy III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. studentiv*,

aspirantiv i molodyh vchenyh «Suchasnyi rozvytok derzhavotvorennia ta pravotvorennia v Ukrayini: problemy teorii ta praktyky» - Proceedings of the International scientific and practical conference of students, graduate students and young scientists «The modern development of state formation and law-making in Ukraine: problems of theory and practice», (pp. 353–355). Mariupol: MSU [in Ukrainian].

9. Zahorodnya, N.V. (2015). Osnovni dzherela hospodarskoho protsesualnoho prava Ukrainy [The main sources of economic procedural law of Ukraine]. *Materialy II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. studentiv, aspirantiv i molodyh vchenyh «Suchasnyi rozvytok derzhavotvorennia ta pravotvorennia v Ukrayini: problemy teorii ta praktyky» - Proceedings of the International scientific and practical conference of students, graduate students and young scientists «The modern development of state formation and law-making in Ukraine: problems of theory and practice», (pp. 173–175). Mariupol: MSU [in Ukrainian].*

10. Zahorodnya, N.V. (2015). Hospodarske sudochynstvo Ukrainy: efektyvnist vyrishennia hospodarskyh sporiv [Economic legal proceedings of Ukraine: the effectiveness of the resolution of economic disputes]. *Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Aktualni pytannia rozvytku prava ta zakonodavstva: naukovi dyskusii» - Proceedings of the International scientific and practical conference «Topical issues of the development of law and legislation», (pp. 106–109). Lviv: Western Ukrainian Center for Legal Initiatives [in Ukrainian].*

11. Zahorodnya, N.V. (2016). Hlobalizatsiia ta reformuvannia hospodarskoho protsesualnoho prava v Ukraini [Globalization and reform of economic procedural law in Ukraine]. *Materialy V Mizhnar. nauk.-prakt. konf. studentiv, aspirantiv i molodyh vchenyh «Suchasnyi rozvytok derzhavotvorennia ta pravotvorennia v Ukrayini: problemy teorii ta praktyky» - Proceedings of the International scientific and practical conference of students, graduate students and young scientists «The modern development of state formation and law-making in Ukraine: problems of theory and practice», (pp. 214–215). Mariupol: MSU [in Ukrainian].*

12. Zahorodnya, N.V. (2016). Mezhi dii hospodarskoho protsesualnoho zakonodavstva [Limits of economic process law]. *Materialy Mizhnar. nauk. -prakt. konf. «Mistse yurydychnyh nauk u formuvanni pravovoi kultury suchasnoi liudyny» - Proceedings of the International scientific and practical conference «The place of legal sciences in the formation of the legal culture of a modern person»*, (pp. 135–138). Zaporizhia: Zaporizhia city NGO «Truth» [in Ukrainian].

13. Zahorodnya, N.V. (2017). Systema dzherel hospodarskoho protsesualnoho prava [System of sources of economic procedural law]. *Materialy VI Mizhnar. nauk. -prakt. konf. studentiv, aspirantiv i molodyh vchenyh «Suchasnyi rozvytok derzhavotvorennia ta pravotvorennia v Ukrayini: problemy teorii ta praktyky» - Proceedings of the International scientific and practical conference of students, graduate students and young scientists «The modern development of state formation and law-making in Ukraine: problems of theory and practice»* (pp. 85–88). Mariupol: MSU [in Ukrainian].

14. Zahorodnyaya, N.V. (2017). Znachenie sudebnoy praktiki v hoziaystvenom protsesualnom prave [The significance of judicial practice in economic procedural law]. *Materialy Vseukr. nauk. -prakt. konf. zdobuvachiv vyshchoi osvity i molodyh uchenyh «Vesniany yurydychni chytannia» prysviachenoj 80-richchiu Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Vypusk XXII – Proceedings of All-Ukrainian scientific and practical conference of applicants for higher education and young scientists – «Spring Legal Readings» devoted to the 80th anniversary of the Donetsk National University named after Vasily Stus. Release XXII*, (pp. 218–220). Vinnytsia: DonNU named after Vasily Stus [in Russian].

15. Zahorodnya, N.V. (2017). Shchodo spivvidnoshennia poniatt «tsyvilnyi dohovir» ta «hospodarskyi dohovir» [Concerning the relation between the concepts of «civil contract» and «economic contract»]. *Materialy Vseukr. nauk. -prakt. konf. «Mizhhaluzevi zviazky tsyvilnoho, hospodarskoho ta trudovoho prava» - Proceedings of All-Ukrainian scientific and practical conference «Interbranch communication of civil, economic and labor law»*, (pp. 73–76).

Krivyi Rig: DLI MIA of Ukraine [in Ukrainian].

16. Zahorodnya, N.V. (2018). Osoblyvosti zastosuvannya Konventsii pro zahyst prav liudyny i osnovopolozhnyh svobod 1950 roku v hospodarskomu protsesualnomu pravi Ukrainy [Peculiarities of the application of the 1950 Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the Economic Procedural Law of Ukraine]. *Materialy VII Mizhnar. nauk. -prakt. konf. studentiv, aspirantiv i molodyh vchenykh «Suchasnyi rozvytok derzhavotvorennia ta pravotvorennia v Ukrayini: problemy teorii ta praktyky» - Proceedings of the International scientific and practical conference of students, graduate students and young scientists «The modern development of state formation and law-making in Ukraine: problems of theory and practice»*, (pp. 180–183). Mariupol: MSU [in Ukrainian].

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА.....	28
1.1 Генезис джерел господарського процесуального права.....	28
1.2 Поняття, види та особливості джерел господарського процесуального права	54
1.3 Дія джерел господарського процесуального права.....	78
Висновки до розділу 1.....	106
РОЗДІЛ 2 СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА.....	108
2.1 Поняття та особливості системи джерел господарського процесуального права: теоретичні підходи.....	108
2.2 Структура системи джерел господарського процесуального права.....	117
2.3 Система господарського процесуального законодавства.....	135
Висновки до розділу 2.....	148
РОЗДІЛ 3 ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА.....	150
3.1 Інтеграційні процеси як підстава формування нових джерел господарського процесуального права.....	150
3.2 Місце джерел міжнародного права в розвитку господарського процесуального права.....	166
3.3 Способи імплементації джерел міжнародного права в систему господарського процесуального права.....	183
3.4 Вплив рішень ЄСПЛ на систему джерел господарського процесуального права.....	197
Висновки до розділу 3.....	208
ВИСНОВКИ.....	211
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	215
ДОДАТКИ	253

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВГСУ – Вищий господарський суд України

ВРУ – Верховна Рада України

ВС – Верховний Суд

ВСУ – Верховний суд України

ГК України – Господарський кодекс України

ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України

ГПП – Господарське процесуальне право

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

КМРЄ – Комітет Міністрів Ради Європи

КМУ – Кабінет Міністрів України

Конвенція – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

КСУ – Конституційний суд України

КУ – Конституція України

ССТ – Статут судочинства торгового

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Судова реформа, яка відбувається в Україні, обумовила перегляд традиційних уявлень юридичної науки про право, його джерела, в тому числі систему джерел господарського процесуального права (далі – ГПП). Ефективне правосуддя, досягнення справедливого судочинства та належний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, фізичних осіб, держави у господарському судочинстві є можливим лише за наявності досконалої системи джерел ГПП.

Посилення глобалізаційних та інтеграційних процесів впливає на формування ГПП, в результаті чого розширюється застосування міжнародних джерел права. У цьому аспекті юридична спільнота активно дискутує про можливість використання судового прецеденту, як джерела права, взагалі, та ГПП, зокрема. У світлі сказаного, виникає необхідність опрацювання теорії джерел ГПП та дослідження їх системи з метою виявлення нових джерел ГПП та окремих складових частин системної цілісності.

Питання джерел права були здебільшого дослідженні у теорії права, їх ґрунтовному вивченню присвячені праці С.С. Алексеєва, С.Л. Лисенкова, М.М. Марченка, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун, Г.Ф. Шершеневича та ін. Щодо дослідження проблем джерел господарського процесуального права здебільшого, воно має обмежений або супутній характер і було частиною розв'язання більш широких завдань у роботах таких вчених як: О.А. Беяневич, В.І. Горевий, В.К. Макутов, Л.М. Ніколенко, О.П. Подцерковний, Д.М. Притика, В.В. Рєзнікова, О.І. Харитонова, Н.С. Хомюк, В.Д. Чернадчук, В.С. Щербина та ін. Проте у науковій літературі відсутнє комплексне дослідження джерел ГПП з урахуванням реформи процесуального законодавства, яка, наразі, запроваджена в Україні. Залишаються дискусійними та потребують

подальших досліджень проблеми співвідношення джерел міжнародного права з джерелами національного ГПП, зокрема визначення місця міжнародного договору та судової практики в системі джерел ГПП, впливу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і практики Європейського суду з прав людини на систему джерел національного ГПП та інші.

Вищевикладене вказує на актуальність теми та доцільність наукового дослідження, що обумовило вибір теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана згідно з планом науково-дослідної роботи Інституту економіко-правових досліджень НАН України у межах теми: «Модернізація господарського законодавства як передумова сталого розвитку України» (державний реєстраційний № 0117U002308), де автором проведено дослідження джерел ГПП та запропоновано шляхи удосконалення господарського процесуального законодавства з метою ефективного розгляду господарських спорів.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування нових теоретичних положень щодо джерел ГПП та розроблення пропозицій стосовно удосконалення господарського процесуального законодавства з урахуванням євроінтеграційних процесів.

Для реалізації вказаної мети поставлено та вирішено наступні завдання:
виявити особливості становлення джерел ГПП (з врахуванням ступеня його галузевого оформлення в певний історичний період);

дослідити теоретичні напрацювання щодо джерел ГПП, запропонувати їх визначення та конкретизувати окремі види;

розкрити основні параметри дії джерел ГПП та запропонувати уточнення щодо правил та меж їх дії;

розкрити поняття системи джерел ГПП з обґрунтуванням окремих її складових;

виокремити структуру системи джерел ГПП та з позиції існуючих зв'язків конкретизувати її;

проаналізувати та доопрацювати загальні положення щодо системи господарського процесуального законодавства;

розглянути вплив інтеграційних процесів на джерела ГПП, розробити поняття та виокремити види процесуальної інтеграції;

з'ясувати місце джерел міжнародного права в розвитку ГПП;

проаналізувати загальні положення щодо імплементації джерел міжнародного права в систему ГПП, розробити поняття комплексної імплементації;

проаналізувати положення щодо практики та рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерела ГПП, аргументувати характеристики рішень ЄСПЛ.

Об'єкт дослідження становлять суспільні відносини, що складаються у процесі формування та застосування джерел господарського процесуального права.

Предметом дослідження є джерела господарського процесуального права.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склали загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Зокрема, діалектичний метод застосовано при дослідженні таких правових категорій та понять, як джерела права, форма права, система права, джерела ГПП, система джерел ГПП, структура системи джерел ГПП тощо. Історичний метод використано для аналізу генезису джерел ГПП та особливостей розвитку та формування господарського судочинства. Порівняльно-правовий метод слугував основою наукового пізнання застосування окремих видів джерел права в правових системах інших країн з метою формування пропозицій з удосконалення та розширення джерел національного ГПП. Метод спостереження використано при узагальненні практики застосування джерел міжнародного права в системі джерел ГПП. Використання методу

індукції і дедукції дозволило конкретизувати особливості джерел ГПП та виокремити властивості структури системи джерел ГПП. За допомогою формально-логічного методу проведено аналіз змісту нормативно-правових актів з метою вироблення пропозицій щодо вдосконалення господарського процесуального законодавства, а також досліджено способи імплементації джерел міжнародного права в ГПП.

Теоретичну основу дослідження, крім вищезазначених авторів, склали роботи національних і зарубіжних вчених, зокрема: І.В. Андронova, В.Е. Беяневича, А.Г. Бобкової, М.В. Буроменського, С.В. Васильєва, О.М. Вінник, Р.Г. Галюка, В.В. Гончарова, С.М. Грудницької, Н.А. Гураленко, С.Ф. Демченка, Р.А. Джабраїлова, В.О. Джуринського, А.І. Дрішлюка, О.І. Дунас, К.Ю. Ісмайлова, Г.Л. Знаменського, В.В. Клабана, В.В. Комарова, О.В. Кота, В.К. Маляренка, В.С. Мілаш, І.Г. Побірченка, О.В. Пушняка, О.О. Сидоренко, О.П. Світличного, Т.В. Степанової, В.А. Устименка та багатьох інших.

Емпіричну основу дослідження склали законодавство України, окремих зарубіжних країн, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), практика діяльності судових органів України та практика ЄСПЛ, статистичні дані.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній науці господарського процесуального права розроблено нові та доопрацьовані відомі раніше положення щодо джерел ГПП, а також підготовлено пропозиції з удосконалення законодавства. Наукову новизну результатів дослідження підтверджують такі основні положення:

Уперше:

запропоновано введення в обіг категорії «квазіджерела» як складової системи джерел ГПП, які виникають як результат правозастосовної діяльності, санкціоновані державою та можуть упорядковувати питання щодо вирішення спору в судах господарської юрисдикції на принципі субсидіарності відносно субстанціональних джерел ГПП;

обґрунтовано визнати господарський договір як джерело ГПП з обмеженою дискретною дією в межах визначення способу захисту порушеного права чи інтересу особи, яка звертається до господарського суду;

запропоновано визначення поняття процесуальної інтеграції як процесу зближення типів здійснення правосуддя, у формі гармонізації та/або уніфікації комплексу процесуальних норм, які забезпечують організацію та функціонування господарського судочинства з метою підвищення ефективності судового захисту суб'єктів господарювання, фізичних осіб, держави.

Удосконалено положення щодо:

визначення поняття джерел ГПП як формалізованих та/або неформалізованих засобів зовнішнього вираження господарського процесуального права, які мають юридичну силу і практичну придатність для регламентації судочинства в судах господарської юрисдикції, шляхом прямого санкціонування з боку держави або відсилання до певного джерела права;

визначення поняття системи джерел ГПП, як сукупності субстанціональних (базисних, основних) джерел (нормативно-правових актів, міжнародних договорів) та квазіджерел (господарських договорів, прецедентів тлумачення, правових звичаїв, принципів права, правової доктрини) зі своїм специфічним змістом, внутрішньою єдністю, ієрархією та послідовністю застосування для захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання;

рішень ЄСПЛ як джерела ГПП з виокремленням характеристик, зокрема: 1) одночасність вирішення конкретного правового спору та тлумачення основних положень Конвенції; 2) можливість відхилення від положень власної практики; 3) обмеженість рамками Конвенції; 4) складний і різноманітний суб'єктний склад застосування як джерела права (конвенційні органи, країни – учасниці Конвенції, господарські суди, інші суб'єкти правозастосування);

структури системи джерел ГПП шляхом виокремлення таких складових: 1) субстанціональні джерела: а) нормативно-правові; б) нормативно-актні; в) нормативно-договірні; 2) квазіджерела: а) договірні; б) звичаєві; в) прецедентно-тлумачні; г) доктринальні.

Дістали подальший розвиток положення щодо:

розширення правил застосування в господарському судочинстві процесуального закону за часом шляхом закріплення його дії: на час перегляду та виконання судових рішень; на час судового контролю за їх виконанням;

дії господарського процесуального закону у часі шляхом обґрунтування наявності (за виключними умовами) зворотної сили такого закону;

джерел ГПП шляхом доповнення їх нормами *jus cogens* з метою реалізації принципу верховенства права в господарському судочинстві;

реалізації права на перегляд судового акту за нововиявленими або виключними обставинами в господарському судочинстві за підставою визнання Конституційним Судом України (далі – КСУ) неконституційним (конституційним) процесуального закону, застосованим судом при вирішенні справи (якщо рішення суду ще не виконано) в частині встановлення ймовірності: а) зворотної дії процесуального закону; б) впливу на процесуальну можливість та допустимість самого перегляду;

характеру впливу рішень КСУ, застосованих в порядку ст. 320 ГПК України шляхом обґрунтування їх фактичної дії в часі (вплив на факти, права та обов'язки суб'єктів, залежно від їх розташування в часі), яка може мати зворотній, негайний або перспективний характер;

еволюції джерел ГПП шляхом виокремлення особливостей їх становлення.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони заповнюють певною мірою прогалину в науці господарського процесуального права щодо джерел ГПП. Теоретичні узагальнення, висновки

та пропозиції, які сформульовано в роботі, можуть бути використані для подальшого удосконалення чинного законодавства, яке застосовується судами під час розгляду господарських спорів. Дискусійні положення та висновки дисертації можуть стати підґрунтям для подальших наукових досліджень щодо джерел ГПП. Положення дисертації також можуть бути використані при підготовці відповідних підручників, навчальних посібників, коментарів до нормативно-правових актів, які регулюють порядок вирішення судами господарських спорів, а також у практичній діяльності суб'єктів господарювання.

Окремі положення результатів дисертаційної роботи використовуються в навчальному процесі Донецького юридичного інституту МВС України при викладанні дисциплін «Теорія держави та права», «Господарське право», «Господарське процесуальне право» (акт № 23/нд від 02.05.2018 р.) та можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях Донецького юридичного інституту МВС України (акт № 25/116 від 04.05.2018 р.). Крім того, результати дослідження рекомендовано до використання в практичній діяльності Товариства з обмеженою відповідальністю «ЛЕМА ШППІНГ» (довідка № 129/18 від 08.05.2018 р.), Товариства з обмеженою відповідальністю «Науково-виробнича фірма ААС» (довідка № 203/05/11 від 07.05.2018 р.), Господарського суду Київської області (довідка № б/н від 08.05.2018 р.).

Особистий внесок здобувачки. Результати дослідження отримані авторкою самостійно на основі аналізу наукових і періодичних публікацій, законодавства України та інших держав, матеріалів правозастосовної практики.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження доповідалися й обговорювалися на: Міжнародній науково-практичній конференції «Правове регулювання соціально-економічних відносин в Європейському Союзі: досвід для Республіки Білорусь» (Брест, 2014); Міжнародних науково-практичних конференціях студентів, аспірантів і

молодих вчених «Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики» (Маріуполь, 2014 – 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії» (Львів, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини» (Запоріжжя, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених «Весняні юридичні читання», присвяченої 80-річчю Донецького національного університету імені Василя Стуса «Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки» (Вінниця, 2017); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Міжгалузеві зв'язки цивільного, господарського та трудового права» (Кривий Ріг, 2017).

Публікації. За темою дисертації підготовлено 16 публікацій, з яких 5 статей – у фахових наукових виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз та 1 стаття в науковому періодичному виданні іншої держави, 8 публікацій за матеріалами міжнародних науково-практичних конференцій і 2 публікації за матеріалами всеукраїнських науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які включають десять підрозділів, висновків. Загальний обсяг дисертації – 263 сторінки, з них основного тексту – 195 сторінок. Робота містить список використаних джерел із 365 найменувань та 6 додатків.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

1.1 Генезис джерел господарського процесуального права

Нормативно-правове регулювання господарського судочинства в Україні нерозривно пов'язано з перетвореннями, що здійснюються в економічній, соціальній та політичній сфері, і як слідство пов'язано з соціально-економічними та політичними змінами суспільних відносин. Процеси демократичних перебудов та інтеграції України в світове співтовариство зумовили необхідність оновлення господарського процесуального законодавства та приведення його у відповідність із загальновизнаними принципами, стандартами і нормами міжнародного права [1].

В умовах зміни економічних, соціальних та політичних умов життя українського суспільства, що відбулися протягом остатнього часу, а також у зв'язку з прийняттям нових процесуальних кодексів, що набрали чинності 15 грудня 2017 року, у тому числі Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), викликали необхідність звернення до однієї з основних теоретико-прикладних проблем господарської процесуальної теорії – розуміння джерел права.

Необхідність вивчення джерел господарського процесуального права в межах української правової системи визначається насамперед зміною пріоритетів державної політики, її цільовою спрямованістю. В умовах євроінтеграційних процесів, що здійснюються в Україні, змінюються цінності, що визначаються та захищаються державою. Пріоритетом стають права та законні інтереси осіб, тобто зміна офіційної ідеології державної влади, орієнтація на європейські цінності, проголошення в якості головного завдання держави – визнання, дотримання і захист прав та законних інтересів

людини та громадянина вимагає наукового пошуку шляхів досягнення визначених цілей.

Нормативістська концепція права, яка протягом багатьох років визнавала нормативно-правовий акт джерелом права, не є більше теоретичним фундаментом діяльності держави і всього суспільства щодо забезпечення та захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання. Наразі, думки щодо можливого існування множинності джерел права відповідають потребам держави та європейським принципам свободи, справедливості та рівності в конкретних відносинах. Офіційне визнання джерелом господарського процесуального права тільки закону спростовується самим життям, так як з метою регулювання господарсько-процесуальних відносин застосовуються й інші джерела. Тобто, наука господарського процесуального права не в повній мірі відповідає на поставлені практикою питання та не вирішує всіх актуальних проблем.

Активна законотворча робота Верховної Ради України (далі – ВРУ), реформування судоустрою вимагають перегляду традиційних уявлень національної правової науки щодо джерел господарського процесуального права.

Процесуальне законодавство багатьох європейських та інших розвинутих держав будується відповідно до принципів і норм міжнародного права. В теорії національного права вчені активно дискутують стосовно визначення джерел права, ця дискусія актуалізується й в господарському процесуальному праві. Тому з метою формування власної думки необхідно проаналізувати генезис джерел господарського процесуального права.

Перехід до принципів соціально орієнтованої економіки потребує кардинальних змін в механізмі забезпечення правового контролю у господарській сфері. Насамперед, це стосується засобів захисту прав суб'єктів господарювання, тому необхідний такий механізм, який здатний виконувати функції забезпечення законності та поваги до суб'єктів прав, гарантувати правову захищеність господарюючих суб'єктів. У механізмі

забезпеченості законності судова діяльність посідає особливе місце. Діяльність господарських судів з розгляду та вирішення господарських справ визначена у процесуальній формі. Тобто, закон поряд з іншими джерелами права визначає процесуальний порядок діяльності суду з розгляду та вирішення справ.

Звертаючись до історичних витоків формування процесуального права на теренах України, необхідно дослідити становлення та розвиток процесу здійснення судочинства, формування відповідних правових норм та простежити послідовну реалізацію об'єктивної необхідності створення судових установ для вирішення спорів, удосконалення їхньої діяльності відповідно до суспільно-політичних потреб, розвиток правової бази, зародження процесуальних інститутів. У першу чергу слід наголосити, що на сьогодні спеціальні дослідження еволюції процесуального права (чи хоча б процесуальних норм) на території сучасної України майже відсутні, тому уявлення про формування процесуально-правових норм як складових процесуального права можна скласти з дослідження історичних джерел, матеріалів судової практики, численних праць з історії держави і права України, загальної історії та окремих вузькогалузевих досліджень [6, с. 7].

Господарське процесуальне законодавство та судочинство України мають свою власну історію. Виникненню джерел господарського процесуального права передували економічні, політичні та соціальні передумови. Слід підкреслити, що розвиток правової бази невід'ємний від економічних процесів. Так, серед економічних передумов виникнення джерел господарського процесуального права можна виокремити розвиток виробництва та торгівлі, внаслідок чого відбувається зріст суспільної потреби в господарському судочинстві. В перехідний період від планово-директивної структури до структури ринкової економіки виникають нові категорії конфліктів у економіці, викликані зміною не лише суб'єктів, а й об'єктів спору. Наприклад, суб'єкти господарювання здійснюють операції з

цінними паперами, користуються послугами товарних бірж, чого не спостерігалося раніше.

Виникнення та становлення джерел господарського процесуального права, як зауважує Л.М. Ніколенко, здійснюється під впливом матеріально-правових актів та підсумовує, що між умовами функціонування ринкових відносин, джерелами матеріального законодавства і появою в господарському процесуальному праві нових норм існує своєрідний причинно-наслідковий зв'язок [2, с. 184].

Формування ефективного, відповідного потребам економіки правового регулювання є одним із найважливіших завдань правотворчості, оскільки саме таке правове регулювання здатне забезпечити вирішення економічних спорів. Але історія виникнення, становлення та подальше формування джерел господарського процесуального права не відбувається окремо від інших процесів, а пов'язана з об'єктивними соціально-економічними процесами загалом та появою перших комерційних судів зокрема.

Вирішення суперечок в арбітражному порядку має тисячолітню історію та нараховує декілька періодів. Перший період пов'язують зі становленням давньоруського права – тривалий історичний процес, який поділяють на два етапи. Перший можна умовно назвати передісторією права, який збігається з передісторією Руської держави. Формування права на цій стадії (VI-IX ст.) означилося пануванням звичаєвого права, більшість норм якого мала казуїстичний характер. Важливим джерелом (як форми права) давньоруського права виступав юридичний звичай, яким керувалися в судовій практиці князь та його судді. Судочинство від самого початку також ґрунтувалось переважно на процесуальних нормах звичаєвого права. Звичаями регулювався, перш за все, процес доказування, який передбачав використання таких процедур, як судовий поєдинок, клятва та ін. Оскільки система норм звичаєвого права існувала в усній формі, тому значна частина звичаїв, на жаль, не дійшла до нас, оскільки не була зафіксована ні у збірниках права, ні у літописах. Деякі норми звичаєвого права збереглися у

Руській Правді Ярослава Мудрого, Новгородській та Псковській судових грамотах. Про них згадується також в деяких літературних пам'ятках і договорах Русі з Візантією X ст.

Другим джерелом права були русько-візантійські договори 911, 944 та 971 рр., які можна визначити, як міжнародно-правові акти, що містять норми візантійського та давньоруського права. Їх дія була спрямована на регулювання торговельних відносин, тобто вони визначали права торгового люду. Крім того, вони містили норми спрямовані на привілеї знатного люду в сфері кримінального та цивільного права. У той же час вони запозичали норми з усного звичаєвого права [3, с. 118].

У формуванні права Київської Русі певну роль відігравала судова діяльність князів. Вона сприяла, з одного боку, трансформації старих звичаїв у норми права, а з іншого – створенню нових правових норм. Посилання на судовий прецедент знаходимо у Руській Правді, ст. 2 Просторової редакції [3, с. 134; 4, с. 87], в якій говориться: «Так судив Ярослав, так вирішували і його сини». У часи Київської Русі суд провадився на підставі місцевих традицій та звичаїв з урахуванням приналежності до певного стану. Особливо важливу роль відігравали норми звичаєвого права в організації і діяльності судових органів, вони становили значну частину матеріального і процесуального права. Норми звичаєвого права виявлялися в досудовому і судовому процесах у формі різних обрядів, символів, дій, у словесних наказах [5, с. 6–17; с. 102–116]. У матеріальному праві норми звичаєвого права доповнювали законодавчі та інші нормативні акти і певною мірою змінювали їх.

Давньоруський процес не нехтував і такою формою права, як судовий прецедент. Багато актів судових органів усіх рівнів були прецедентами застосування звичаєвого права. До складу статей Руської Правди включали рішення (приговори) судів. Псковська судова грамота також прирівнювала до кола джерел правові звичаї та правоположення судової практики, які на рівень закону переводилися псковським посадником. Усе це вкладається в

правову закономірність: спочатку розвиток отримує матеріальне право, а потім – процесуальне [6, с. 10].

Другий період становлення (друга половина XVII ст.) процесуального права пов'язаний з активізацією процесів переходу від звичаєвих до процесуальних правових норм, коли українське звичаєве право закріплюється як у нормативних актах, так і в адміністративно-судовій практиці. На початку XVIII ст. в умовах наступу на вольності України на її територію поширюється дія різноманітних актів царської Росії (регламенти, приписи, положення, зводи, накази, інструкції, укази, маніфести) [6, с. 16]. Так, за зовнішнім виразом нормативно-правові акти як основна форма права початку XVIII ст. поділялися на види. Найбільш розповсюдженим та універсальним джерелом права були імператорські укази, які зачіпали максимально широке коло питань (наприклад, Указ 1723 року «Про форму суду»). Основні принципи організації і діяльності органів державного управління знаходили своє відображення в регламентах, які вводилися Петром I. Регламентами називали так звані закони уставного характеру, які визначали склад, організацію, компетенцію та порядок діловодства нових органів державного управління. Порядок діяльності посадових осіб і державних органів, їх компетенція закріплювалися у формі інструкцій.

У Руській Правді також спостерігається трансформація звичаїв у норми процесуального права. Набуття звичаєвим правом зовнішньої системи зумовлює те, що це право змінює свій статус із звичаєвого у законодавство. Водночас звичаєве право, як і кожен вид об'єктивного права, не може бути цілковито позбавленим системності, що проявляється в його внутрішній системі [7, с. 35].

Розвиток торгівлі спровокував подальший розвиток законодавства, що регулювало спори між торговельниками та створення перших комерційних судів на території сучасної України [8, с. 68]. Так, початком організації арбітражного судочинства на території України вважають відкриття першого комерційного суду в Одесі 1808 року. Діяльність комерційного суду міста

Одеси здійснювалася на підставі норм «Статуту комерційного суду для Одеси», «височайше» затвердженому 10 березня 1808 року [7, с. 36]. Загальний же нормативно-правовий акт про заснування комерційних судів у Російській імперії та статут судочинства у цих судах під назвою «Височайше затверджене Заснування комерційних судів і Статут їх судочинства» був введений у дію іменним указом імператора Миколи I 14 травня 1832 року. Цей законодавчий акт, розроблений під керівництвом видатного юриста М.М. Сперанського, фактично ґрунтувався на французькому і німецькому законодавстві, що регулювало торгові правовідносини [9, с. 108]. З «Височайше затвердженим Заснуванням комерційних судів і Статутом їх судочинства» від 14 травня 1832 року В. Степанов пов'язує початок створення системи арбітражних судів у сучасному розумінні [10, с. 11]. Особливості ж комерційного суду, що впливали із зазначеного законодавчого акту, надали підстави І.В. Архипову стверджувати, що це був «не становий суд, а суд спеціальної юрисдикції» [11, с. 25].

«Височайше затверджене Заснування комерційних судів і Статут їх судочинства» складався з двох частин, а саме: «Частина перша. Заснування комерційних судів», «Частина друга. Статут судочинства у судах комерційних» і складав 385 параграфів [12, с. 268–298]. Документ якнайдетальніше регламентував як організацію комерційних судів, їх компетенцію, так і процедуру розгляду справ [13, с. 9]. Відповідно до Уставу про торгове судочинство до підсудності комерційних судів відносилися: всі спори і позови з торгового обігу, угод і зобов'язань, усних і письмових, для торгівлі характерних, як між приватними особами всіх станів взаємно, так і з позовів державних кредитних установ до приватних осіб; всі справи про торгову неспроможність; спори і позови по векселях на суму, що перевищувала 500 рублів [14, с. 9]. В Указі від 14 травня 1832 року мета заснування комерційних судів пояснювалася тим, що «у містах, що велику торгівлю здійснюють, дуже складні торгові спори, у міру її поширення, зростання щорічно, від злиття їх в одних місцях з безліччю інших справ часто

заснавали значних труднощів» [12, с. 781]. Водночас, як зазначав Л.Ф. Снегирьов, «торгові справи вимагають швидкості й чіткості щодо позовників, а цього можна було досягти здійсненням докорінної реформи старого судочинства» [15, с. 43]. Для старого судочинства були характерні виняткова складність і незрозумілість процесуальних вимог, тому справи «нескінченно перекочувували з одного суду до іншого, найчастіше повертаючись до першої інстанції, звідки знову починали довгий шлях нагору, на що нерідко витрачались десятиліття [16, с. 7]. За такої організації діяльності старих загальних судів, на думку Г.Ф. Шершеневича, «існування спеціальних комерційних судів уявлялося безсумнівним благодіянням для купецтва, якому могли заздрити усі інші класи суспільства» [17, с. 60]. Крім того, існували норми на підставі яких судові органи могли вирішувати спори. «Височайше затвержене Заснування комерційних судів і Статут їх судочинства» від 14 травня 1832 року забезпечували реальну можливість здійснення простого, доступного і досить оперативного вирішення торгових справ, що було, якщо можна так сказати, справжнім проривом у судовому законодавстві 30-х рр. ХІХ ст. в умовах панування у старих судах слідчого порядку судочинства. Варто додати, що у складі комерційного суду передбачався інститут присяжних стряпчих, які відповідно до «Височайше затверженого Заснування комерційних судів і Статуту їх судочинства» від 14 травня 1832 року, комплектувалися на власний розсуд голови комерційного суду [18, с. 200]. Щоправда, на думку відомого адвоката і публіциста І.В. Гессена, присяжні стряпчі при комерційних судах відігравали «ту ж роль канцелярських чиновників, тільки під іншою назвою» [7, с. 42; 19, с. 28].

Підсудності Одеського комерційного суду підлягали справи як тих, хто постійно проживав у Одеському градоначальстві, так і тих, хто знаходився тут тимчасово. Крім цього, підсудності цього суду підлягали всі без винятку справи іногородніх торговців. Одеський комерційний суд вирішував остаточно, без апеляцій, всі позови вартістю до п'яти тисяч рублів. Указом

Державної Ради від 18 листопада 1836 року були значно доповнені і розширені статті Особливого положення про торгіву неспроможність, про створення адміністрації та обов'язках конкурсних управлінь, рівно як і контролю за тими й іншими з боку суду. Ці доповнення були викликані багаточисельними зловживаннями, які часто допускалися конкурсними управліннями при веденні торгових справ. Таким чином, Статут торгового судочинства 1832 року разом з Особливим положенням для Одеського комерційного суду 1835 року і Указом від 18 листопада 1836 року послужили головною нормативною базою для діяльності Одеського комерційного суду [14, с. 10].

Наступним поштовхом у розвитку джерел права щодо регулювання комерційних спорів є судова реформа 1864 року. Вона була найбільш реформаторською та вдалою, у тому числі з технічної точки зору з усіх реформ другої половини ХІХ ст. 20 листопада 1864 року були опубліковані наступні Судові статuti: «Заснування судових установ», «Статут кримінального судочинства», «Статут цивільного судочинства», «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями». Треба відзначити, що було визначено нові принципи судоустрою і судочинства, введено формальну незмінюваність суддів і незалежність суду від адміністрації, гласність і публічність засідань суду, змагальний процес, інститути адвокатури, нотаріату, присяжних засідателів, виборність мирових суддів тощо [20, с. 235].

В процесі судової реформи 1864 року інститути судового права стали більш розвиненими та новаторськими [21, с. 45], але на жаль, комерційні суди залишилися поза судовою реформою 1864 року [22, с. 1]. Було вирішено, що діяльність комерційних судів визначається особливими про них постановами [16, с. 32]. У січні 1865 року була створена комісія, метою діяльності якої було забезпечення закінчення реформування судової системи в Російській імперії, у тому числі, складання проекту нового комерційного статуту чи статуту торгового судочинства [21, с. 1]. За висловлюванням Н.

Деппа комісія запросила багатьох юристів-практиків з судочинства у комерційних судах, представників купецтва, які формулювали свої думки щодо недоліків чинного законодавства, про заходи щодо їх усунення й особливо про те, на яких саме підставах можна було б застосувати судові статuti 20 листопада 1864 року до провадження справ, підвідомчих комерційним судам. Комісія займалася вирішенням встановлення особливого статуту торгового судочинства та зберігання існування комерційних судів у вигляді особливої судової установи [21, с. 1]. У підсумку комісія висловилася негативно щодо цих питань, і як зазначав Л.Ф. Снегирьов, комісія була проти збереження комерційних судів у подальшому. Дещо пізніше, для реформування статуту комерційного судочинства» у 1871 році, заснована нова комісія при Міністерстві юстиції [15, с. 52–53], яка розробила проект «Статуту про торговий судоустрій і торгове судочинство», відповідно до норм якого передбачалося окреме від загальних судів існування торгових (комерційних) судів у вигляді особливих установ і заснування при деяких окружних судах торгових відділень за участю як тих, так й інших членів від купецтва і членів-юристів, за призначенням від уряду [22, с. 1–43]. Такі висновки були зроблені після всебічного розгляду думок, висловлених щодо існування комерційних судів. При докладному аналізі цих думок, Н. Депп у своїй статті «Про торгові суди» [21, с. 1] дійшов остаточного висновку про те, що: «1) комерційні суди, що існують, взагалі повинні бути збережені в тих місцевостях, де жвава торгівля породжує багато торгових справ; 2) вони повинні бути знову засновані там, де місцеві обставини потребують їх заснування; 3) склад їх повинен бути змішаним із юристів і купців, із переважанням останніх; кількість тих й інших у кожному суді залежить від кількості справ, що у ньому провадяться» [21, с. 70]. Свою позицію Н. Депп відстоював і надалі, підкреслюючи, що комерційні суди створювалися для особливого роду справ, спеціально властивих торгівлі» [21, с. 72; 22, с. 36–41].

Цей період становлення та розвитку процесуального права характеризується прагненням до поділу права на галузі, спостерігається систематизація права та рецепція іноземного права. Враховуючи складність та специфічність торгового права – виникає необхідність в широкому використанні у цій сфері торговельних звичаїв. Особливістю того періоду було те, що обов'язкову участь у комерційних судах в якості членів суду поряд із суддями-юристами, які призначалися урядом, приймали купці. Це пояснювалося тим, що саме купці були справжніми знавцями торговельних звичаїв. Як зазначав Н. Депп, «тільки той може бути знайомим цілком із цим звичайним правом, хто сам живе під його впливом і хто сам сприяє його встановленню, і тому звичайні судді практично не можуть бути спроможними на вирішення спірних торгових справ. Якщо ж вони будуть застосовувати до цих справ загальне цивільне право, то це може нашкодити інтересам торгівлі [21, с. 12]. Точка зору прихильників комерційних судів отримала підтримку в урядових колах, і ці суди продовжили своє існування ще протягом певного часу, розглядаючи і вирішуючи велику кількість справ [22, с. 36–41].

Серед особливих джерел того часу почала визнаватися судова практика. Після видання Судових статутів Імператора Олександра II, в них уперше суду приписувалось не зупиняти вирішення справи під приводом неясності, неповноти або протиріччя існуючих законів, а розв'язувати непередбачені законом випадки на підставі загальної ідеї всього законодавства. В кінці XIX сторіччя класики філософії права вказували на те, що «суд є інстанція, яка застосовує закон до казусів, що зустрічаються в дійсності, але в силу того, що законодавець не в змозі передбачити все різноманіття казусів, судова практика мимоволі не задовольняється лише застосуванням закону у випадках, які зустрічаються в дійсності і у випадках, які законом не врегульовані, тут суд покликаний грати творчу роль» [23, с. 130]. Уже в той час провідні мислителі доволі серйозно ставились до

судової практики як до джерела права, але революція 1917 року докорінним чином змінила погляди вчених на функції судової практики.

У 90-х рр. XIX ст. знову актуалізується питання щодо доцільності існування комерційних судів. Деякі вчені виказували думки, що немає потреби у подальшому збереженні особливого процесуального порядку при розгляді торгових справ, оскільки вони зовсім не мають особливостей і набагато менше відповідають інтересам правосуддя, ніж відповідні їм постанови Судових статутів Імператора Олександра II [24, с. 164]. Г.Ф. Шершеневич також висловлювався проти подальшого існування комерційних судів, він пропонував розглядати торгові спори у загальних судах [17, с. 61].

Подальший розвиток та систематизація торгового права пов'язані з прийняттям у 1903 році нової редакції «Статуту судочинства торгового» (далі — ССТ), за основу якого було взято «Височайше затверджене Заснування комерційних судів і Статут їх судочинства» від 14 травня 1832 року з усіма наступними змінами і доповненнями. ССТ 1903 року складався з трьох розділів: 1. «Заснування комерційних судів» (ст. 1–153), 2. «Про порядок судочинства в комерційних судах» (ст. 154–383); 3. «Про провадження справ про торгіву неспроможність» (ст. 384–549), а також додатків до ряду статей Статуту [22, с. 36–41; 25, с. 118–162]. Необхідно підкреслити, що як і в наш час, головною особливістю комерційного судочинства було прагнення до швидкого розгляду справ. Крім того, судочинство в комерційному суді можна було охарактеризувати: змагальністю, тобто порушення справи цілком залежало від волі приватної особи, а не виходило за ініціативою суду; процес збирання доказів належав позивачу, а суд виносив свої рішення на підставі тільки даних, які подавалися сторонами; процес здійснювався усно (словесно), тобто сторони в присутності суду усно викладали свої думки та аргументи по справі, підтверджуючи їх відповідними доказами. Доказами були: власне визнання позовника (ст. 205 ССТ) (це був найважливіший або досконалий доказ);

письмові акти і документи (купецькі торгові книги, маклерські книги і записки, книги на зразок купецьких, рахунки і записи); показання свідків (в окремих випадках). На той час вже існувала можливість вирішення справи присягою, за взаємною згодою сторін, тобто мировою угодою (ст. 276 ССТ). Докази, що наводили сторони, могли перевірятися судом на прохання сторін або на його власний розсуд такими способами: 1) оглядом на місці; 2) висновком досвідчених спеціалістів з даної галузі (ст. ст. 305–325 ССТ). Рішення комерційного суду по суті справи називалися «остаточними ухвалами». У ст. 327 ССТ зазначалося, що рішення комерційних судів повинні бути засновані на законах, а в тих випадках, коли немає точних і зрозумілих законів, дозволяється брати за підставу торговий звичай і приклади рішень, у тому ж суді, що прийняті та набрали чинності відповідно до закону [25, с. 1137]. Рішення комерційного суду оголошувалися особисто в присутності сторін, а за їх відсутності надсилалися сторонам у копіях через приставів. Окрім цього, докладно регламентувався порядок оскарження рішень комерційних судів, шляхом подання невдоволеною стороною апеляційної скарги до Судового департаменту Правлячого Сенату у встановлені законом терміни. Виконання остаточних ухвал комерційних судів здійснювалося судовими приставами [22, с. 36–41].

Справи про торгову неспроможність розглядалися в особливому порядку, який був врегульований ст. ст. 384–549 третього розділу ССТ 1903 року «Про провадження справ про торгову неспроможність» та містив норми, що регулювали відносини між неспроможним боржником і його кредиторами, а також конкурсний процес у комерційних судах.

Треба зауважити, що протягом тривалого часу (XIII – XIX ст.) характерним джерелом для романо-германського права вважалася правова доктрина, яка мала важливу роль не тільки при підготовці законів, а також використовувалася в правозастосовній діяльності, тобто при тлумаченні законів.

Отже, проаналізувавши наявні на той час джерела права, які використовувалися та застосовувалися комерційними судами, можемо відзначити наступне: 1) існував величезний досвід організації та діяльності комерційних судів; 2) сформована фундаментальна нормативно-правова база, що регулювала як судоустрій, так і судочинство; 3) було запроваджено нові принципи, які не втратили своєї актуальності до сучасного періоду: інститут незмінюваності суддів, який повинен був забезпечити наявність в державі безпристрасного та справедливого правосуддя.

На хід розвитку державності в Російській імперії вплинула така подія, як Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 року, а особливо Жовтневий переворот у Петрограді, в результаті якого влада в Росії перейшла до рук більшовиків, що проголосили диктатуру пролетаріату і необхідність зламу старого державного апарату, у тому числі судової системи [22, с. 36–41].

У перші роки Жовтневої Революції 1917 року в умовах відсутності або незначного розвитку товарно-грошових відносин, судові спори між казенними установами не дозволялися. Розбіжності між підприємствами та організаціями вирішувалися в адміністративному порядку вищими судами. Після громадянської війни і переходу до нової економічної політики умови діяльності господарських організацій істотно змінилися [26, с. 5–6].

Господарською реформою, що розпочалася у 1921 році, були введені комерційні розрахунки, підприємствам надано певну оперативну та майнову самостійність, взаємовідносини між підприємствами та іншими господарськими організаціями почали базуватися на договірних засадах. На зміну майже повній натуралізації приходять товарно-грошові відносини. У цих умовах назріває необхідність у створенні спеціальних органів для врегулювання спорів та протиріч, що виникають у взаємовідносинах підприємств і організацій. Такими органами в Україні стали створені у 1924 році арбітражні комісії – Вища арбітражна комісія при Українській економічній Раді та арбітражні комісії при губернських економічних Радах.

Поряд з державними арбітражними комісіями створювалися відомчі арбітражні комісії, які вирішували майнові спори між підприємствами та установами одного і того ж відомства [26, с. 5–6]. Спори розглядалися на підставі Цивільного процесуального кодексу РСФСР 1923 року та постанов ЦВК та РНК СРСР, але з деякими відхиленнями, що обумовлювалися особливостями підвідомчих арбітражним комісіям справ.

У подальшому відбулося остаточне скасування арбітражних комісій, яке мало на меті зміцнення єдності судової системи СРСР, піднесення господарської дисципліни і підвищення відповідальності господарських органів за свою роботу [22, с. 46]. 3 травня 1931 року Постановою ЦВК і РНК СРСР було затверджено Положення про Державний арбітраж, відповідно до якого Державний арбітраж засновувався для вирішення майнових спорів між установами, підприємствами та організаціями усуспільненого сектора в напрямі, що забезпечує зміцнення договірної та планової дисципліни і господарського розрахунку [27, с. 12].

Серед перших нормативно-правових актів, які регулювали розгляд всіх спорів між госпорганами щодо укладання договорів і встановлювали необхідність їх вирішення Держарбітражем була Постанова РНК СРСР від 20 березня 1931 року «Про зміну системи кредитування, зміцнення кредитної роботи і забезпечення госпрозрахунку у всіх госпорганах». А враховуючи, що Положення про Державний арбітраж 1931 року не містило достатню кількість норм процесуального характеру, було прийнято рішення розробити спеціальні нормативні акти з цього питання. Так, 10 серпня 1934 року Держарбітражем при РНК СРСР були прийняті «Правила розгляду і вирішення майнових спорів органами Держарбітражу», в яких містилися процесуальні норми, що визначали порядок порушення справ у органах Держарбітражу, їх підготовки, розгляду, винесення рішень, виконання рішень органів Держарбітражу [22, с. 46; 28, с. 199–210].

Положення про Державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР, яке було затверджено Радою Міністрів СРСР 17 серпня 1960 року було спрямовано на

вдосконалення форм і методів роботи органів Державного арбітражу, розширення їхньої компетенції, більш чіткого визначення функцій, що містилися в Постанові Ради Міністрів СРСР від 23 липня 1959 року [29]. Слід зазначити, що діяльність Державного арбітражу при Раді Міністрів СРСР була спрямована на вирішення найважливіших господарських спорів між державними, кооперативними та іншими громадськими підприємствами, організаціями й установами. В Українській РСР нове Положення про Державний арбітраж при Раді Міністрів УРСР було затверджено Постановою Ради Міністрів УРСР від 1 жовтня 1960 року № 1639 [30]. В нових умовах господарювання виникає необхідність подальшого вдосконалення процедури розгляду і вирішення арбітражами підвідомчих їм спорів. Тому 1 липня 1963 року Державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР затвердив Правила розгляду господарських спорів Державними арбітражами. Треба підкреслити, що справи розглядалися на підставі Цивільного процесуального кодексу та Інструктивних вказівок Держарбітражу [22, с. 48].

У серпні 1970 року Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «Про підвищення ролі органів державного арбітражу і арбітражів міністерств і відомств у народному господарстві», відповідно до якої арбітраж мав сприяти підвищенню ефективності суспільного виробництва, раціоналізації господарських зв'язків, посиленню ролі договору в господарських відносинах. До 1974 року нижчі арбітражі не підпорядковувалися вищим, а формувалися при виконавчих органах, тобто система була невпорядкованою.

Постановою Ради Міністрів СРСР «Про подальше удосконалення організації та діяльності державного арбітражу» від 17 січня 1974 року була кардинально вирішена проблема централізації системи органів державного арбітражу. У січні цього ж року Рада Міністрів СРСР затверджує нове «Положення про Державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР», а в Українській РСР затверджено відповідне «Положення про Державний арбітраж при Раді Міністрів Української РСР». Тією ж самою Постановою уряду УРСР від 30 травня 1974 року № 294 були затверджені «Структура

Державного арбітражу при Раді Міністрів УРСР» і «Загальне положення про державні арбітражі при виконавчих комітетах обласних Рад депутатів трудящих УРСР» [31, с. 38].

З прийняттям Конституції СРСР 1977 року та на виконання її вимог Верховною Радою СРСР 30 листопада 1979 року був прийнятий Закон «Про Державний арбітраж у СРСР», що підвищив роль органів державного арбітражу в зміцненні законності в господарських відносинах [32]. На підставі цього Закону Рада Міністрів СРСР затвердила і ввела в дію нове Положення про Державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР і Правила розгляду господарських спорів державними арбітражами [33]. Відповідно до перелічених законодавчих актів арбітраж повинен був не тільки забезпечувати захист прав та інтересів організацій при вирішенні господарських спорів, але й активно впливати на них з метою дотримання законності і державної дисципліни, усувати недоліки в господарській діяльності і керівництві ними, забезпечувати однакове і правильне застосування законодавства, здійснювати заходи, спрямовані на вдосконалення правового регулювання господарської діяльності.

12 лютого 1987 року ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР була прийнята Постанова «Про подальше удосконалення діяльності органів державного арбітражу і підвищення їх ролі в зміцненні законності та договірної дисципліни в народному господарстві» № 190 [34]. У документі зазначалося, що активне впровадження й використання нових методів господарювання, розширення самостійності, підвищення відповідальності, ініціативи й соціалістичної підприємливості підприємств і організацій вимагали «зміцнення законності в господарських відносинах». Нова роль органів державного арбітражу в галузі господарських відносин дістала свого подальшого законодавчого закріплення в Указі Президії Верховної Ради СРСР «Про внесення змін і доповнень до законодавства Союзу РСР про державний арбітраж» від 18 лютого 1987 року, яким встановлювалася наступна система органів державного арбітражу: Державний арбітраж СРСР;

державні арбітражі союзних республік; державні арбітражі автономних республік; державні арбітражі країв, областей [35]. Нова редакція Закону «Про Державний арбітраж у СРСР» доповнила єдину систему органів державного арбітражу в СРСР ще й державними арбітражами міст, автономних областей і автономних округів [22, с. 52].

Істотно розширив компетенцію органів Держарбітражу також Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», ч. 3 ст. 9 якого передбачала, що «у разі прийняття міністерством, відомством, іншим вищим органом акту, що не відповідає його компетенції, або з порушенням вимог законодавства підприємство має право звернутися до державного арбітражу із заявою про визнання такого акту недійсним повністю або частково. Збитки, завдані підприємству в результаті виконання вказівки вищого органу, що порушив права підприємства, підлягають відшкодуванню з боку цього органу. Спори з приводу відшкодування збитків вирішуються державним арбітражем». Цей Закон значно розширив самостійність підприємств і підготував перехід до ринкових відносин. Система планування була замінена контрактною системою розміщення державних замовлень [2, с. 180].

Здійснення економічної реформи, демонополізація та приватизація призводять до оновлення матеріального законодавства та вводять в обіг нові поняття такі, як «підприємець», «ринок», «товар» тощо. Спрямовані до ринкових відносин, корінні зміни державного регулювання економіки вимагали створення і нової правової основи підприємницької діяльності, що базується на рівності суб'єктів економічної сфери діяльності [2, с. 180]. Тому період кінця 80-х – початку 90-х років стає періодом зародження нового господарського законодавства, а саме приймаються такі нормативно-правові акти як: Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР», Закон УРСР «Про власність», Закон УРСР «Про підприємництво», Закон СРСР «Про підприємства в СРСР», Закон УРСР «Про інвестиційну діяльність», Закон України «Про приватизацію державного майна».

У зв'язку з впровадженням в економіку приватно-правових регуляторів та стимулів, появою приватної власності, розвитком підприємництва і багатоукладної економіки виникає потреба перебудови системи органів, що вирішували господарські спори, «забезпечуючи тим самим однаковий захист прав і законних інтересів усіх суб'єктів господарського життя» [13, с. 15]. У цих умовах Державний арбітраж за своєю інституційною формою, як частково, так і за змістом діяльності вже не відповідав вимогам часу [37, с. 9]. Для забезпечення ефективного захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності пропонувалося корінним чином змінити правову природу арбітражу, перетворивши його в суворо юрисдикційний судовий орган. Такої ж думки дотримувалися і ряд вчених, які вважали, що «постала необхідність реорганізації арбітражу в господарський суд» [38, с. 101] та визнавали неминучість перебудови арбітражу в орган, максимально наближений за характером його діяльності, а частково і за організаційною побудовою, до судових органів [39, с. 87]. В.Ф. Яковлев наголошував, що існує потреба в створенні спеціалізованого органу правосуддя, який більш наближений до економічної та підприємницької сфер, комерційних, торговельних та інших відносин [40, с. 6]. Такий статус повнішою мірою б відповідав завданню – рівного захисту прав і інтересів господарських організацій [2, с. 182].

17 травня 1991 року Верховна Рада СРСР приймає Закон СРСР «Про Вищий арбітражний суд СРСР» і Закон СРСР «Про порядок вирішення господарських спорів Вищим арбітражним судом СРСР», які передбачали функціонування зазначеного органу як відокремленої судової інстанції [50, с. 45]. Але, у зв'язку з розпадом у 1991 році СРСР як союзної держави законодавче регулювання організації та діяльності органів щодо розгляду і вирішення господарських спорів на союзному рівні вже не здійснювалося. Організація і діяльність цих органів дістала законодавчого регулювання та подальшого вдосконалення вже в незалежних республіках колишнього СРСР [27, с. 17].

Зародженню системи нових джерел сучасного господарського процесуального права сприяла низка обставин. По-перше, неможливість вирішення спорів між рівними суб'єктами господарювання колишніми способами і методами. По-друге, поява приватної власності, яка була поставлена в один ряд з державною та комунальною. По-третє, інституційна форма Держарбітражу вже не відповідала сучасним вимогам щодо оперативного вирішування господарських спорів. Важливим етапом у становленні інституту судової влади незалежної України в сфері господарських відносин стало прийняття законодавства, що регулює сферу господарського судочинства. Його основою стали: Закон України «Про арбітражний суд», прийнятий Верховною Радою УРСР 4 червня 1991 року, Арбітражний процесуальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою 6 листопада 1991 року і введений у дію з 1 березня 1992 року, Закон України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 року, а також процедурні норми Закону України «Про банкрутство», прийнятого Верховною Радою України 14 травня 1992 року. Тим самим вперше в історії України було на законодавчому рівні закріплено здійснення правосуддя в господарських справах спеціалізованими судовими органами та сформована самостійна система арбітражних судів [2, с. 183].

Прийнята Верховною Радою України (далі – ВРУ) 28 квітня 1992 року Постанова «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні» окреслила важливі напрями вдосконалення організації та діяльності арбітражних судів та визначила за мету – створення нового законодавства, вдосконалення форм судочинства та здійснення спеціалізації судів [42].

Прийняття ВРУ 28 червня 1996 року Конституції України стало правовим підґрунтям судово-правової реформи в Україні. Почався активний законотворчий процес, який був направлений на вдосконалення арбітражного судочинства та організацію і діяльність арбітражних судів. Так, 20 лютого 1997 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про арбітражний суд», яким, зокрема, до

компетенції арбітражного суду був віднесений розгляд справ про банкрутство та встановлювався принцип змагальності сторін та свобода в наданні ними арбітражному суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

У зв'язку зі змінами в господарському судоустрої 21 червня 2001 року були внесені зміни до Арбітражного процесуального кодексу України, зокрема, його назва була змінена на «Господарський процесуальний кодекс України», перейменовано арбітражні суди – в господарські суди, а Вищий арбітражний суд – у Вищий господарський суд [43]. Законом України від 30 червня 1999 року «Про внесення змін до Закону України «Про банкрутство» змінено назву Закону – на Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [2, с. 184].

Протягом дії ГПК України приймаються закони, які не тільки спрямовані на регулювання відносин у сфері економічної та підприємницької діяльності, а також на розширення компетенції господарських судів та переформування підходів до визначення процесуальної форми вирішення спорів, що виникають із цих відносин. В Україні з'являються: Закон України «Про господарські товариства», «Про цінні папери та фондовий ринок» та інші матеріально-правові акти [2, с. 184].

У цей же час, ряд авторів порушують питання про актуальність такого джерела процесуального права, як судова практика. На їх думку, фактично судова практика, ще з часів роз'яснень Пленуму Верховного Суду СРСР і Пленуму Верховного Суду РСФСР, визнавалась джерелом права, оскільки в судових рішеннях допускалися посилання на судові рішення як на правову основу вирішення справи. Спочатку це відбувалося в силу їх авторитету та сформованою традицією, а потім в силу закону, коли вказані роз'яснення стали обов'язковими для судів, інших органів та посадових осіб, які застосовували закон [45, с. 78].

Верховною Радою України 16 січня 2003 року прийнятий Господарський кодекс України, вносяться зміни до Закону України «Про

відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». А прийнятий 7 лютого 2002 року ВРУ новий Закон України «Про судоустрій України» умовно завершив перший етап судової реформи. На це вказує те, що в ньому «знайшли втілення конституційні принципи побудови й організації судової влади України» [46, с. 7]. Запропонована у новому Законі модель судоустрою передбачала запровадження принципу спеціалізації. До складу системи судів загальної юрисдикції входили загальні та спеціалізовані суди окремих юрисдикцій. При цьому до загальних судів належали військові суди, а спеціалізованими називались господарські, адміністративні та інші суди. З моменту набрання чинності новим Законом України «Про судоустрій України» втрачає чинність Закон України «Про господарські суди». Організація та діяльність органів господарської юрисдикції України вступили в новий етап свого розвитку.

Стрімкий розвиток матеріального законодавства, що регулює складні відносини у сфері підприємницької та іншої економічної діяльності, та кардинальні зміни правової природи юрисдикційного органу вимагали подальшого вдосконалення процесуальної форми вирішення спорів у цій сфері. У цьому напрямку варто відзначити схвалення Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361 Концепції вдосконалення судівництва для утворення справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, яка визначила одним з концептуальних засад здійснення судової реформи – реформування процесуального законодавства як важливої складової належного функціонування судової системи [47].

Оновлення господарського процесуального законодавства було, є, і буде лишатися одним із головних питань законодавчих реформ. За всю історію дії ГПК України до нього були внесені близько 77 змін та доповнень та в різні часи виносилися шість законопроектів:

1. Проект народних депутатів М.М. Гапочки, М.В. Оніщука, О.Й. Єдіна, Ю.С. Чеботарьової № 4157 від 15 вересня 2003 року [48];

2. Проект народного депутата В.Л. Мусіяки № 4157-1 від 26.09.2003 року [49];
3. Проект Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) № 4157-2, внесений 12.02.2004 року і який був ухвалений у першому читанні, але подальший розгляд його було припинено [50];
4. Проект народного депутата Д.М. Притики № 2178 від 6.03.2008 року [51];
5. Проект Кодексу господарського судочинства (реєстр № 2777 від 16 липня 2008 року, автором якого були народні депутати В.А. Бондик, Б.В. Колесніков, Ю.А. Кармазін [52];
6. Проект Президента України П.О. Порошенка № 6232 від 23 березня 2017 року – прийнятий 3 жовтня 2017 року та введений в дію 15 грудня 2017 року [53].

Усі зміни та доповнення, що вносилися до ГПК України, були підпорядковані одному загальному завданню – забезпечити доступність і оперативність правосуддя у сфері господарської діяльності, підвищити ефективність та оперативність судового захисту суб'єктів господарювання. Також це пояснюється швидким розвитком нових економічних відносин і законодавства, що регулює господарську діяльність. ГПК України увібрав у себе багато нових підходів, змістовно змінив і редакційно відновив більшість статей. Проте, необхідність чергового вдосконалення процесуальних норм все ж існує, та пояснюється тим, що: 1) відбуваються масштабні економічні, соціальні та політичні перетворення в країні, які впливають на діюче законодавство, що регулює господарську діяльність; 2) відбувається оновлення матеріально-правових актів, які зачіпають норми господарського процесуального права; 3) необхідно привести українське господарське процесуальне законодавство у відповідність до європейських стандартів судочинства.

На недосконалість судового захисту в Україні неодноразово вказував у своїх рішеннях щодо України ЄСПЛ, зазначаючи на такі проблеми

української судової системи, як недостатня правова визначеність, недотримання розумних строків розгляду справ, обмеження права доступу до суду, недостатнє дотримання принципів незалежності і безсторонності суду тощо [54; 55].

Реформування процесуального законодавства в межах чергового етапу судової реформи означилося розробкою проекту нового ГПК України, який був прийнятий ВРУ 3 жовтня 2017 року та набрав чинності 15 грудня 2017 року [56].

В контексті удосконалення джерел господарського процесуального права була запроваджена нова стаття в ГПК України, яка присвячена «Верховенству права та джерелам права, що застосовуються судом». Відповідно до цієї статті, офіційно, на рівні закону відбулося розширення видів джерел господарського процесуального права. Частина 4 ст. 11 ГПК України передбачає, що відтепер суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Також, ч. 9 цієї ж статті встановлює, що якщо спірні відносини, в тому числі за участю іноземної особи, не врегульовані законодавством, суд застосовує звичаї, які є вживаними у діловому обороті. Законодавець звернув увагу на те, що якщо спірні відносини не врегульовані законом і відсутній звичай ділового обороту, який може бути до них застосований, суд застосовує закон, що регулює подібні відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – виходить із загальних засад і змісту законодавства (аналогія права). Окремою статтею (ст. 3 ГПК України) визначено законодавство про господарське судочинство, відповідно до якої «судочинство в господарських судах здійснюється відповідно до Конституції України, ГПК України, Закону України «Про міжнародне приватне право», Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана

Верховною Радою України» [56].

Отже, на підставі проведеного дослідження генезису джерел господарського процесуального права отримано такі результати:

1. Виокремлено 5 основних періодів розвитку джерел права, у яких проявляється ступінь зародження, зміни, заміни, формування джерел сучасного господарського процесуального права.

Перший період (1016–1700 рр.) характеризується зародженням первинного регулювання торговельних спорів у формі звичаєвого права за відсутністю галузевого поділу права.

Другий період (1700–1864 рр.) характеризується зниженням ролі звичаєвого права, виникненням нових джерел права – законів (Загальний нормативно-правовий акт про заснування комерційних судів у Російській імперії - статут судочинства під назвою «Височайше затверджене Заснування комерційних судів і Статут їх судочинства» від 14 травня 1832 року; «Статут комерційного суду для Одеси» 1808 року; Положення «Про Одеський комерційний суд» від 29 травня 1835 року тощо), регламентів, зародженням кодифікаційної практики оформлення приписів щодо регулювання комерційних спорів, пріоритетності законодавчих приписів.

Третій період (1864–1917 рр.) характеризується прагненням до галузевого поділу права, зниженням рівня інтенсивності кодифікаційних процесів, зміщення акцентів до систематизації джерел права (Звід законів – Статут торгового судочинства, постанови Судових статутів Імператора Олександра II, Статут судочинства торгового), спробою диференціації норм права в залежності від регульованих суспільних відносин, впровадженням принципів організації судової системи та вирішення спорів, виникнення узагальнень судової практики щодо застосування законодавчих приписів, формування систем джерел цивільного процесуального та кримінального процесуального права за галузевою ознакою.

Четвертий період (1917–1991 рр.) характеризується галузевою оформленістю арбітражного процесуального права зі своєю системою джерел

(Цивільний процесуальний кодекс РСФСР 1923 року, постанови ЦВК та РНК СРСР «Про державний арбітраж», Постанова РНК СРСР «Про зміну системи кредитування, зміцнення кредитної роботи і забезпечення госпрозрахунку у всіх госпорганях», Правила розгляду господарських спорів Державними арбітражами – затверджені Радою міністрів СРСР тощо).

П'ятий період (1991 р. – по теперішній час) характеризується становленням сучасного господарського процесуального права та його системи джерел, тенденцією до рецепції європейських засобів (джерел) вираження процесуального права, виникненням галузевих та міжгалузевих джерел права.

2. Визначено особливості становлення джерел господарського процесуального права (з врахуванням ступеня його галузевого оформлення в певний історичний період), а саме: наступність використання попередніх джерел права з осучасненням та оновленням їх змісту; наявність міжгалузевих джерел права; залежність системи та змісту джерел від факторів економічного, політичного, ідеологічного характеру в конкретний історичний період; вплив трансформації державно-політичних підходів до питань судоустрою та моделі судочинства в конкретний історичний період; характерність домінування офіційно – нормативних джерел відповідно до традицій романо-германської правової системи; наявність (в більшому або меншому обсязі) звичаєвої форми вираження права; рецепція іноземних джерел процесуального права; диференціація джерел із збереженням єдності мети; вираження процесуальних норм процедурного характеру.

3. Окреслено фактори, що впливають на розвиток джерел господарського процесуального права: політична, економічна та законодавча глобалізація; посилення економічної та фінансової кризи; інформаційний, технічний та технологічний прогрес; інтеграційні та гармонізаційні процеси, у тому числі на законодавчому рівні.

1.2 Поняття, види та особливості джерел господарського процесуального права

Господарське процесуальне право є частиною (галуззю) загальної системи національного права, підпорядковується її закономірностям і загальним принципам побудови права.

У зв'язку з цим питання про джерела господарського процесуального права також слід розглядати як частину проблеми загальної теорії права, як частину загального вчення про джерела права в цілому. Отже, поняття та сутність джерел господарського процесуального права можна успішно розкрити лише шляхом дослідження загальнотеоретичних правових положень про джерела права, визначивши їх загальні ознаки і виявивши особливості, обумовлені сферою суспільних відносин, що регулюються нормами даної галузі права.

Вчення про джерела права як науки загальної теорії права, так і в галузевих юридичних науках з давніх часів займає одне з провідних місць. Якщо виходити із загальнопоширеного значення терміну «джерело», то в сфері права під ним, насамперед, слід розуміти силу, яка творить право [57, с. 188].

Право – одне з найскладніших суспільних відносин. Кожний історичний період розвитку суспільства, а отже, і відповідно етап пізнання права призводять до стану, коли виникає необхідність оцінювати нові сторони правової дійсності, формулювати нові дефініції поняття «право».

У сучасних історичних умовах стає очевидним, що право перестане виконувати свою регулятивну і стабілізуючу роль, тобто втратить свою значимість, соціальну цінність, якщо буде розумітися всіма, особливо в державних структурах по-різному. І новий імпульс до пошуку того, що являє собою право і чим воно повинно бути, дає закріплена в Конституції країни орієнтація на побудову правової держави. Концепція правової держави, отримавши офіційне визнання, орієнтує на встановлення відповідності між

правом і законом, на сувору супідрядність нормативних правових актів різної юридичної сили, на неприпустимість вирішення питань державного і суспільного життя, юридичних способів всупереч прийнятим у встановленому порядку і відповідним Конституції правовим нормам [58, с. 153–154].

Юридичній науці відомі різні правові теорії, які по-різному розкривають природу права. Докладне дослідження даного питання не входить в завдання нашої роботи, тому відтворимо визначення права, яке надане Д.А. Керімовим. На його думку, право – це історично сформована воляова система принципів, норм і дій, обумовлених суспільними відносинами, які регулюють ці відносини з метою встановлення громадського правопорядку, що забезпечується різними засобами, в тому числі й державним примусом [59, с. 355].

Підтримуючи визначене поняття права, підкреслимо, що: 1) право існує не тільки в формі офіційно-інституціоналізованій нормативності, але й в багатьох інших видах (у тому числі і в ненормативних формах); 2) його не можна зводити лише до статистичної сукупності нормативних (і ненормативних) настанов, оскільки сенс права в його динаміці, в дієвості, практичному регулюванні відповідних суспільних відносин; 3) визначення права, з одного боку, як державної волі, а з іншого – як статичної сукупності нормативних приписів внутрішньо суперечливе, оскільки сама воля являє собою, як відомо, предметний, динамічний, що реалізується вид свідомості, який зовсім не зводиться лише до одних приписів.

Відзначимо, що перераховані ознаки притаманні й господарському процесуальному праву. Враховуючи положення загальної теорії права та специфіку предмету господарського процесуального права, можливо сформулювати його поняття. В юридичній науковій літературі категорія «господарське процесуальне право» трактується неоднозначно. Дискусійність питання про джерела господарського процесуального права кореспондується з проблемою відсутності усталеного та одноманітного

розуміння самого предмета господарського процесуального права. Цей аспект підлягає дослідженню, враховуючи той факт, що аналіз господарської процесуальної літератури, в якій розглядається це питання, свідчить про певні системні розбіжності.

Перша точка зору виходить від видатного вченого-правника І.Г. Побірченка, який вперше запропонував і обґрунтував концепцію господарського процесуального права як самостійної галузі права. Під предметом господарського процесуального права він пропонував розуміти суспільні відносини, що складаються в процесі безпосереднього врегулювання господарських спорів підприємствами та організаціями, здійснення правосуддя і розгляд справ про банкрутство господарськими судами, вирішення господарських спорів третейськими судами та іншими органами, визначеними законом [60, с. 16]. Інша точка зору висловлена Д.М. Притикою (і підтримана деякими іншими сучасними авторами), відрізняється тим, що до предмета господарського процесуального права не включаються відносини, які виникають при вирішенні господарських спорів третейськими судами. Саме це положення, як стверджують його прибічники, «не відповідає існуючій системі органів, що вирішують господарські спори в Україні» [61, с. 25–26].

Суб'єкти господарювання (підприємства, організації) у претензійному порядку можуть вирішувати спір між собою, або своєю угодою передають той самий спір на вирішення третейського суду. Об'єднуючим ці відносини є те, що один й той самий спір може бути розглянутий або в досудовому порядку, або господарським чи третейським судом [62, с. 224].

Третейське ж судочинство дійсно забезпечується цілою системою органів. Так, в Україні діють Міжнародний комерційний арбітражний суд і Морська арбітражна комісія, які є самостійними, постійно діючими арбітражними установами (третейськими судами) і здійснюють свою діяльність згідно з Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 року [63]. Відповідно до ст. 7 Закону України

«Про третейські суди» в Україні можуть утворюватися постійно діючі третейські суди та третейські суди для вирішення конкретного спору (суди *ad hoc*), які визнаються недержавними незалежними органами на підставі ст. 2 цього Закону [64]. Крім того, господарські спори розглядаються також міжнародними арбітражними органами, наприклад Міжнародним арбітражним судом Міжнародної Торгової Палати.

Як бачимо, у господарському процесуальному законодавстві простежується постійний взаємозв'язок між зазначеними органами і господарськими судами. Так, згідно з ч. 5 ст. 4 ГПК України «Угода сторін про передачу спору на розгляд третейського суду (міжнародного комерційного арбітражу) допускається. До міжнародного комерційного арбітражу за угодою сторін може бути переданий будь-який спір, що відповідає вимогам, визначеним законодавством України про міжнародний комерційний арбітраж, крім випадків, визначених законом. До третейського суду за угодою сторін може бути переданий будь-який спір, який виникає з цивільних чи господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом» [56]. Статтею 20 ГПК України встановлено, що «справи про оскарження рішень третейських судів та про видачу наказу на примусове виконання рішень третейських судів, утворених відповідно до Закону України «Про третейські суди», якщо такі рішення ухвалені у спорах, зазначених у цій статті відносяться до юрисдикції господарських судів». Стаття 22 ГПК України регламентує: «Спір, який відноситься до юрисдикції господарського суду, може бути переданий сторонами на вирішення третейського суду або міжнародного комерційного арбітражу». Крім цього, в новій редакції ГПК України з'явився новий розділ VII, яким передбачено провадження у справах про оскарження рішень третейських судів та про видачу наказів на примусове виконання рішень третейських судів [56].

Рішення третейського суду, незалежно від того, в якій країні воно винесено, визнається обов'язковим і виконується при поданні письмового

звернення до компетентного суду [63], а також встановлено підстави та порядок оскарження до господарського суду рішення третейського суду [64].

З урахуванням викладеного важко заперечувати зв'язок третейського врегулювання спорів з господарським процесом, якщо останній не розглядати вузько, тобто як вирішення господарських спорів і розгляд справ про банкрутство тільки господарськими судами.

Треба наголосити на тому, що на практиці переважна кількість спорів, що розглядаються третейськими судами, виникає в сфері господарювання (так чи інакше стосується господарських відносин). Наприклад, велика частка третейських розглядів припадає саме на спори у сфері кредитно-фінансових відносин. Зокрема, третейськими судами, які розглядають в основному спори за участю банків, у 2014 році було розглянуто понад 30 тис. позовів, що складає 5% від загальної кількості прийнятих місцевими державними судами рішень у господарських та цивільних справах (за даними Державного реєстру судових рішень) [65]. І в основному за цим слідує звернення до господарських судів за виконавчим документом про примусове виконання рішень третейських судів. Враховуючи законодавчі та практичні аспекти, вважаємо доцільним віднести такі відносини до предмета господарського процесуального права.

Як бачимо, сутність предмету господарського процесуального права здебільшого проявляється в суспільних відносинах, які виникають в сфері здійснення правосуддя з господарських справ. Мається на увазі онтологічний аспект, природа відповідних правовідносин. По-друге, господарське процесуальне право, як і інші галузі права, є проявом волі і свідомості людей, як правило, з суперечливими інтересами і потребами. Це узгоджена і розумна воля індивідів, спрямована на встановлення їх майбутньої поведінки. Воля окремих осіб, соціальних груп формується в основному через волю компетентних (законодавчих) органів держави. А господарське процесуальне право як раз і виражає узгоджену волю людей, різних соціальних груп і політичних поглядів. По-третє, в дефініції поняття «господарське

процесуальне право» необхідно відобразити завдання та мету галузі права. В четвертих, норми господарського процесуального права передбачають можливість застосування державного примусу [44].

Отже, на підставі вищезазначених ознак можна сформулювати поняття «господарське процесуальне право»: це система господарських процесуальних норм та правил поведінки, встановлених державою або міжнародними договорами, які регулюють суспільні відносини, що складаються між судом та іншими учасниками господарського судочинства під час розгляду та вирішення господарських справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод і законних інтересів суб'єктів господарювання, забезпечених засобами державного примусу [44].

Розглянуті особливості та специфіка предмету господарського процесуального права мають методологічне значення для визначення і формулювання поняття джерел господарського процесуального права.

Вчення про поняття джерел господарського процесуального права, на жаль, в науці практично не висвітлюються, а деякі автори взагалі не дають окремого визначення поняття джерел господарського процесуального права, обмежуючись тільки їх класифікацією та характеристикою. В.Д. Чернадчук зазначає, що джерелами господарського процесуального права є нормативно-правові акти, які вміщують правові норми, що регулюють процедуру досудового врегулювання господарських спорів та процедуру господарського судочинства [62, с. 38]. Дещо інше визначення поняття джерел господарського процесуального права надає О.І. Харитонова, де джерелами господарського процесуального права виступають нормативно-правові акти, що містять норми, які регулюють порядок здійснення правосуддя у господарських відносинах [66, с. 30]. В.І. Горевий, на відміну від О.І. Харитонової, до поняття джерел господарського процесуального права відносить не тільки правові норми, що регулюють процедуру господарського судочинства, а й норми, які регулюють процедуру досудового врегулювання господарських спорів.

Як вбачається з огляду праць, основною домінантою у підходах до визначення поняття та видів джерел господарського процесуального права зберігається головний постулат – суспільні відносини не можуть регулюватися поза законодавчим чи іншим нормативно-правовим актом. До основних джерел господарського процесуального права в юридичній літературі відносяться норми Конституції України, ГПК України та інших кодексів України, які так чи інакше регулюють господарські процесуальні відносини, а також велика кількість законів та підзаконних нормативно-правових актів різного рівня.

Однією з причин недостатньої розробки розуміння терміну «джерело права» є багатозначність і нечіткість самого поняття. Так, юристи під джерелом права розуміють: матеріальні умови життя суспільства (джерело права в матеріальному сенсі) [67, с. 24]; спосіб вираження державної волі у вигляді загальнообов'язкових правил поведінки (джерело права в формальному сенсі) [68, с. 5]; матеріали, за допомогою яких ми пізнаємо право (джерела пізнання права) [69, с. 25]; вклад внутрішнього та іноземного права в створення будь-якої правової системи (історичні джерела права) [70, с. 221]; офіційно об'єктивовані акти, що містять правові норми [71, с. 162]; матеріали, що взяті за основу того чи іншого законодавства; підготовчі документи, проекти нормативно-правових актів, які використовуються в процесі тлумачення юридичних текстів [72, с. 310]; діяльність суб'єктів правовідносин, у результаті якої реалізуються їх потреби та задовольняються інтереси [73, с. 188] тощо.

Як зазначає М.М. Вопленко, джерело права є метафорою, що образно показує вихідний пункт, походження, концентрацію правової матерії [67, с. 4]. Використання терміну «джерело права» в аспекті юридичного формалізованого прояву як документального носія правових норм надає підстави ототожнювати його з поняттям форми права [74, с. 146]. Але, здебільшого в романо-германській правовій сім'ї традиційно визнаються сьогодні джерела права у формально-юридичному значенні, тобто,

нормативно-правові акти. Практично не змінилися погляди правників з цього приводу і зараз.

У формальному розумінні джерело права – це форма, завдяки якій правова норма набуває загальнообов'язкового значення. Питання про те, що є джерелом права у формальному розумінні залежить від відповіді на запитання, у чому полягають підстави обов'язковості норм права, які саме форми надають нормам правового характеру. Таким чином, формальне розуміння терміну «джерело права» зливається з формою через правотворчу діяльність уповноважених суб'єктів [75, с. 38].

Так, В.М. Шаповал зазначає, що формами існування будь-якої галузі національного права є нормативно-правові акти, що належать до формальних джерел права [76, с. 5]. Ту саму ідею висувають і автори підручників з теорії держави і права, які визнають юридичні джерела (форми) або загально-соціальні джерела офіційно-документальними формами вираження і закріплення норм права, що виходять від держави і надають їм юридичне, загальнообов'язкове значення [77; 78; 79; 80].

На думку С.В. Бошно, і семантично, і змістовно можна говорити про самотійність досліджуваних термінів, що однак, не виключає їх взаємозалежності. Їх схожість притаманна юридичному позитивізму, яким ототожнюються право і закон. Для природно-правової концепції і соціологічного підходу до сутності права багатозначність терміну «джерело» – не лише недолік, а й позитивна ознака, яка дає можливість врахувати неповний збіг права і закону, недосконалість форми, її відрив від джерел і сутності. Правова держава концептуально ґрунтується на ідеях природно-правових і соціологічних, тому сучасне вчення про форми і джерела права має ґрунтуватися на самотійності цих понять, відпрацьовувати механізми їх більш адекватного поєднання [81, с. 15–22].

Якщо підтримувати позицію тих дослідників, які ототожнюють поняття «джерело права» та «форма права», то можна дійти висновку, що вони

виокремлюють джерело права в матеріальному розумінні (фактори, що зумовлюють зміст права) та формальному розумінні (правові акти) [82, с. 86].

Вважаємо, що аргументація та в цілому підтримка будь-якого з відзначених напрямків повністю залежить від типу праворозуміння дослідника правової матерії. Розмежувавши джерело та форму відповідно походження та виникнення права, можна помітити, що за нормативним підходом (де джерелом є сама норма права), а також при зведенні джерела права лише до державної волі, досліджувані поняття дійсно співпадають.

На нашу думку, найбільш перспективною є позиція М.М. Марченка, відповідно до якої поняття «форма права» і «джерело права» використовуються при висвітленні їх в одному і тому самому значенні – у зовнішній формі об'єктивації, вираження права або нормативної державної волі, а не всілякі значення термінів «форма» і «джерело» стосовно до права [83, с. 56].

Якщо «форми права» показують, як зміст права організовано і виражено ззовні, то «джерела права» – це витoki формування права, система факторів, що визначають його зміст і форми вираження. Не всі джерела права мають форму в якій виражені правила поведінки, іншими словами – коли текст норми вводиться в законодавчий масив. Тобто, необхідно виходити з того, що форма права – це об'єктивоване вираження його змісту, тобто правової норми чи іншого правила поведінки, а джерело права – визначає діяльність, за допомогою якої правові норми набувають характер права, а отже, стають об'єктивно визначеним, постійним та обов'язковим (отримують юридичну силу) [82, с. 86].

Поза джерелами та формами виразу позитивного права не існує. Воно являє собою лише цінності, ідеали, ідеї правосвідомості законодавця або народу, які стають такими, коли визнаються обов'язковими державою в тій чи іншій формі в силу авторитету або підтримки суспільством [84, с. 24].

Отже, враховуючи положення загальної теорії права та різноманітність підходів до розуміння поняття джерела господарського процесуального

права, можемо запропонувати власне визначення поняття джерел господарського процесуального права. Джерела господарського процесуального права – формалізовані та/або неформалізовані засоби зовнішнього вираження господарського процесуального права, які мають юридичну силу і практичну придатність для регламентації судочинства в судах господарської юрисдикції, шляхом прямого санкціонування з боку держави або відсилання до певного джерела права.

Поступові зрушення в науці господарського процесуального права про уявлення щодо джерел господарського процесуального права, почали відбуватися з моменту включення до їх переліку не лише нормативно-правових актів господарського процесуального законодавства, а й інших, нетипових (для національної правової системи) джерел.

В умовах прагнення України стати повноправним членом європейського співтовариства стає необхідним впровадження деяких положень, норм, стандартів до національної системи права. Дослідження різноманітних правових систем світу свідчить про використання різних джерел права. Сучасні правові системи світу характеризуються динамічністю і взаємовпливом, а в умовах соціально-економічного прогресу все більше посилюється вплив правових прецедентів, які є провідним джерелом англосаксонської правової системи.

Термін «прецедент» має багато значень. В юридичній енциклопедії «правовий прецедент» (від лат. *praecedens* – той, що передує) – спосіб зовнішнього вираження і закріплення індивідуального правила поведінки, яке встановлюється компетентним органом держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації і стає загальнообов'язковим у регулюванні аналогічних життєвих ситуацій [85, с. 77]. Іншими словами, правовий прецедент – це об'єктивне рішення органу держави у конкретній справі, якому надається формальна обов'язковість при розв'язанні всіх наступних аналогічних справ [86, с. 87]. Оксфордський словник визначає поняття «прецедент» як приклад або справу, яка приймається або може бути

прийнята як зразок або правило для подальших справ або за допомогою якої може бути підтверджений чи пояснений який-небудь аналогічний акт або обставина [87]. Д. Ю. Хорошковська доводить, що цей термін використовується, перш за все, у контексті судового прецеденту в англосаксонській правовій сім'ї (країн «загального права»), судового прецеденту у романо-германській правовій сім'ї (країн «континентального права»), прецедентної практики Європейського суду з прав людини [88, с. 12]. Л. М. Ніколенко вважає, що судовий прецедент можна розглядати з різних позицій: 1) з позиції відмінності моделей судової правотворчості (англо-американський прецедент і континентальна судова практика); 2) з позиції термінологічної відмінності (судова практика і судовий прецедент); 3) з позиції лексичного, обмеженого й юридичного значення; 4) з урахуванням форм прояву судового прецеденту; 5) з позиції розмежування нормотворчої функції судів (правотворчості) і правозахисної ролі судів (правозастосування); 6) з точки зору його основних ознак (індивідуальність, нормативність, обов'язковість); 7) з точки зору його структури і змісту [89, с. 14].

В правовій системі України сутність судового прецеденту полягає у наданні нормативного характеру актам суду. У зв'язку з чим під судовим прецедентом часто розуміється рішення суду у конкретній справі, яке є обов'язковим при розгляді аналогічних справ у майбутньому. Проте, обов'язковим для судів є не все рішення, а тільки суть правової позиції суду, на підставі якої ухвалюється рішення. Якщо проаналізувати існуючу судову практику, то стає очевидним, що акти Верховного суду України (далі – ВСУ) вже давно мають значення судового прецеденту для нижчих судів. Адже узагальнення судової практики та керівні роз'яснення щодо питань застосування законодавства є його правовою позицією щодо того чи іншого праворозуміння [90, с. 175]. Розглядаючи нерегульовані або спірні правовідносини, господарський суд приймає рішення виходячи з власної позиції, а подальше використання цієї прецедентної позиції судами

призводить до типізації регулювання нових суспільних відносин [91, с. 220]. Обов'язковість розглянути справу навіть за відсутністю нормативного регулювання спонукає суд створювати нову норму, яка в майбутньому може бути запозичена в судовій практиці господарських судів [92, с. 219]. Обов'язковість судових рішень, як одна з ознак джерела права, закріплена в Законі України «Про судоустрій і статус суддів»: «Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду (далі – ВС), є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах ВС, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права» [93]. Таке нововведення сприятиме формуванню однакової судової практики, що є одним з актуальніших питань на шляху забезпечення реалізації права кожного на справедливий суд. При цьому, суди не позбавлені права відступлення від правової позиції ВСУ, але з відповідним обґрунтуванням, що є гарантією реалізації принципу верховенства права.

Зовсім по іншому проблема правового прецеденту почала сприйматися з моменту створення Конституційного Суду України (далі – КСУ). Все більше привертає увагу, особливо в контексті проведення судової реформи в Україні, питання нормативності актів судової влади, оскільки це належить до ознак джерел права. При дослідженні юридичної природи актів КСУ все частіше вживається термін «прецедентний характер» або «прецедент тлумачення». Так, характеризуючи юридичну силу рішень КСУ, деякі вчені зауважують, що «оскільки Конституційному Суду належатиме самостійна правотворча функція, слід визнати, що його рішення набувають прецедентного характеру та стають джерелами права» [94, с. 4]. М.І. Байтін стверджує, що при характеристиці юридичної сили актів судової влади замість терміну «прецедентний характер рішень» слід вживати термін «нормативність актів судової влади» [95, с. 9]. Г.О. Христова, роблячи висновок про наявність ознак нормативності у рішеннях КСУ, зазначає, що

«нормативна природа цих актів здебільшого визначається викладенням в їх мотивувальній частині так званих правових позицій органу конституційного контролю, а рішення КСУ щодо конституційності юридичних актів мають квазіпрецедентний характер» [96, с. 13]. Як вважають вчені, усталена судова практика поряд із позитивним правом (законодавством) також набуває обов'язкового значення з урахуванням деяких положень [97, с. 416].

Таким чином, аналіз сучасних правових досліджень дає змогу говорити про деякі спільні риси (ознаки) судового прецеденту з правовими позиціями ВС (ВСУ) та КСУ. Більш того, врахування цих особливостей слід розглядати передумовою імплементації у господарське судочинство як практики Європейського суду з прав людини, так і концепції судового прецеденту загалом. А тому, вважаємо, що доцільним буде віднести такі прецеденти тлумачення до квазіджерел господарського процесуального права.

Сьогодні особливого значення в регулюванні господарсько-процесуальних відносин, набувають рішення ЄСПЛ та інші конвенційні рішення. Офіційно (на рівні Конституції України та законів України) визнані джерелами права міжнародні договори України, згодом на обов'язковість яких надано ВРУ та рішення Європейського суду з прав людини. Значно розширилася сфера застосування ділових звичаїв, як регуляторів господарських відносин, що знайшло відображення, зокрема, в господарському процесуальному законодавстві. Таким чином, зміни, що відбуваються в суспільно-політичному житті країни і в її правовій системі, змушують виходити за межі традиційного розуміння джерела права у його формально-юридичному значенні.

Невід'ємною частиною національного господарського процесуального законодавства є чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ і які регулюють відносини в сфері господарської діяльності. Відповідно до ч. 5 ст. 11 ГПК України «суд застосовує норми права інших держав у разі, коли це передбачено законом України чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України»

[56]. Ця норма не зовсім вірно відображає реальний стан речей, тому що законодавство України і міжнародні договори регулюють це питання не шляхом встановлення обов'язку застосування певного права, а шляхом надання сторонам права обирати законодавство [98, с. 32]. Так, Законом України «Про міжнародне приватне право» встановлено, що у випадках, передбачених законом, учасники правовідносин можуть самостійно здійснювати вибір права, що підлягає застосуванню [99]. Вибір права може здійснюватися щодо правочину в цілому або його окремої частини. Вибір права не здійснюється, якщо відсутній іноземний елемент у правовідносинах. Згідно зі ст. 28 Типового закону ЮНІСТРАЛ про міжнародний торговий арбітраж, ст. 28 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» третейський суд вирішує спір згідно з нормами права, які сторони обрали як такі, що застосовуються до суті спору.

На окрему увагу заслуговують принципи господарського процесу, значення яких полягає в тому, що вони є орієнтиром у нормотворчій діяльності під час удосконалення господарського процесуального законодавства; дають змогу господарському суду забезпечити правове з'ясування і застосування норм законодавства під час розгляду й вирішення судом господарських спорів [100, с. 153].

Звичай в господарському процесуальному праві також виступає регулятором господарських правовідносин. Так, ГПК України в редакції від 3 серпня 2017 року питання застосування господарськими судами звичаїв вирішував наступним чином: «господарський суд може застосовувати міжнародні торгові звичаї у разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності [56]. Ситуація змінилася з прийняттям ГПК України в новій редакції, яка передбачила, що «якщо спірні відносини, в тому числі за участю іноземної особи, не врегульовані законодавством, суд застосовує звичаї, які є вживаними у діловому обороті» [56]. Як приклад застосування звичаїв ділового обороту в судовій практиці можна навести справу від

12.12.2014 року № 910/25720/14, розглянута в Господарському суді міста Києва, де суд приходить до висновку, що «такий порядок укладення договорів не суперечить чинному законодавству України та відповідає встановленим звичаям ділового обороту відповідача [101]. В окремих випадках звичай ділового обороту стає в основу обґрунтування судового рішення. Так, у справі № 905/301/18 від 18.06.2018 року, розглянутій Господарським судом Донецької області, було встановлено, що «положення п. 6.1. договору купівлі-продажу природного газу № 13/3353-БО-6 від 28.12.2012 року є правилом поведінки щодо порядку та умов проведення розрахунків, що є усталеним у певній сфері» [102]. Суд дійшов висновку, що застосування цього положення правочину, у наведеній частині, можливе як звичай ділового обороту у сфері договірних відносин, що склалися між сторонами, з метою усунення прогалин, які виникли в процесі правового регулювання взаємовідносин сторін, а саме у частині строків оплати поставленого природного газу. Крім цього, господарські суди керуються звичаями ділового обороту, про що свідчать формулювання, наведені в мотивувальній частині судового рішення, наприклад: «Керуючись звичаями ділового обороту та враховуючи вимоги норм господарського процесуального законодавства, доказами направлення будь-яких платіжних документів і т.п. є рекомендовані листи з повідомленнями чи цінні листи з описами» [103]; «Керуючись звичаями ділового обороту, відповідачу була надана можливість погашення боргу...» [104]; «За викладених обставин, враховуючи усталену практику відносин між сторонами та звичаї ділового обороту, суд дійшов висновку, що ...» [105].

Останнім часом відбувається тенденція до трансформації окремих матеріально-правових інститутів в процесуально-правові, в результаті чого актуалізується питання щодо виокремлення такого джерела господарського процесуального права як господарський договір. Відповідно до ст. 5 ГПК України, яка регламентує способи судового захисту, встановлює, що договір може визначати спосіб судового захисту [56]. Захист включає в себе

елементи як матеріального так і процесуального порядку, вони є взаємозв'язаними та доповнюють один одного. Зміст процесуальної сторони інституту захисту права складає правозастосовна діяльність, здійснювана у формах і способами, встановленими законом або договором, з метою відновлення порушеного права або інтересу, впливу на правопорушника і запобігання правопорушенням у майбутньому. Сьогодні відбувається розширення альтернативних, неюрисдикційних способів захисту (третейська форма захисту, примирливі процедури, медіація, позасудовий порядок). Як зазначають В.В. Щербина та В.В. Резнікова, що це є сучасними тенденціями розвитку господарського процесу [106, с. 12]. Елементи договірної саморегуляції знайшли закріплення в процесуальних галузях права. Одним з таких елементів є інститут договірної підвідомчості, в основі якого – угода сторін про передачу спору на розгляд третейському суду (або третейське застереження). Коли сторони в договорі обирають третейську (арбітражну) форму захисту, то така норма набуває процедурного характеру, тому що встановлює правило поведінки як складову частину певної цілісної процедури реалізації того чи іншого дозволу або обов'язку [107, с. 75]. Як встановлено в рішенні Господарського суду міста Києва від 22.05.2018 року по справі № 910/2212/18 «третейська угода про передання спору на розгляд третейського суду не є відмовою від права на звернення до суду, а є угодою про обрання одного із способів вирішення спору. Суд наголошує, що умова правочину про розгляд спору третейським судом передбачає у випадку виникнення між сторонами спору можливість звернення з метою захисту майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб до третейського суду для вирішення цього спору шляхом третейського розгляду, який визнаний в Україні та врегульований Законом України «Про третейські суди» [108]. Поза цією процедурою вона втрачає самостійне регулятивне значення, або розглядається як норма матеріального права. Таким чином, норму господарського договору, яка визначає форму захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання можна віднести до

процесуальної норми і відповідно господарський договір може претендувати на статус джерела господарського процесуального права з обмеженою дискретною дією.

Договір в господарському процесуальному праві актуальний під час досудового врегулювання спорів, врегулювання спору за участі судді та при розгляді справ третейськими судами. Що стосується досудового врегулювання спорів, то сторони можуть в договорі між собою чи окремії угоді змінювати чи доповнювати положення про порядок такого врегулювання (щодо строків направлення та розгляду претензій, складу документів, тощо), якщо це прямо не заборонено чинним законом. При розгляді справи за участю судді, під час закритих нарад суддя має право звертати увагу сторони на судову практику в аналогічних спорах, пропонувати стороні можливі шляхи мирного врегулювання спору. Ще більш важливе значення договір має для третейського судочинства [61, с. 65]. Так, Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» встановлено, що сторони можуть за власним розсудом визначати кількість арбітрів та процедуру призначення арбітрів, процедуру розгляду справи третейським судом, місце арбітражу, мову, яка буде використовуватися під час арбітражного розгляду справи [63].

Зв'язок вищезазначених джерел з матеріальними, також простежується через категорію «спір про право». Матеріальна категорія «спір про право» нерозривно пов'язана із зацікавленістю суб'єктів щодо його вирішення, а така зацікавленість носить процесуальний характер, оскільки звернена до господарського суду [98, с. 33]. Як зазначає Л.М. Ніколенко, норми матеріального і процесуального права тісно пов'язані між собою і доповнюють один одного. Значна кількість процесуальних норм знаходиться в кодифікованих та не кодифікованих актах матеріального права [109, с. 153]. Наприклад, видача ліцензії, відповідно до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» регламентується процесуальними нормами, які за галузевою ознакою можна віднести до господарського права.

Співвідношення норм матеріального та процесуального закону полягає в тому, що процесуальні норми встановлюють порядок реалізації прав та обов'язків учасників суспільних відносин – як у тих випадках, коли в процесі реалізації приймає участь уповноважений орган державної влади або місцевого самоврядування, так у випадках, коли відбувається реалізація норм права поза участю будь-яких владних суб'єктів (прикладом може слугувати порядок укладення господарського договору). Господарський кодекс України передбачає, в який спосіб може бути запропоновано укласти договір, в які строки може бути надана відповідь на таку пропозицію та інші процедурні моменти.

Узгодженість між вказаними нормами – це одна з умов належного функціонування судового порядку захисту суб'єктивних прав громадян і юридичних осіб. Взаємозв'язок норм процесуального і матеріального права особливо виявляється при вдосконаленні процесуального законодавства. Крім того, процесуальні норми, регламентуючи діяльність господарського суду, забезпечують можливість правильності застосування норм матеріального права та їх тлумачення [109, с. 153]. Отже, господарський договір набуває ознак джерела господарського процесуального права та може застосовуватися на принципі субсидіарності відносно основних джерел господарського процесуального права.

Вищу юридичну силу і значення для господарського процесу має, безперечно, Конституція України (далі – КУ), в якій містяться і матеріальні, і процесуальні норми. Але, все ж таки норм, які мають процесуальне значення, у ній небагато. Серед них – ст. 8, яка встановлює, що КУ має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії. Суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акту з погляду відповідності КУ, в усіх необхідних випадках застосовувати КУ як акт прямої дії. Ст. 9 наголошує, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які

суперечать КУ, можливо лише після внесення відповідних змін до КУ. Ст. 10 вказує, що державною мовою в Україні є українська мова [111]. Таким чином, всі ці норми мають універсальний характер і є визначальними як для господарського, так і для українського судочинства взагалі. Крім цього, конституційні зміни, які відбулися з прийняттям 2 червня 2016 року Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», Закону України «Про судоустрій та статус суддів», Закону України «Про Вищу раду правосуддя» закріпили нову концепцію правосуддя. За оновленою КУ юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір, на будь-яке кримінальне обвинувачення. У конституційному порядку також вперше введено інститут конституційної скарги, яким тепер може скористатися кожен громадянин. Захист прав громадян судовими засобами забезпечується на основі конституційно визначених принципів судочинства, зафіксованих у ст. 129 Основного Закону [111]. Суддя при цьому є незалежним та керується принципом верховенства права. Перелік конституційних принципів правосуддя доповнено новим принципом про «розумні строки розгляду справи судом». Відповідно до практики ЄСПЛ, справи мають бути розглянуті впродовж розумного строку. В поняття «розумний строк» розгляду справи, ЄСПЛ включає: складність справи; поведінку заявника; поведінку органів державної влади; важливість справи для заявника. Нездатність суду ефективно протидіяти недобросовісно створюваним учасниками справи перепонам для руху справи є порушенням ч. 1 ст. 6 даної Конвенції [112]. Цей принцип спрямовано на боротьбу з тягатиною у судах, що має значне поширення в національній судовій системі. На цей принцип, традиційно, посилаються в своїх рішеннях господарські суди [113; 114].

Господарське процесуальне законодавство, яке застосовується судами, донедавна ще складалося тільки з двох основних нормативно-правових актів: ГПК України і Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», при цьому останній не був офіційно закріплений в ГПК України. З прийняттям нового ГПК України, до

ст. 3, до законодавства про господарське судочинство, було додано Закон України «Про міжнародне приватне право» та Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Якщо ГПК України має загальний характер і застосовується господарськими судами при розгляді всіх спорів, то Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» встановлює і регулює порядок розгляду справ, пов'язаних із банкрутством, поєднуючи процесуальні і матеріальні норми, а Закон України «Про міжнародне приватне право» застосовується лише до таких питань, що виникають у сфері приватноправових відносин з іноземним елементом.

Господарськими судами застосовуються й інші законодавчі акти, наприклад: Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), Цивільно-процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України), Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж», тощо. Крім цього, господарські суди повинні враховувати також положення процесуального характеру, які містяться в міжнародних актах. Серед них, наприклад, Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності (укладена 20 березня 1992 року в Києві та ратифікована ВРУ 19 грудня 1992 року), Типовий закон ЮНСІТРАЛ про міжнародний комерційний арбітраж (прийнятий Комісією ООН з права міжнародної торгівлі 30 травня 1997 року у Відні), Європейська Конвенція про зовнішньоторговельний арбітраж (Женева, 21.04.1961 р.), Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень (Нью-Йорк, 29.12.1958 р.) тощо [115, с. 412].

При розгляді питання щодо видів джерел господарського процесуального права необхідно враховувати динамічні державно-правові процеси, що відбуваються в умовах розвитку правової системи України та висвітлювати виходячи із реалій сучасного стану національного і міжнародного законодавства.

Україна, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція), започаткувала процес

зміни панівної позитивістської парадигми права, що спричинило виникнення у правовій теорії та правозастосуванні необхідного для подальшого розвитку плюралізму. Ні в кого не викликає сумнівів юридична своєрідність Конвенції, оскільки країни, які її підписали, не розглядають її виключно як текст, що містить норми про права людини. Така досить спрощена думка набула поширення тільки у країнах колишнього радянського табору, де протягом радянської історії насаджувався «позитивістсько-командний» погляд на право загалом і на права людини зокрема [116, с. 120].

Слід зауважити, що вітчизняний законодавець не лише визнає Конвенцію, а й встановлює, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права [117].

Подальше оновлення та трансформація джерел господарського процесуального права в Україні, яке відбувається з розвитком судової реформи та реформуванням господарського процесуального законодавства вплинули на регламентацію ст. 12 ГПК України, яка встановила, що «суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права» [56].

Слід зазначити, що до прийняття змін та доповнень до ГПК України, відповідна позиція була закріплена у низці постанов Пленуму ВСУ, в яких надавалося роз'яснення судам загальної юрисдикції про необхідність застосування Конвенції і рішень ЄСПЛ як джерела права. Так, у Постанові Пленуму ВСУ «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» зазначено: «...суди повинні застосовувати Конвенцію і рішення ЄСПЛ як джерело права...» [118]; у Постанові Пленуму ВСУ «Про судові рішення у цивільній справі» зазначено: «...у мотивувальній частині кожного рішення... у разі необхідності мають бути посилання на Конвенцію та рішення ЄСПЛ,

які згідно із Законом №3477-IV є джерелом права та підлягають застосуванню в даній справі» [119].

В цьому контексті необхідно також звернути увагу на положення Постанови Пленуму ВГСУ «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції», де надається роз'яснення щодо застосування при розгляді справи як джерела права Конвенції і практики ЄСПЛ відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [120]. Відповідно до нього суди мають обґрунтовувати доцільність посилання на рішення ЄСПЛ у кожній конкретній справі. З цього випливає необхідність визначення критеріїв доцільності такого посилання, а саме Конвенцію та рішення ЄСПЛ слід застосовувати за наявності таких умов: у разі невідповідності національного законодавства положенням Конвенції та протоколів до неї; за наявності в національному законодавстві правових «прогалин» щодо прав людини та основних свобод, визначених у Конвенції та протоколах до неї; для кращого розуміння тих положень національного законодавства, до яких було внесено зміни або доповнення на підставі рішень ЄСПЛ; для реалізації на практиці таких основних принципів Конвенції, як верховенство права, справедливість, справедливий баланс, справедлива сатисфакція, оскільки в українському законодавстві це досить нові категорії [121, с. 77].

За даними Єдиного державного реєстру судових рішень господарські суди України при розгляді господарських справ досить активно застосовують Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. Так, за даними Єдиного державного реєстру судових рішень, у період з 1 січня 2010 року по 1 січня 2016 року посилання на практику ЄСПЛ зроблено більше, ніж у 870 постановках ВГСУ. Щоправда, за цей же період лише у 17 постановках судової палати у господарських справах ВСУ є такі посилання, причому у більшості випадків ідеться про застосування норм процесуального, а не матеріального права.

О.А.Беляневич також зауважує, що з огляду на необхідність забезпечення дотримання в Україні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод для юрисдикційної діяльності національних (господарських судів) першорядне значення мають ті рішення і ухвали Європейського суду, в яких Суд витлумачив норми Конвенції (наприклад, про право на справедливий суд, право на ефективний засіб юридичного захисту, право на мирне користування майном тощо) [122, с. 37].

Таким чином, джерела господарського процесуального права України розширилися за рахунок офіційно визнаної Конвенції та практики ЄСПЛ.

На підставі проведеного аналізу можливо зробити умовивід, що основними факторами впливу на визначення джерел господарського процесуального права та включення їх до системи того чи іншого джерела є:

1. еволюція предмета господарського процесуального права, тобто звуження чи розширення переліку та характеру господарських спорів та інших правових питань;
2. зміна національної правової системи, в тому числі в результаті конвергенції нетипових (для романо-германської правової сім'ї) процесуальних елементів (інститутів, механізмів, засобів захисту прав та інтересів);
3. зміна режиму національної судової системи під впливом політичного режиму, історичного розвитку суспільства та держави, особливостей правової системи, правової культури населення тощо;
4. посилення впровадження в міжнародний правовий простір, в результаті чого здійснюється розширення та визнання компетенції міжнародних судових установ, зокрема ЄСПЛ;
5. зміщення акцентів з формального підходу в вирішенні господарських спорів до природних основ їх врегулювання (звичаєве право, правила ділового обігу, верховенство права).

Отже, на підставі проведеного дослідження щодо поняття, видів та особливостей джерел господарського процесуального права отримано такі результати:

1. Запропоновано визначення поняття джерел господарського процесуального права як формалізованих та/або неформалізованих засобів зовнішнього вираження господарського процесуального права, які мають юридичну силу і практичну придатність для регламентації судочинства в судах господарської юрисдикції шляхом прямого санкціонування з боку держави або відсилання до певного джерела права.

2. Визначено особливості джерел господарського процесуального права, а саме: складаються виключно з норм процесуального характеру; норми процесуального права мають процедурний характер: регулюють дії суб'єктів процесу, спосіб, порядок, послідовність та термін здійснення господарського судочинства, вид та форму зазначення результатів; зумовлені специфікою господарсько-процесуальних норм, що визначають цілі, завдання, принципи процесу, права та обов'язки учасників.

3. Обгрунтовано визнати господарський договір як джерело господарського процесуального права з обмеженою дискретною дією в межах визначення способу захисту порушеного права чи інтересу особи, яка звертається до господарського суду.

4. Досліджено види джерел ГПП та запропоновано їх класифікація за такими критеріями: 1) спосіб зовнішнього вираження: а) формалізовані (нормативно-правовий акт, міжнародний договір, нормативний договір), б) неформалізовані (правовий звичай, прецедент тлумачення, правова доктрина, загальновизнані принципи); 2) характер: а) функціональні, б) організаційні; 3) форма: а) кодифіковані, б) не кодифіковані; 4) спосіб виникнення: а) законотворчі, б) звичаєві, в) прецедентно-тлумачні, г) договірні; 5) простір дії: а) міжнародні, б) національні.

1.3 Дія джерел господарського процесуального права

Норми права, що регулюють господарські процесуальні відносини, головним чином містяться в офіційних документах – нормативно-правових актах або, в окремих випадках, в міжнародних договорах, які є загальнообов'язковими. Однак загальний характер нормативних актів не означає того, що дія їх безмежна.

Джерела господарського процесуального права як явища об'єктивного світу існують і функціонують в певних межах: протягом відповідного часу, на певній території (в просторі) і поширюються на визначене коло осіб, бо і «основні форми всякого буття є: простір і час; буття поза часом є така ж найбільша нісенітниця, як буття поза простором» [123, с. 51]. Питання про те, коли був прийнятий застосовуваний процесуальний закон, чи не втратив він свою силу, які суспільні відносини ним регулюються, на яку територію поширює свою дію, має важливе значення для діяльності зі застосування правових норм. Слід підкреслити, що це має значення і для правотворчого процесу.

Слід погодитися з думкою С.С. Алексєєва про те, що точне встановлення меж нормативних юридичних актів – елементарна перша умова правового регулювання [124, с. 120–121]. Вона дозволяє, з одного боку, правильно визначити коло суспільних відносин, які регулюються нормами господарського процесуального права, суб'єктів правотворчості, а з іншого – їх дію в часі, в просторі та за колом осіб. Від того, коли вступає в дію нормативний акт та на яку територію поширює свою дію, в певній мірі залежать ефективність юридичних норм, досягнення цілей і завдань господарського судочинства і правосуддя.

Дія нормативно-правового акту – це породження тих юридичних наслідків, які в ньому передбачені [125, с. 264]. З'ясування цих питань має величезне значення для зміцнення законності та правопорядку, а також для попередження правопорушень. Тому межі дії господарських процесуальних

нормативно-правових актів повинні бути встановлені таким чином, щоб знову прийняті акти своєчасно вводилися в дію, старі скасовувалися, суворо дотримувалася їх субординація і, нарешті, не допускалися випадки їх застосування щодо відносин, які не підпадають під їх регулювання.

Отже, питання про дію джерел господарського процесуального права є актуальним. У загальній теорії права дане питання вивчено достатньо детально, проте в господарському процесуальному праві цьому питанню не приділялося достатньої уваги. Лише окремі процесуалісти досліджували деякі споріднені питання [126, с. 141–144; 127, с. 211; 128, с. 62–66].

Традиційно, в юридичній літературі, межі дії нормативно-правового акту зазвичай встановлюються за трьома основними параметрами: за часом, територією і за колом осіб. Іноді додають і четвертий параметр: певну сферу суспільних відносин, яку регулюють норми права, що містяться в нормативно-правовому акті, і визначають предметну дію нормативно-правових актів [125, с. 303].

1. Дія нормативних актів у часі визначається двома часовими моментами: моментом вступу нормативного акту в силу і моментом втрати ним юридичної сили [129, с. 225]. Вступ будь-якого нормативного акту в силу означає, що з цього моменту їм повинні керуватися, виконувати його, дотримуватися всі громадяни, юридичні особи, посадові особи та організації [130, с. 23]. Однак для того, щоб норма права діяла, вона повинна бути перш за все опублікована, доведена до відома суб'єктів права, також має бути визначено час її вступу в силу.

З урахуванням законодавчої практики тих років С.С. Алексєєв вважав, що введення в дію нормативного акту може збігтися з моментом його прийняття, що небажано, і між його прийняттям, і введенням в дію може бути певний часовий розрив, який необхідний не тільки для ознайомлення з прийнятим нормативним актом усіх зацікавлених суб'єктів, але й для міцного засвоєння його змісту особами, які здійснюють застосування права [131, с. 238–239]. Дійсно, для великих і складних нормативно-правових актів,

встановленого десятиденного терміну явно недостатньо, необхідно більш тривалий ситуаційний термін, після закінчення якого акт набирає чинності. Так, наприклад ГПК України був прийнятий 6 листопада 1991 року, а введений в дію на підставі Постанови ВРУ «Про порядок введення в дію Арбітражного процесуального кодексу України» 1 березня 1992 року.

Слід звернути увагу на те, що при відхиленні від загальноприйнятого терміну законодавець замість терміну «вступ закону в дію» використовував термін «введення закону в дію». Правильне визначення співвідношення цих понять має велике практичне значення. Закон прийнятий, але ще не діє. До введення закону в дію здійснюється організаційна робота щодо приведення чинного законодавства у відповідність до новоприйнятого і т.д. Одночасно новий закон робить організуючий вплив на поведінку суб'єктів суспільних відносин, у період між прийняттям закону і введенням його в дію відповідні правовідносини заздалегідь налаштовуються на новий критерій.

В науці господарського процесуального права порядок дії процесуального закону в часі не встановлений, а відповідно є не достатньо вивченим з точки зору закріплення його конкретною правовою нормою в ГПК України. Слід зазначити, що на відміну від суміжних галузей процесуального права, де є правова норма, що регламентує застосування процесуального закону в часі, у науці господарського процесуального права зазначене питання не досліджено, а жодна із статей ГПК України, до прийняття його в новій редакції, не містила й опосередкованої вказівки щодо правила, яке аналізується.

Відсутність чіткої регламентації з цього приводу, як свідчить судова практика, позначається на законності прийнятих судових рішень при розгляді господарських справ, тому метою цього підрозділу є створення наукової думки з подальшим конкретним визначенням правил дії господарського процесуального закону в часі, оскільки це необхідно при внесенні до нього змін та доповнень. Перед тим, як зробити деякі висновки щодо конкретного підходу до згаданої проблеми, необхідно зазначити, що в регулюванні

суспільних відносин застосовуються різні способи дії в часі нормативно-правових актів [132].

Розглянемо порядок вступу в силу нормативно-правових актів за чинним законодавством України.

Статтею 57 КУ встановлено, що закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є не чинними [111]. Відповідні питання врегульовано Указом Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» № 503/97 від 10 червня 1997 року.

Отже, відповідно до загальних правил дії законодавства, слід встановити, що момент початку дії (набрання чинності) господарського процесуального закону визначається наступними способами:

а) якщо в нормативному акті (в тексті) або у відповідному супутньому акті-документі вказана календарна дата його вступу в силу, то з цієї дати і починається дія нормативного акту. Так, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» був прийнятий 2 червня 2016 року, а введений в дію 30 вересня 2016 року з дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII, крім пунктів 39 та 48 XII розділу, які набувають чинності з дня, наступного за днем опублікування цього Закону (№ 1401-VIII). В цьому випадку дата вступу в силу Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вказана в тексті Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII. Дата введення в дію нормативно-правового акту зазвичай вказується коли має місце значущий розрив терміну між прийняттям і введенням в дію нормативно-правового акту. Це пов'язано з недоцільністю реалізації нормативних приписів прийнятого акту в звичайні терміни. Такий значний розрив між датами прийняття цього Закону і

введенням його в дію був обумовлений необхідністю проведення структурно-організаційних та інших заходів в системі судів України.

б) якщо в нормативному акті вказано на інші обставини, які визначають строк (момент) вступу цього акту в силу, то з вказаного моменту він і вступає в силу. Як правило, це пов'язано з моментом офіційного опублікування. Так, нормативно-правові акти ВРУ і Президента України набирають чинності через десять днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні. Так, Закон України «Про банки і банківську діяльність», прийнятий 7 грудня 2000 року, набрав чинності 17 січня 2001 року з дня його офіційного опублікування. Виданнями, в яких офіційно публікуються нормативно-правові акти України, є: «Офіційний вісник України», газети «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Відомості Верховної Ради України». Дата опублікування в даних газетах і є датою вступу закону в силу. Позитивний момент такого способу вступу закону в силу полягає в оперативності. Однак даний спосіб має і свій недолік. Громадяни, права і свободи яких зачіпаються законом, виявляються при цьому заздалегідь не проінформованими, не підготовленими до реалізації його норм [133, с. 228].

в) якщо в нормативно-правовому акті початок його дії не визначений, то вступають в дію загальні правила, встановлені для даного виду нормативно-правового акту законом або іншим актом. Так, згідно з Указом Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» нормативно-правові акти ВРУ і Президента України набирають чинності через десять днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні. Нормативно-правові акти КМУ набирають чинності з моменту їх прийняття, якщо більш пізній строк набрання ними чинності не передбачено в цих актах.

Акти КМУ, які визначають права і обов'язки громадян, набувають чинності не раніше дня їх опублікування в офіційних друкованих виданнях.

Оскільки одним із джерел господарського процесуального права є міжнародні договори, вони також потребують визначення їх дії в часі. Законом України «Про міжнародні договори» встановлено, що міжнародні договори набувають чинності для України після надання нею згоди на обов'язковість міжнародного договору відповідно до цього Закону, в порядку та в строки, передбачені договором, або в інший, узгоджений сторонами спосіб. Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору може надаватися шляхом підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору [134].

Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. На підставі підписаного та офіційно оприлюдненого Президентом України закону Голова ВРУ підписує ратифікаційну грамоту, яка засвідчується підписом Міністра закордонних справ України, якщо договором передбачено обмін такими грамотами [134].

Таким чином, набрання чинності господарсько-процесуальним законом проходить відповідно до деяких принципів: негайна дія; майбутня дія; зворотна дія (тобто дія на минуле) [132].

За загальним правилом – закон зворотної дії не має. Це дає визначеність і стабільність суспільним відносинам, що характеризує орієнтування громадян у своїх вчинках на чинні закони. Вони можуть розраховувати на майбутні закони в конкретних вчинках сьогодення. Тому дія нових законів у переважній більшості не поширюється на раніше виниклі відносини, оскільки це спонукало б до хаосу в суспільстві [132; 135, с. 136]. Цей принцип – «закон зворотної сили не має» закріплений і в КУ, за якою закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії у часі, що однозначно розуміється як початок дії закону з моменту набрання ним чинності і припиненням з втратою чинності, тобто до події чи факту

застосовується той закон або інший нормативно-правовий акт, під час дії якого вони настали або мали місце. Виключення з цього правила існують, але вони мають чітко визначену гуманістичну направленість, а саме, загальне правило про безумовне надання зворотної сили кримінальному закону, котрий відміняє або пом'якшує кримінальну відповідальність [132].

У своєму рішенні від 9 лютого 1999 року КСУ у справі № 1-7/99 конкретизував зазначений принцип, вказавши, що положення ч. 1 ст. 58 Конституції України щодо «незворотності» дії законів та інших нормативно-правових актів необхідно розуміти так, що воно стосується людини і громадянина (фізичної особи). При цьому суд зазначив, що цей конституційний принцип не може поширюватись на закони та інші нормативно-правові акти, які пом'якшують або скасовують відповідальність юридичних осіб [136]. Проте надання зворотної дії в часі таким нормативно-правовим актам може бути передбачено шляхом прямої вказівки про це в законі або іншому нормативно-правовому акті [132]. Отже, вважаємо, що єдиним способом, який на наш погляд, дозволить врегулювати це положення, є однозначне закріплення його в ч. 5 ст. 3 ГПК України в такому вигляді: «Господарський процесуальний закон не має зворотної сили, крім випадків, прямо передбачених у нормативно-правовому акті».

Крім цього, слід вказати, що початковим і кінцевим моментами дії закону в часі є набрання чинності законом і втрата ним чинності. За загальним правилом, в самих нормативно-правових актах не має вказівки на граничний строк їх дії. Відповідно, вони діють до тих пір, поки не втратять свою силу та не припинять свою дію. Існує декілька способів припинення дії нормативно-правових актів:

- 1) закінчення строку на який був прийнятий нормативно-правовий акт, при встановленні такого строку в самому акті або в іншому акті. Господарські процесуальні нормативно-правові акти, як правило, приймаються без вказівки на строк дії.

2) зміна обставин на які вони розраховані. Це відбувається внаслідок «старіння» норм права, що обумовлено зміною умов, зникненням суспільних відносин, на регулювання яких вони були розраховані. Вони втрачають свою дію без офіційної відміни.

3) пряме скасування (зупинення дії) нормативно-правового акту іншим законом або спеціально призначеним актом чи визнання його таким, що втратив чинність. Пряме скасування можливо завдяки приписам нового нормативно-правового акту або іншого акту, який визначає порядок введення в дію цього нормативно-правового акту. Такий спосіб є найбільш зручним, оскільки він веде до «розчищення» господарського процесуального законодавства, тому що в ньому має місце чітка вказівка на момент припинення дії офіційного нормативного документу.

4) шляхом фактичної відміни нормативно-правового акту, тобто коли прийнято новий закон з того ж питання, а старий формально не скасовано. В даному випадку ті процесуальні норми, які діяли раніше, втрачають силу з моменту введення в дію нового нормативно-правового акту. Але, необхідно зауважити, що такий спосіб не є зручним для правозастосування, оскільки має місце повна неясність відносно дії того чи іншого нормативно-правового акту. У зв'язку з цим законодавець вимушений роз'яснювати порядок введення в дію нормативно-правового акту в додатковому акті (законі), який має допоміжний характер [135, с. 137].

З теоретичної точки зору дію законів у часі можна поділити на два види: правила дії матеріального закону та правила дії процесуального закону. У деяких випадках вони мають певні спільні особливості, а в деяких — істотну відмінність. Так, якщо з дією матеріального закону особливих питань не виникає, оскільки це чітко впливає не тільки із загальнотеоретичних норм права та його визначень, але й із тексту самої Конституції України, то з дією процесуального закону, як зазначалось, існують деякі питання [132].

Вважаємо за необхідне розглянути законодавчі визначення дії деяких процесуальних законів. Зокрема, ч. 3 ст. 3 ЦПК України встановлює, що

провадження з цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи [137]. Аналогічний підхід існує й в кримінально-процесуальному законодавстві. Частина 1 ст. 5 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) передбачає, що процесуальна дія проводиться, а процесуальне рішення приймається згідно з положеннями цього Кодексу, чинними на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення [138]. Наведемо ще один процесуальний закон, в якому визначена його дія в часі, а саме, ч. 3 ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС України) закріплює, що провадження в адміністративних справах здійснюється відповідно до закону, чинного на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду і вирішення справи [139]. ГПК України, прийнятий в новій редакції, також закріпив в ч. 3 ст. 3 положення, що «судочинство у господарських судах здійснюється відповідно до закону, чинного на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду і вирішення справи» [56].

З цього можна зробити висновок про те, що всі процесуальні закони визначають його дію в часі саме за часом вчинення відповідних процесуальних дій. Ця обставина фактично відрізняє дію матеріального закону, дія якого в більшості випадків, визначається часом вчинення правопорушення, злочину, укладенням конкретної угоди тощо [132].

Заслуговує на увагу питання чинності закону не тільки під час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду і вирішення справи, а й здійснення контролю за виконанням судового рішення. Впровадження положення про судовий контроль пов'язано з поліпшенням стану виконання судових рішень, що є одним з нагальних питань судової реформи, тому у 2016 році КУ було доповнено ст. 129-1, відповідно до якої судові рішення є обов'язковим до виконання і контроль за виконанням судового рішення здійснює суд [111]. Зазначене положення КУ знайшло відображення у ч. 3 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», відповідно до якої

контроль за виконанням судового рішення здійснює суд у межах повноважень, наданих йому законом [93]. А в новій редакції ГПК України норми, що регулюють розгляд скарг на рішення, дії та бездіяльність органів державної виконавчої служби, виокремлено в окремий розділ VI «Судовий контроль за виконанням судових рішень». Отже, судовий контроль фактично стає ще однією формою реалізації судової влади, на яку також будуть розповсюджуватися правила дії нормативно-правового акту.

Науковці, які досліджували питання про межі дії норм цивільного процесуального права, зауважують про неповний зміст ч. 3 ст. 3 ЦПК України, де серед критеріїв дії цивільного процесуального закону виділено лише вчинення окремих процесуальних дій, розгляд та вирішення справи, тоді як на таких важливих етапах застосування джерел цивільного процесуального законодавства, як перегляд судових рішень, виконання судового рішення та судовий контроль за виконанням штучно виключені зі сфери дії норм цивільного процесуального права [140, с. 69]. О.В. Підлубна також стверджує, що закріплене в ч. 3 ст. 3 ЦПК України положення (відповідно до якого провадження в цивільних справах здійснюється згідно із законами, чинними на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи) не враховує важливого етапу правореалізації – виконання судових рішень. Автор слушно наголошує на винятковій важливості для належного правозастосування не лише своєчасно ухвалити справедливе і неупереджене рішення, а й належним чином виконати його приписи, що також залежить від чинності цивільного процесуального закону [141, с. 11–12].

Вищий господарський суд України також дотримується думки, що розгляд господарськими судами скарг на дії або бездіяльність державного виконавця є різновидом судового контролю. У Постанові Пленуму ВГСУ від 24 жовтня 2011 року № 10 «Про деякі питання підвідомчості і підсудності справ господарським судам» наголошено, що розгляд господарськими судами скарг у порядку ст. 121-2 ГПК України (редакція до 15.12.2017 року) є однією з форм судового контролю щодо виконання рішень, ухвал,

постанов, а виконання рішення, ухвали, постанови господарського суду є невід'ємною частиною судового процесу.

Враховуючи особливу актуальність питання дії господарсько-процесуального закону в часі та активне проведення судової реформи в Україні, вважаємо за необхідне доповнити перелік процесуальних дій іншими стадіями господарського процесу – переглядом судових рішень та судовим контролем за їх виконанням, здійснення яких також перебуває у безпосередньому зв'язку з тим нормативно-правовим актом, що діє на момент їх вчинення. Тому пропонуємо уточнити ч. 3 ст. 3 ГПК України наступним положенням: «Судочинство у господарських судах здійснюється відповідно до закону, чинного на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду, вирішення справи, перегляду та виконання судових рішень, а також судового контролю за виконанням» [135, с. 137].

Проблема дії джерел господарського процесуального права в часі тісно пов'язана з питаннями про те, чи повинен новий нормативно-правовий акт поширювати свою дію на факти і обставини, які мали місце до вступу його в силу або повинен регулювати лише відносини, що виникли після його вступу в законну силу, яке співвідношення нового закону з попереднім. Безумовно, приймаючи новий закон замість попереднього, держава тим самим визнає, що попередні правила поведінки вже не відповідають суспільним потребам і вона зацікавлена в якнайшвидшій їх заміні. У юридичній літературі є однозначна думка про те, що за загальним правилом нормативно-правові акти в умовах режиму законності діють лише «вперед» [131, с. 241; 125, с. 305]. Тому нова норма процесуального права не регулює старі відносини, так само, як попередній закон вже не служить регулятором нових правовідносин [143, с. 41]. Існує принцип – закон зворотної сили не має, який містить певні гарантії стабільності та правопорядку [144, с. 309].

Під зворотною силою закону необхідно розуміти застосування його до фактів, подій та дій, які мали місце до його прийняття, а стосовно до

тривалих правовідносин – також і на подальші права та обов’язки, раніше врегульовані належним правозастосовним актом.

Необхідно відзначити, що питання про наявність або про відсутність зворотної сили цивільного, господарського процесуального закону неоднозначно вирішується в науці. Одні автори абсолютно відкидають зворотню силу процесуального закону, інші – вважають, що для надання процесуальному закону зворотної сили необхідна спеціальна вказівка про це в законі. М.Д. Шаргородський вважає, що процесуальний закон завжди діє «назад», тобто має зворотню силу [145, с. 230]. К.С. Юдельсон також дотримується аналогічної позиції. На його думку, вступаючи у відомі правовідносини, сторони обов’язково мають на увазі норми матеріального права, але не орієнтуються на процесуальні норми. Ось чому нові процесуальні норми поширюються на всі процесуальні правовідносини незалежно від часу їх виникнення [146, с. 24]. Критикуючи М.Д. Шаргородського, С.С. Алексєєв зазначає, що процесуальні норми не регулюють матеріальні відносини, а визначають порядок розгляду спору. Вони діють стосовно лише до процесуальних відносин. Тому нові процесуальні норми поширюються не на всі процесуальні відносини, а лише на ті, що виникли після прийняття нового закону, а до тих, що виникли при дії попереднього закону, повинні бути застосовані норми відповідно до принципу негайної дії закону [124, с. 127].

Особливість сфери суспільних відносин – судочинство потребує й особливого підходу до проблеми зворотної сили процесуального закону. Застосування зворотної сили процесуального закону означало б ревізію вже належним чином здійснених за попереднім законом процесуальних дій і повторне їх вчинення за новими процесуальними правилами, що могло б призвести до нестійкості судових постанов (рішень), процесуальних гарантій прав учасників справи, могло б завдати шкоди інтересам законності. До того ж застосування багатьох норм процесуального закону «назад» практично нездійсненно.

Наприклад, коли ГПК України було доповнено статтею 2¹ згідно із Законом № 2453-VI від 07.07.2010 року, яким були внесені зміни щодо запровадження автоматизованої системи документообігу в господарських судах з 1 січня 2011 року – відповідно, даний порядок почав застосовуватися до справ, які надходять до суду з 1 січня 2011 року, і ні в якому разі не міг розповсюджуватися на справи, які надійшли до введення цієї норми. Виключення тут можливо тільки в тому випадку, якщо справа, яка надійшла до 1 січня 2011 року, вже була розглянута, але у зв'язку з відміною судового рішення передана на новий розгляд. Однак розгляд справи за новими правилами не пов'язаний зі зворотною силою нового закону. Скоріш за все, рішення, хоча й було скасовано, але повторно розглядається за новою процесуальною нормою закону відповідно до принципу його негайної дії. Але, повністю заперечувати зворотню силу процесуального закону неможна. Із загального принципу – процесуальний закон зворотної сили не має – законодавець вправі зробити окремі виключення, які обумовлені потребами захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання. На думку С.С. Алексєєва, такого роду виключення обумовлені потребами здійснити поворот в правовому регулюванні вже існуючих правовідносин [124, с. 128]. У більшості випадків ця проблема стосується застосування процесуального закону після порушення господарським судом провадження у справі за одними правовими нормами процесуального закону та вирішення справи в подальшому – за іншими. Тобто, наприклад, якщо досудовий порядок врегулювання спору існував на момент порушення справи судом, але згодом був відмінений, то у випадку встановлення його порушення в той момент, коли існує інший процесуальний закон (котрим скасовано такий порядок досудового врегулювання спору), суд повинен керуватись саме тими процесуальними нормами, які не передбачають обов'язковості його (досудового врегулювання) застосування і, як наслідок, не залишати позову без розгляду у зв'язку з недодержанням порядку досудового врегулювання спору, а вирішувати справи по суті [132].

Окремий інтерес до питання дії джерел господарського процесуального права в часі становить темпоральна дія рішень ЄСПЛ. Визнавши практику ЄСПЛ як джерело права законодавець обумовив актуальність дослідження питання про їх дію у часі. В англо-американській правовій сім'ї аналізуючи календарну дію в часі прецеденту, дослідники відзначають, що точну дату набуття чинності нормою прецедентного права визначити неможливо, а можна лише на певній стадії визнати, що така норма вже існує [147, с. 31]. Зазначається, що певний прецедент одержує свою визначеність лише після його застосування при розгляді наступної справи в майбутньому [148, с. 95; 149, с. 79, 87]. Ще складніше визначити часові рамки значущості певного правила, підтвердженого континентальною усталеною судовою практикою. Невизначеність може існувати і в деяких випадках щодо моменту припинення такої дії. Йдеться про ситуацію, коли «незручний» прецедент не скасовується, а непрямо відхиляється через прийом розрізнення (*distinguishing*) і перетворюється на «сплячий», що є найпоширенішим способом уникнення застосування прецедентної норми. Ситуація, коли прецедент фактично скасовано статутом, також не додає визначеності, оскільки суди мають самі встановити, який прецедент і коли у такий спосіб утратив чинність [147, с. 36]. Труднощі виникають також в разі непрямого відкидання прецеденту, коли певний суддя обґрунтовує, що «незручний» прецедент є фактично відкинутим (*overruled*) у силу невідповідності іншому прецеденту, створеному вищим судом пізніше, хоча й окремого рішення вищої інстанції стосовно цього не існує [43; 150, с. 131–132; 149, с. 160].

В англо-американській доктрині існують два напрямки дії прецедентного права у разі його зміни судом: перспективний та ретроактивний (зворотна дія). Судовий прецедент, як джерело права, традиційне пов'язаний зі зворотною дією [150, с. 131–132]. Це логічно впливає з того факту, що суд в англосаксонській правовій системі правотворчу діяльність реалізує одночасно з правозастосовною, яка природно спрямована на факти минулого. Дж. Бентам, у свій час, розглядав

зворотну дію прецедентного права серед його найсуттєвіших недоліків [147, с. 32]. Перспективна дія прецеденту, в свою чергу, має кілька видів, що являють собою більше чи менше обмеження його ретроактивності. Виділяють, по-перше, перспективну дію, за якої новий прецедент застосовується лише до фактів, що мають місце після прийняття цього прецеденту, і незастосування його до справи, рішення в якій призвело до скасування попереднього прецеденту [151]. По-друге, це варіант перспективної дії, коли новий прецедент застосовується як до фактів, що мають місце після його прийняття, так і до фактів саме тієї справи, в якій створюється цей прецедент (вибіркова ретроспективна дія), або загалом до тих справ, що перебувають у судовому розгляді [151; 152]. По-третє, особливий різновид перспективної дії можна спостерігати в рішенні Суду Справедливості ЄС, яке спричинило правові наслідки з певної дати в майбутньому, а саме: коли держава одержала розумну можливість представити нове законодавство [43; 151]. Прецедентний характер рішень ЄСПЛ – особливий, тому що сам Суд називає власну практику прецедентною, але незважаючи на це він не є зв'язаний власними рішеннями, тобто може переглядати раніше прийняті підходи до вирішення певних питань за умови зміни обставин. Так, задля дотримання юридичної визначеності, передбачуваності та рівності перед законом Суд все ж не повинен відхилятися від раніше встановленої ним практики за відсутності беззаперечних для цього причин, якщо обставини нової справи в матеріальному сенсі невід'ємні від попередньої справи [153, с. 64]. У той же час, за висловом судді П. де Альбукерка, що міститься в його окремій думці у справі *Herrmann v. Germany* (Заява № 9300/07), юридичне значення попередньо вирішеного Судом (*previous ruling*) не наділене якістю правила *stare decisis*, відповідно до якого принципі, що на них Суд заснував своє попереднє рішення, є на майбутнє обов'язковими в аналогічних справах. Фактично, Суд може подолати (змінити) власну практику (*case law*), якщо остання є нечіткою (*uncertain*) або потребує подальшого розвитку, з тим щоб

метою такого розвитку було збільшення меж захисту, гарантованих Конвенцією [153, с. 64; 154]. Як зауважує В.В. Гончаров, правові позиції ЄСПЛ здатні еволюціонувати, а тому необхідно бути готовим до ретроспективних змін у практиці ЄСПЛ [155, с. 78]. Дійсно, практику ЄСПЛ необхідно розглядати як прецедентне право в дещо модифікованому вигляді [156, с. 400]. ЄСПЛ з одного боку, будучи обмеженим рамками Конвенції, а з іншого – наділений широкими можливостями суддівського розсуду у процесі вирішення справи, може тлумачити положення Конвенції таким чином, що вони набуватимуть нового розуміння (значення), відображаються у рішеннях ЄСПЛ у вигляді правових позицій та які у подальшому враховуються ЄСПЛ у його діяльності при вирішенні аналогічних справ.

Враховуючи те, що рішення ЄСПЛ не є «судовим прецедентом» у його класичному розумінні (з позицій англо-американської правової системи), тому і правила дії в часі судового прецеденту, як джерела права не розповсюджуються на такі джерела права як рішення ЄСПЛ. Господарський суд, застосовуючи окремі правові позиції, які є різними в аналогічних справах, повинен обирати ту правову позицію ЄСПЛ, яка буде найефективнішою для захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

Актуальним є питання дії рішень КСУ в часі, оскільки діяльність суду, який визнає нечинними відповідні нормативні приписи, подібна до ролі «негативного нормотворця», а приписи відповідних судових рішень – до норм права, що припиняють чинність певних нормативно правових положень [157, с. 20]. Виходячи з цього, дія (чинність) у часі припису судового рішення КСУ про визнання нечинними відповідних нормативних приписів може бути визначена як його обов'язковість щодо певних фактів, правових відносин, прав та обов'язків у відповідних часових (календарних та фактичних) межах. Календарні межі темпоральної дії припису вказують на дати початку та завершення його чинності, а фактичні вказують, на які факти, права та обов'язки суб'єктів, залежно від їх розташування в часі щодо названої дати, він поширює свій вплив. Можливі три варіанти (напрямки) фактичної дії

нового припису – зворотна (дія на минулі факти, права та обов'язки, що завершилися до моменту набуття приписом чинності), негайна (дія на права, обов'язки, що тривають на цей момент) та перспективна (дія на факти, права, обов'язки, що виникнуть з указанного моменту) [157, с. 20; 158, с. 153–154; 130, с. 40, 84–100].

Набуваючи чинності в певну законодавчо визначену календарну дату, приписи судових рішень, що встановлюють неконституційність чи невідповідність акту вищої юридичної сили можуть поєднуватися з різними напрямками поширення в часі їхніх наслідків. Так, теоретично акт може бути визнаний нечинним з теперішньої дати набрання судовим рішенням чинності, або з певної дати в минулому (наприклад, з дати набуття чинності таким актом), або з певної дати в майбутньому. Це можна розглядати як прояви відповідно негайної, зворотної [158, с. 80–81; 159 с. 51] та перспективної дії таких приписів. Виходячи зі ст. 152 Конституції України, приписи правових актів, визнаних неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення. Отже, рішення КСУ можуть мати негайну або перспективну дію. Таким чином, простежується тенденція розуміння ст. 152 КУ відповідно до якої рішення КСУ не мають ретроактивності та змінюють законодавче регулювання лише для правовідносин, що матимуть місце з дати ухвалення рішення [157, с. 21].

Також темпоральну дію рішення КСУ часто сприймають через те, як розташовані у часі ті права, обов'язки суб'єктів чи індивідуальні акти, на які воно впливатиме через визнання нечинними приписів, що слугували їхньою підставою. Ю. Барабаш вказує, що зворотною дією може називатися необхідність перегляду індивідуальних рішень у зв'язку з визнанням законодавчих приписів неконституційними [159, с. 50]. Схожої думки дотримується О.В. Пушняк, говорячи про те, що вони (рішення КСУ) поширюють свою дію на деякі незавершені матеріальні відносини, що тривають і надалі та на певні одномоментні факти, індивідуальні акти,

наприклад, судові рішення, що з'явилися в минулому (що може бути сприйняте як прояв зворотної дії рішення) [157, с. 22].

Ч. 3 ст. 320 ГПК України серед підстав для перегляду судового рішення за виключними обставинами визначає встановлену КСУ неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акту чи їх окремого положення, застосовуваного судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконано [56]. По-перше, питання виникає стосовно того, неконституційність якого закону – матеріального або процесуального визнає КСУ. В ГПК України на це не зазначається, тому це може стосуватися як норм матеріального закону, так і норм процесуального закону. Якщо КСУ встановлює неконституційність процесуального закону, іншого процесуального правового акту, або їх окремих положень, то відповідно є можливість говорити про зворотню дію такого закону. По-друге, факт визнання норми неконституційною (нечинною) впливає опосередковано на правову долю певних юридичних фактів, прав, обов'язків суб'єктів, зумовлюючи можливість чи необхідність їх перегляду. Вплив цього рішення на них цілком може бути описаний як його фактична дія в часі, яка може мати зворотний, негайний або перспективний характер [157, с. 23].

У цьому контексті доцільно розглянути Рішення КСУ № 3-рп/2001 від 05.04.2001 року, в якому він визнав такою, що не відповідає КУ (є неконституційною), стаття 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 23 березня 1999 року № 539-XIV, згідно з якою «дія положень підпункту «е» і другої частини підпункту «з» пункту 1 ст. 5 Декрету КМУ від 26 грудня 1992 року № 13-92 «Про прибутковий податок з громадян» (в редакції цього Закону) поширюється на правовідносини, які виникли з дня набрання чинності зазначеним Декретом КМУ [160]. Основний аргумент на користь такої позиції КСУ вбачає в невідповідності ст. 2 розділу II «Прикінцеві положення» зазначеного Закону вимогам ч. 1 ст. 58 КУ, за якою «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків,

коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи». Як свідчать матеріали справи, ст. 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» надано зворотню силу положенням підпункту «е» і частини другої підпункту «з» пункту 1 ст. 5 Декрету КМУ від 26 грудня 1992 року «Про прибутковий податок з громадян» (в редакції цього Закону). Отже, надавши зазначеним положенням Закону зворотної сили, парламент не тільки звільнив від оподаткування названі доходи громадян, а й фактично скасував відповідальність фізичних осіб за несплату прибуткового податку, нарахованого податковими органами на дохід, отриманий від відчуження майна, набутого в процесі приватизації, чим покращив правове становище громадян. І як зазначає в окремій думці до названого рішення суддя КСУ М.І.Козюбра: «Надання зворотної сили підпункту «е» і частині другій підпункту «з» п. 1 ст. 5 Декрету КМУ «Про прибутковий податок з громадян» (в редакції оскарженого Закону) спрямоване не на погіршення, а на поліпшення правового становища громадян, а тому не суперечить меті та соціальному призначенню принципу незворотності дії у часі законів та інших нормативно-правових актів, тому ст. 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» КСУ мав би визнати конституційною [160; 161].

Слід відзначити, що питання дії джерел господарського процесуального права в часі в юридичній літературі розглянуто лише на загальному рівні, хоча його значення на практиці дуже важливе та потребує закріплення відповідної норми в ч. 5 ст. 3 ГПК України: «Господарський процесуальний закон, який розширює процесуальні права учасників господарського судочинства, може розповсюджуватися на провадження, що було розпочате до прийняття такого закону».

До врегулювання викладеного питання на законодавчому рівні шляхом внесення відповідних доповнень до ГПК України щодо регламентації його дії

в часі, необхідно застосовувати вищезазначені принципи аналогії права і закону.

Зауважимо, що від того, коли вступає в дію нормативно-правовий акт, на яку територію поширює він свою дію залежить ефективність правових норм, а також досягнення мети і завдань господарського судочинства. Тому межі дії господарських процесуальних нормативних актів повинні бути встановлені таким чином, щоб нові прийняті документи вводилися в дію своєчасно, старі скасовувалися, суворо дотримувалася їх субординація і не допускалися випадки їх застосування до відносин, які не підпадають під їх дію.

2. Дія нормативно-правових актів у просторі пов'язана з розповсюдженням їх дії на певну територію. Це суто територіальні обмеження їх дії, коли нормативний акт застосовується на тій території, на яку розповсюджується суверенітет або компетенція відповідних органів.

Господарський процесуальний закон поширює свою дію на всю територію України. Але, не всі норми права діють в одних і тих же просторових межах. Орган, що видав нормативно-правовий акт, може обмежити територію його дії. Територія держави являє собою простір, на який поширюється її влада [162].

Відповідно до Закону України «Про державний кордон України» межі території України – суші вод, надр, повітряного простору є державним кордоном України, тобто лінією і вертикальною поверхнею, що проходить по цій лінії. Але, на територіях спеціальних (вільних) економічних зон, що створюються на території України, діє Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон», який передбачає певні особливості для цих територій порівняно із загальним законодавством України, а також окремий закон для кожної конкретної спеціальної (вільної) економічної зони[162].

Існують особливості з питань дії норм міжнародних договорів та двосторонніх угод України з іншими державами. Так, в Угоді про порядок

вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, ратифікованою Україною в 1992 році «господарюючі суб'єкти кожної з держав-учасниць користуються на території іншої держави-учасниці правовим і судовим захистом своїх майнових прав і законних інтересів, рівним із господарюючими суб'єктами цієї держави. Господарюючі суб'єкти кожної з держав-учасниць мають на території інших держав-учасниць право без перешкод звертатися до судів, арбітражних (господарських) судів, третейських судів та інших органів, до компетенції яких належить вирішення справ, зазначених у статті 1 цієї Угоди (в подальшому - компетентні суди), можуть виступати в них, порушувати клопотання, висувати позови та здійснювати інші процесуальні дії» [163]. Відповідно, ця угода має взаємний характер та діє на території держав-учасниць, тобто її дія розповсюджується на громадян та юридичних осіб цих держав.

З дією господарських процесуальних нормативних актів у просторі пов'язано питання про екстериторіальну дію господарських процесуальних нормативних актів. Йдеться про особливий характер (випадок) взаємовідносин між різними державами, коли певні закони країни перебування не діють на деяких частинах її території, що передані представникам іноземних держав для виконання спеціальних функцій, а саме дипломатичних та інших функцій згідно з нормами міжнародного права [162].

За загальним правилом, господарський процесуальний закон України діє на всій території України і екстериторіальний принцип дії нормативного акту в просторі не розповсюджується на джерела господарського процесуального права. Але, якщо розглянути правовий статус окупованих територій, який діє в умовах сьогодення, то можна говорити про деякі обмеження дії нормативно-правових актів на цих територіях.

Фактична анексія Криму Російською Федерацією призвела до необхідності унормування українською владою правового режиму на цій території, з урахуванням власної геополітичної позиції. У зв'язку з цим було

прийнято Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 року № 1207-VII відповідно до якого тимчасово окупованою територією визначається:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) повітряний простір над територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини [164].

Цим актом передбачені зміни в частині здійснення судочинства та випадки, в яких їх можна застосувати. Наприклад, коли обидві сторони господарського процесу зацікавлені або в остаточному встановленні факту, або у фіксації припинення/зміни правовідносин між ними, то за таких умов, аби зафіксувати зміни в договірних відносинах між двома контрагентами, які перебували на території Криму, зміна підсудності є вкрай необхідною. Ст. 12 цього Закону передбачає можливість розгляду таких господарських спорів зі зміною територіальної підсудності, а саме: а) справи, які мали б розглядатися у Господарському суді Автономної Республіки Крим, вирішуватиме Господарський суд Київської області; з Господарського суду м. Севастополя справи передано до Господарського суду м. Києва; із Севастопольського апеляційного господарського суду – до Київського апеляційного господарського суду.

Справи, у тому числі господарські, що перебувають у провадженні судів, розташованих на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, та розгляд яких не закінчено, передаються судам відповідно до

встановленої Законом № 1207-VII підсудності, протягом десяти робочих днів з дня набрання ним чинності або з дня встановлення такої підсудності.

Однак і в господарському процесі поза судовим регулюванням залишаються такі спори, як:

1. про приватизацію державного та комунального майна;
2. спори, що виникають з корпоративних відносин (якщо всі або більшість його учасників залишилися проживати на території Криму);
3. спори, пов'язані з укладенням, зміною, виконанням і розірванням усіх господарських договорів між суб'єктами господарювання та органами державної влади та місцевого самоврядування, включаючи угоди, укладені шляхом проведення конкурсу, біржових торгів, аукціонів, тощо.

Вкрай важливим є питання розгляду справ про банкрутство. На жаль, можна констатувати, що домогтися реального задоволення вимог кредиторів від підприємств, які перебували у стадії банкрутства, з місцем реєстрації на півострові неможливо. Адже більшість таких суб'єктів уже внесені до Єдиного державного реєстру юридичних осіб Російської Федерації. Звісно, про жодну заборгованість перед підприємствами України вони не звітували [165].

Інша річ, якщо суб'єкту господарювання необхідно довести наявність збитків перед, наприклад, податковими органами. У такому разі звернення до господарського суду є обов'язковим, адже підтвердити дебіторську заборгованість буде неможливо [165].

Окупація території України Російською Федерацією не означає припинення дії законодавства України, на цю територію поширюється дія законів України, але можуть бути встановлені деякі обмеження. Так, прийнятий 12 серпня 2014 року Закон України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» визначив, що на тимчасово окупованій території забороняється діяльність, яка підлягає державному регулюванню (ліцензування, отримання дозвільних документів,

сертифікація та інша), господарська діяльність, ввезення та/або вивезення товарів військового призначення, організація залізничних, автомобільних, морських, річкових, поромних, повітряних сполучень. Заборонено також користування державними ресурсами, в тому числі природними, фінансовими і кредитними, заборонено здійснення грошових переказів, а також фінансування або інше сприяння вище переліченої діяльності. Належна до державного регулювання господарська діяльність допускається у випадках, якщо вона відповідає державним інтересам України, мирному врегулюванню конфлікту, деокупації чи гуманітарним цілям [166].

Таким чином, вищезазначений статус окупованих територій можна вважати прикладом екстериторіального принципу дії нормативного акту в просторі, тому що дія деяких нормативно-правових актів України не поширюється на частину її території, а саме має місце застосування особливого порядку забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території. Така ж ситуація має місце при спеціальному обмеженні суверенних прав держави на визначених територіях у силу її зобов'язань за міжнародним публічним правом (наприклад, на території посольств іноземних держав, іноземних військових баз), а також у разі військової окупації. Крім того, деякі нормативно-правові акти діють на певній частині території держави через причини, не пов'язані з міжнародним публічним і приватним правом [174, с. 149]. Отже, екстериторіальність за своїм змістом означає непоширення на ті чи інші спеціальні території держави законів цієї держави. Тут маємо своєрідну юридичну фікцію, коли якась частина території держави, не перестаючи нею бути, сприймається в певних як територія іншої держави (принаймні доти, доки там розташований відповідний спеціальний об'єкт — дипломатичне представництво тощо) [162].

3. Дія нормативно-правових актів за колом осіб. Тобто це їх дія по відношенню до різних категорій учасників судочинства. Ця дія визначається, перш за все, принципом рівності усіх учасників судового процесу перед

законом і судом. Відповідно до цього принципу господарський процесуальний закон діє однаково по відношенню до всіх, незважаючи, наприклад, на місце реєстрації суб'єкта господарювання, походження суб'єкта, майнове і посадове становище, місце проживання, приналежність до громадських об'єднань і т. ін.

В ГПК України передбачений окремий розділ ІХ, який регулює провадження у справах за участю іноземних осіб. Відповідно до ст. 365 ГПК України іноземні особи мають такі самі процесуальні права та обов'язки, що і громадяни України та юридичні особи, створені за законодавством України, крім винятків, встановлених законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана ВРУ. В ньому закріплений принцип поширення на іноземних суб'єктів господарювання національного правового режиму, міститься відсилна норма ст. 366 ГПК України, яка передбачає, що «підсудність справ за участю іноземних осіб визначається цим Кодексом, законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України» [56]. Господарські суди мають право також розглядати справи за участю іноземних підприємств і організацій, якщо: місцезнаходженням філії, представництва, іншого відособленого підрозділу іноземного підприємства чи організації є територія України; іноземне підприємство чи організація має на території України нерухоме майно, щодо якого виник спір. Нормативно-правові акти держави за загальним правилом розповсюджуються на всіх осіб, що знаходяться на території даної держави, тобто під їх дію підпадають громадяни даної держави (в тому числі особи з подвійним громадянством – біпатриди), іноземні громадяни та особи без громадянства, які знаходяться на території даної держави.

При вирішенні господарських спорів за участю іноземних осіб судді застосовують положення статті 3 ГПК України щодо вибору законодавства, яке має застосовуватись при врегулюванні спірних відносин. Згідно з ч. 1 ст. 4 Закону України «Про міжнародне приватне право» право, що підлягає застосуванню до приватноправових відносин з іноземним елементом,

визначається згідно з колізійними нормами та іншими положеннями колізійного права цього Закону, інших законів, міжнародних договорів України та міжнародних звичаїв, що визнаються в Україні [99]. Як правило, в договорах (контрактах) сторони користуються наданим їм правом вибору права, закріпленим статтею 5 вказаного Закону, і зазначають законодавство, яке має бути застосовано судом при вирішенні спорів та розбіжностей між сторонами.

У разі відсутності волевиявлення сторін договору щодо застосовуваного права господарський суд визначає його на підставі колізійної норми, яка може міститися як у міжнародних договорах, що відповідно до ст. 9 КУ є частиною національного законодавства, так і в національному законодавстві.

Таким чином, дія джерел господарського процесуального права відносно кола осіб має свої особливості, які стосуються іноземних суб'єктів господарювання, коли законом або міжнародним договором встановлюються відповідні обмеження (винятки) щодо вирішення господарських спорів за участю цих суб'єктів. Передбачена законом можливість встановлення обмежень по відношенню до іноземних суб'єктів господарювання має відповідний характер до тих держав, які встановлюють обмеження в здійсненні господарських процесуальних прав суб'єктів господарювання України. Так, нормативно-правовими актами України можуть встановлюватися відповідні обмеження щодо підприємств і організацій тих держав, законодавством яких обмежуються процесуальні права підприємств або організацій України. Отже, дана норма захищає міжнародний паритет прав національних суб'єктів господарської діяльності у господарських відносинах з підприємствами та організаціями іноземних держав.

Досліджуючи питання про дію джерел господарського процесуального права відносно кола осіб, необхідно звернути увагу на наступні особливості процесуальних норм. Адресатами приписів процесуальних норм є не громадяни і не юридичні особи як такі, а учасники конкретної господарської

справи, які займають визначене процесуальне положення: позивачі, відповідачі, треті особи та ін. На осіб, які наділені господарською процесуальною правоздатністю, але не є учасниками конкретної справи, вони не розповсюджують свою дію та силу. Господарська процесуальна правоздатність визначається як здатність мати процесуальні права та нести обов'язки сторони, третьої особи, заявника. Господарською процесуальною правоздатністю володіють усі фізичні та юридичні особи на підставі їх права на захист у господарському суді своїх прав і законних інтересів. У цьому виражається нерозривний процесуальний зв'язок між процесуальною правоздатністю і здатністю мати матеріальні права та обов'язки. Особа наділяється процесуальною правоздатністю з метою захисту матеріальних прав і інтересів. Правоздатність у матеріальному праві – це здатність мати відповідні матеріальні права і нести обов'язки, а процесуальна правоздатність – це можливість бути в господарському суді стороною, третьою особою, заявником. Оскільки господарська процесуальна правоздатність тісно пов'язана з матеріально-правовою правоздатністю і з матеріальним правом, яке підлягає захисту, вона виникає одночасно з виникненням здатності мати матеріальні права [167]. Отже, дія джерел господарського процесуального права відносно кола осіб буде розповсюджуватися тільки на учасників конкретної справи, які можуть бути в господарському суді в якості позивачів, відповідачів, третіх осіб, прокурора, судового експерта, перекладача та ін. При цьому будь-який учасник господарського судового процесу повинен підтвердити наявність у нього процесуальної правоздатності та дієздатності в тому числі. Крім того, одні процесуальні норми мають загальний характер, а саме діють по відношенню до всіх учасників справи, а інші визначають поведінку лише окремих груп або окремих учасників господарської справи. Відповідно, поділяючи думку професора В.І. Тертишнікова, що процесуальну правоздатність потрібно поділяти на загальну та спеціальну, а останню розглядати як правоздатність по конкретній справі, можна говорити, що вони

наділяються загальною правоздатністю та можуть мати спеціальну правоздатність. Спеціальну процесуальну правоздатність слід перевіряти при відкритті провадження у справі, оскільки наявність загальної дієздатності ще не означає, що у заявника є правоздатність спеціальна, тобто правоздатність по конкретній справі [168, с. 35].

Таким чином, питання визначення меж дії джерел господарського процесуального права в часі, в просторі та по колу осіб мають неабияке значення для всієї процедури справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду та вирішення господарських справ з метою захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав суб'єктів господарювання. Задля усунення неузгодженостей чинного господарського процесуального законодавства в питаннях часових меж дії господарського процесуального закону пропонуємо внести зміни та доповнення до тексту окремих статей ГПК України, а саме:

1. уточнити ч. 3 ст. 3 ГПК України «Судочинство в господарських судах здійснюється відповідно до закону, чинного на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду, вирішення справи, перегляду та виконання судових рішень, а також судового контролю за їх виконанням».

2. доповнити ст. 3 ГПК України ч. 5: «Господарський процесуальний закон, який розширює процесуальні права учасників господарського судочинства, може розповсюджуватися на провадження, що було розпочате до прийняття такого закону (норми)».

Отже, на підставі проведеного дослідження щодо дії джерел господарського процесуального права отримано такі результати:

1. Аргументовано закріплення на законодавчому рівні правила зворотної дії процесуального закону. У зв'язку з цим запропоновано закріпити у чинному ГПК України положення (ч. 5 ст. 3 ГПК України), що новий господарський процесуальний закон (норма), який розширює процесуальні права учасників господарського судочинства, може розповсюджуватися на провадження, що було розпочате до прийняття такого

закону (норми).

2. Запропоновано конкретизувати наслідки реалізації права на перегляд судового акту за нововиявленими або виключними обставинами в господарському судочинстві за підставою визнання КСУ неконституційним (конституційним) процесуального закону, застосованим судом при вирішенні справи (якщо рішення суду ще не виконано) в частині встановлення ймовірності: а) зворотної дії процесуального закону; б) впливу на процесуальну можливість та допустимість самого перегляду.

Висновки до розділу 1

На підставі узагальнення основних положень, проаналізованих у першому розділі дисертаційної роботи, отримано такі основні результати.

1. Виявлено особливості становлення джерел ГПП (з врахуванням ступеня його галузевого оформлення в певний історичний період), а саме: наступність використання попередніх джерел права з осучасненням та оновленням їх змісту; наявність міжгалузевих джерел права; залежність системи та змісту джерел від факторів економічного, політичного, ідеологічного характеру в конкретний історичний період; вплив трансформації державно-політичних підходів до питань судоустрою та моделі судочинства в конкретний історичний період; характерність домінування офіційно-нормативних джерел відповідно до традицій романо-германської правової системи; наявність (в більшому або меншому обсязі) звичаєвої форми вираження права; рецепція іноземних джерел процесуального права; диференціація джерел із збереженням єдності мети; вираження процесуальних норм процедурного характеру.

2. Обґрунтовано низку положень щодо поняття джерел ГПП та їх окремих видів, а саме:

2.1. запропоновано визначення поняття джерел ГПП як формалізованих та/або неформалізованих засобів зовнішнього вираження господарського процесуального права, які мають юридичну силу і практичну придатність для регламентації судочинства в судах господарської юрисдикції шляхом прямого санкціонування з боку держави або відсилання до певного джерела права;

2.2. обґрунтовано визнати господарський договір як джерело ГПП з обмеженою дискретною дією в межах визначення способу захисту порушеного права чи інтересу особи, яка звертається до господарського суду.

3. Аргументовано положення щодо правил та меж дії джерел ГПП, а саме:

3.1. конкретизовано, що господарський процесуальний закон діє в часі не тільки на момент вчинення відповідної процесуальної дії, розгляду, вирішення справи, а й під час перегляду, виконання судових рішень та судового контролю за їх виконанням;

3.2 обґрунтовано положення щодо надання господарському процесуальному закону зворотної сили та запропоновано відповідні зміни до ГПК України (зокрема ч. 5 ст. 3).

Основні результати, викладені в даному розділі дослідження, відображено в таких публікаціях: [82; 90; 91; 98; 107; 133; 135].

РОЗДІЛ 2

СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

2.1 Поняття та особливості системи джерел господарського процесуального права: теоретичні підходи

Дослідження системи джерел господарського процесуального права неможливе без використання наукових розробок загальної теорії права з питань поняття, змісту та взаємозв'язку «системи права», «системи законодавства», «системи джерел права» [259, с. 38].

Система в науковій літературі розуміється як сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках між собою, які утворюють певну цілісність, єдність. Це складене із взаємопов'язаних між собою частин ціле, певний порядок їх розташування. Системність притаманна всім явищам об'єктивного світу, в тому числі й соціальним. С.С.Алексеев відмічав, що право – це також досить складна соціальна система [131, с. 78]. Відомий теоретик права Л.С. Явич вказував, що в ході історичного розгортання юридичної форми окремі правові норми групуються в кожній країні в структуровану сукупність, яка утворює цілу правову систему [170, с. 125; 259, с. 87].

Система права складається з визначених елементів, які мають сутнісну характеристику та зміст, взаємопов'язані. Цим обґрунтовується необхідність дослідження не тільки системи права взагалі, як будь-якої системи, а також дослідження кожного елементу з якого складається система права.

Джерела права як форма його зовнішнього вираження й існування також складаються з певних елементів [171, с. 79], які перебувають у такому взаємозв'язку між собою, який створює внутрішню єдність і цілісність. Зазначається, що і право, і законодавство, як форма його вираження, мають спільні функціональні риси. Вони виступають засобами регуляції і

саморегуляції суспільних відносин, отже законодавство, що є формою права і одним з джерел його розвитку, має безсумнівний зв'язок з його змістом, але не втрачає при цьому своєї специфіки [259, с. 87]. Саме системність допомагає ефективно вирішувати функціональні задачі регулювання суспільних відносин [172, с. 5].

Системні зв'язки існують між галузями загальної правової системи, і їх джерелами, а також між галуззю права і її джерелами, як по горизонталі, так й по вертикалі. Відповідно, це вказує на те, що законодавець повинен при прийнятті нового нормативного акту досить чітко представляти, як цей акт буде діяти в межах даної галузі, її інститутів і даної правової системи в цілому. Отже, як вказує Я.Ф. Фархтдінов, система – це форма, спосіб реального співіснування всіх джерел права, і крім того, вона є інструментом пізнання їх сутності та існування. Дослідження норм та інститутів господарсько-процесуальної галузі слід здійснювати з урахуванням всієї правової системи, розташування їх в тих або інших нормативних актах, рівня їх систематизації тощо [173, с. 105; 259, с. 87].

Треба зазначити, що система джерел права має за основу певну систему права цієї держави, тобто система джерел права є зовнішнім виразом системи права в цілому. Проте, такий збіг не є абсолютним враховуючи те, що останнім часом поширюється проблема підміни понять «система права» та «система законодавства». Підтримуючи думку більшості вчених [131, с. 59; 174, с. 112], система права відмінна від системи законодавства, тому що: 1) система права є первинною, а система законодавства — вторинна (якщо первинним елементом системи права є норма права, то первинним елементом системи законодавства – нормативно-правовий акт); 2) система права виступає орієнтиром для розвитку системи законодавства, характеризує внутрішню побудову права, здійснює групування норм по галузям та інститутам, а система законодавства – відноситься до зовнішніх форм вираження права, характеризує стан джерел права; 3) система права носить об'єктивний характер, тому її розвиток обумовлює відповідну

трансформацію системи законодавства, що створюється законодавцем [172, с. 5], а система законодавства є переважно суб'єктивною, оскільки знаходиться в залежності від правотворчої діяльності законодавця [259, с. 88].

Система права і система законодавства не збігаються і за колом джерел, в яких вони виражені. На думку В.І. Гоймана, система права знаходить втілення не тільки в позитивному праві, але й відображена у звичайному праві, принципах права, міжнародно-правових актах, які мають рекомендаційний характер, договорах нормативного змісту, судових прецедентах і навіть в правосвідомості [175, с. 143]. У свою чергу система законодавства складається із законів та підзаконних нормативних актів (указів, постанов, інструкцій тощо), які можна розглядати джерелами права, як в їх сукупності, так й у взаємозв'язку [259, с. 89]. Як зазначає П.М. Рабінович, система законодавства – це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів конкретної держави. [176, с. 125].

Отже, враховуючи вищезазначене, можливо зробити висновок про те, що поняття «система джерел права» набагато ширше, ніж поняття системи законодавства. Викладені загальнотеоретичні положення про співвідношення системи права з системою джерел і системою законодавства цілком можуть бути використані для дослідження системи галузі господарського процесуального права та встановлення системи її джерел.

Господарське процесуальне право визначається як самостійна галузь права, що підтверджується наявністю не тільки предмета, метода, цілей та завдань, спеціальних принципів господарського судочинства, а й самостійними джерелами права. Питання про систему джерел напряду пов'язано з системою господарського процесуального права, що обумовлює її зміст. У науці господарського процесуального права України існує декілька визначень поняття господарського процесуального права. Так, на думку О.П. Подцерковного, М.Ю. Картузова, господарське процесуальне право – це сукупність норм, що регулюють організацію та діяльність господарських

судів та інших осіб під час відправлення правосуддя в господарських справах, а також у тісно пов'язаних із ними відносинах щодо досудового і третейського вирішення господарських спорів та виконання рішень господарських судів [177, с. 35]. В.Д. Чернадчук під господарським процесуальним правом розуміє сукупність правових норм, що регулюють досудовий порядок урегулювання окремих категорій спорів; порядок здійснення правосуддя в спорах, що виникають при укладенні, зміні та розірванні господарських договорів, при їх виконанні та на інших підставах, передбачених чинним законодавством; регламентує порядок визнання недійсними актів на підставах, зазначених у законодавстві; визначає порядок провадження у справах про банкрутство тощо особливими, притаманними йому методами [62, с. 28].

Виходячи зі специфіки предмету господарського процесуального права, система господарського процесуального права – це обумовлена єдністю господарських процесуальних відносин, внутрішньо узгоджена та послідовна сукупність господарських процесуальних норм, інститутів та інших відносно самостійних структурних підрозділів цієї галузі права, закономірно взаємозалежних між собою [178, с. 86]. У цьому понятті сконцентровано найбільш важливі елементи системи галузі господарського процесуального права (єдність відносин, внутрішня узгодженість, взаємозв'язок, структурована система, наявність відносно самостійних підрозділів, їх цілісність) [259, с. 89].

В сучасних умовах формування національної правової системи України все більшого значення набуває необхідність переосмислення категорії «система джерел права», тому що система джерел господарського процесуального права – динамічне утворення, що змінюється у складі правової системи нашої держави під впливом економічних, соціально-політичних та правових чинників. Включення України в європейські інтеграційні процеси тягне за собою істотні зміни у системі джерел господарського процесуального права,

а отже, вимагає поглибленого осмислення, а часом і повного переосмислення підходів до їх розуміння.

Поглиблене дослідження системних зв'язків між джерелами господарського процесуального права, як традиційними, так й нетрадиційними обумовлюється тим, що: 1) Україна визнала ратифіковані ВРУ міжнародні договори частиною національного законодавства, і за рахунок них зросла роль нормативно-правових договорів серед інших юридичних джерел права; 2) в Україні поширилася дія рішень ЄСПЛ, а певні рішення КСУ стали визнаватися прецедентами тлумачення; 3) зберегли, а подекуди поновили своє значення правові звичаї (звичаї ділового обороту, торгівельні звичаї, міжнародні звичаї тощо) і узвичаєння (адміністративні, торгівельні).

Суттєвим напрямком зміни системи джерел господарського процесуального права є посилення ролі і значення так званих актів «м'якого права». Так, до актів «м'якого права» І.В. Шалінська відносить джерела (форми) права, які складаються із рекомендаційних норм, що не містять чітких прав та обов'язків, а встановлюють лише можливість певної (бажаної) поведінки, загальні принципи, але, тим не менш, є юридично обов'язковими [179, с. 55]. Вдалим, на нашу думку, є визначення Л. Сенден, яка вважає, що «м'яке право» формується з правил поведінки закріплених в документах, які не пов'язані юридично обов'язковою силою як такою, але тим не менш, можливо, можуть мати деякі непрямі правові наслідки, які здійснюються і можуть здійснювати практичний вплив [180, с. 111]. Останнім часом цей термін почав застосовуватися і до елементів внутрішнього права. Аналізуючи формальну складову актів «м'якого права», І.В. Шалінська доходить висновку щодо формальної невизначеності таких актів, при цьому із обов'язковою притаманністю для усіх актів «м'якого права» нормативності у розумінні типовості та повторюваності правил, що містяться в таких актах, а також вираження їх у нормах права, які попри їх необов'язковий до виконання характер містяться в офіційних письмових джерелах [181, с. 105].

Ґрунтуючись на матеріалах попередніх підрозділів, господарський договір можна віднести до квазіджерел господарського процесуального права з обмеженою дискретною дією в межах визначення ефективного способу захисту порушеного права чи інтересу особи, яка звертається до господарського суду. Більшість авторів підтримує позицію щодо визнання правових позицій КСУ, ВС як квазіджерел, що мають тлумачний характер. Враховуючи, що господарський процес позиціонує себе як оперативний розгляд справ – то квазіджерела створюють таку можливість до більш швидкого та спрощеного розгляду спору. Таким чином, до системи джерел господарського процесуального права можна віднести не тільки нормативно-правові акти та міжнародні договори, які є основними (базисними) джерелами, а і квазіджерела (господарські договори, прецеденти тлумачення, правові звичаї, принципи права, правову доктрину), які виникають в результаті правозастосовної діяльності та є допоміжним набором правил, які можуть упорядковувати питання щодо вирішення господарського спору в судах господарської юрисдикції. Вони повинні застосовуватися на принципі субсидіарності відносно субстанціональних джерел господарського процесуального права.

Окремий інтерес для системи джерел господарського процесуального права становлять міжнародні договори, що відповідно до господарського процесуального законодавства застосовується при вирішенні господарських спорів. Так, міжнародний договір – це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права документ, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) [134]. Правовий режим міжнародних договорів для нашої держави вперше було визначено в Законі України «Про дію міжнародних договорів на території України» (втратив чинність), який встановлював, що укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори

становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. В подальшому норма про те, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є частиною національного законодавства України», була закріплена в ст. 9 КУ. Чинне законодавство визначає, що «чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства» [134].

Таким чином, і КУ, і Закон України «Про міжнародні договори України» встановлюють правовий режим чинних міжнародних договорів України, визначаючи їх як частину національного законодавства. Господарські суди застосовують міжнародні договори, як джерело права, вказуючи про це в своїх рішеннях: «керуючись Конвенцією ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 року суд застосовує цей міжнародний договір як джерело права для регулювання відносин» [183]; «порядок передачі судових та позасудових документів для вручення регулюється Конвенцією про вручення за кордоном судових або позасудових документів у цивільних або комерційних справах [184].

Особливого значення серед джерел господарського процесуального права продовжує набувати Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та протоколи до неї, яка впливає на розвиток системи джерел господарського процесуального законодавства та правозастосовної практики.

Визначення місця Конвенції в системі джерел господарського процесуального права має першочергове значення для ефективної реалізації її на внутрішньодержавному рівні. Конвенція як міжнародний договір, який відповідно до ст. 9 КУ є складовою частиною національного законодавства України, безперечно належить до джерел права. Але її місце в системі джерел господарського процесуального права належним чином не визначено.

Сформульоване українським законодавцем в ч. 2 ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори» і відтворене в близькій до нього редакції у ГПК України положення: «якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж передбачені законодавством України, то використовуються правила міжнародного договору» [134], остаточно проблему не розв'язує. Крім цього, останній час, Конвенція здебільшого сприймалась як акт, який має декларативний характер, а його положення повинні стати основоположними для національного законодавства. Про безпосереднє застосування Конвенції в судовій практиці з відповідним відображенням у процесуальних документах хоча і йшлося, але на практиці не реалізовувалося у спосіб, який передбачений Конвенцією. Як пояснюють деякі дослідники, це обумовлено відсутністю у національній господарській процесуальній практиці протягом тривалого часу досвіду застосування актів подібного роду та суддівською інертністю [185, с. 66].

Досліджуючи питання щодо правового статусу Конвенції, як джерела господарського процесуального права, необхідно зазначити наступне. По-перше, згідно із положенням ст. 9 Конституції Конвенція має такий же статус, як й інші законодавчі акти, тобто є частиною національного законодавства України. По-друге, у ст. 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів закріплено, що: «кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватись»; «учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору» [186]. Також, при обґрунтуванні пріоритетності норм Конвенції, необхідно акцентувати увагу на тому, що «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [111]. І ще одне положення, яке встановлює, що «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права», міститься в ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики

Європейського суду з прав людини» [117]. І найголовніше, нарешті в ГПК України, прийнятому в новій редакції, закріплена аналогічна норма, яка встановлює, що господарські суди при розгляді справ застосовують Конвенцію та практику Суду як джерело права [56].

Конвенція як міжнародний договір має певний пріоритет щодо застосування її господарськими судами, але, застосовуючи її положення, слід враховувати і те, що найвищий пріоритет має КУ щодо чинних для України міжнародних договорів. Отже, враховуючи положення Конвенції, чинного законодавства України, а також теоретичні висновки про сутність джерел права, очевидно, не виникає сумніву, що Конвенція є джерелом господарського процесуального права, частиною національного господарського процесуального законодавства, а відповідно – і входить до системи джерел господарського процесуального права України. А головне, повинна бути реалізована у правозастосовній діяльності судів.

Підтвердженням застосування Конвенції як джерела права є доволі висока кількість господарських справ, при розгляді яких суди в своїх рішеннях (ухвалах, постановах) посилаються на окремі її положення [187; 188; 189; 190].

Таким чином, на підставі проведеного дослідження щодо поняття та особливостей системи джерел господарського процесуального права отримано такі результати:

1. Запропоновано визначення поняття системи джерел господарського процесуального права, як сукупності субстанціональних (базисних, основних) джерел (нормативно-правових актів, міжнародних договорів) та квазіджерел (господарських договорів, прецедентів тлумачення, правових звичаїв, принципів права, правової доктрини) зі своїм специфічним змістом, внутрішньою єдністю, ієрархією та послідовністю застосування для захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

2. Запропоновано визначення поняття «квазіджерел» як складової системи джерел господарського процесуального права, які виникають як результат правозастосовної діяльності, санкціоновані державою та можуть

упорядковувати питання щодо вирішення спору в судах господарської юрисдикції на принципі субсидіарності відносно субстанціональних джерел господарського процесуального права.

2.2 Структура системи джерел господарського процесуального права

Розвиток суспільних відносин, зміна економічного устрою, динаміка правових зрушень привели українську державу до нового якісного стану. В цих умовах значний вплив на характер змін у суспільстві, удосконалення правотворчого процесу, формування суспільної та індивідуальної свідомості має правова система. Одним із елементів правової системи є система юридичних джерел права.

Сучасна система джерел господарського процесуального права України – динамічне утворення, що змінюється у складі правової системи під впливом як зовнішніх (європейські інтеграційні процеси), так і внутрішніх факторів (економічні, соціально-політичні, правові чинники). На сьогоднішній день вона не є стійкою та досконалою, тому що містить чималу кількість нормативно-правових актів, які часто недостатньо впорядковані; з'являються «квазіджерела» господарського процесуального права, щодо яких не визначені основні типи зв'язків у системі.

Як відомо, структура – це внутрішня будова, порядок розміщення елементів у системі. Філософський підхід до розуміння структури полягає в «способі поєднання і взаємозв'язку частин у цілому» [191, с. 45], в визначеній впорядкованості певних взаємозв'язків та взаємодій предметів, явищ, процесів [192, с. 10]. Відтак структура трактується як сукупність стійких взаємозв'язків, що забезпечують цілісність об'єкта, збереження основних властивостей при різноманітних внутрішніх та зовнішніх змінах [193, с. 14].

Деякі автори визначають структуру як стійку єдність елементів, їх відносин та цілісності системи або як сукупність (склад) елементів та постійних зв'язків між ними [194, с. 7; 195, с. 145], як організацію елементів, взаємозв'язок складових частин цілого [196, с. 432]. Усе це дає підставу робити висновки, що структура – це елементи та стійкі зв'язки між ними, що утворюють цілісне явище, тобто систему [197, с. 49]. Н.С. Хом'юк підсумовує, що система стає цілим лише за умови, що її елементи є структурно взаємопов'язані. Та й зв'язок трактується як спосіб взаємодії, взаємозалежності елементів. Взаємодія ж елементів є умовою виникнення, функціонування, зміни та розвитку системи [198, с. 37].

У юридичній літературі термін «структура» використовується доволі часто. Так, у загальній теорії права поняття «структура» застосовується для аналізу внутрішньої будови правосвідомості, системи права, системи законодавства, системи джерел права, норми права, правової системи; структура системи права трактується як зумовлена станом та характером суспільних відносин внутрішня побудова системи права, яка виражає єдність, узгодженість норм та принципів права, а також їх групування в інститути, галузі та інші системні утворення [199, с. 49].

Під структурою системи джерел права розуміють її внутрішню форму, характер побудови якої залежить від природи і закономірностей її розвитку [200, с. 61–62]. На думку Р.Б. Тополевського, структура джерел права – це спосіб зв'язку між її елементами. Він у межах системи виділяє горизонтальну, вертикальну та адміністративно-територіальну структуру [201, с. 14].

У юридичній літературі існує також думка, що структура системи джерел права створюється з певного зв'язку між її різновидами – окремими підсистемами нормативно-правових актів, нормативно-правових договорів, правових прецедентів тощо, які у свою чергу, також можуть утворювати системи. Наприклад, підсистема нормативно-правових актів утворюється із

системи законодавства та системи підзаконних нормативно-правових актів [75, с. 192].

На можливість існування в межах системи джерел права підсистем: нормативно-актної, договірної, прецедентної, звичаєвої – вказують й інші автори [202]. Висловлюються також позиції щодо горизонтального, вертикального, змішаного та іншого характеру системи джерел права. Це і є підтвердженням того, як зазначає Н.С. Хомюк, що система джерел права є поліструктурним утворенням, у якому первинними елементами є нормативно-правові приписи, що взаємопов'язані та взаємоузгоджені [198, с. 37].

Досліджуючи систему джерел господарського процесуального права та аналізуючи її особливості, можемо дійти висновку, що важливими властивостями структури системи джерел господарського процесуального права є наявність стійких елементів, частин чи системних утворень; наявність постійних зв'язків між ними, які забезпечують цілісність системи; наявність взаємоузгодженості нормативно-правових приписів та інших системних утворень, які є доцільними та необхідними.

Якщо визначати систему джерел господарського процесуального права як сукупність взаємопов'язаних та взаємоузгоджених нормативно-правових норм, які об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах і утворюють нормативно-правову організацію, необхідну для забезпечення правового регулювання у будь-якому суспільстві, то безсумнівно є те, що її первинним елементом можуть бути лише нормативно-правові приписи, сукупність яких утворює внутрішню будову (структуру) такої системи. Окрім цього, нормативно-правові приписи об'єднуються в нормативно-правові інститути, нормативно-правові галузі та інші системні утворення (підгалузі, комплексні галузі, міжгалузеві інститути тощо). Отже структуру системи джерел господарського процесуального права можна характеризувати з погляду її горизонтальних та вертикальних зв'язків.

Горизонтальну побудову (структуру) системи законодавства в юридичній науці пов'язують з поділом системи права на галузі. За таким критерієм виділяються галузі законодавства, які в основному відповідають галузям системи права. На думку С.С. Алексєєва, горизонтальна площина – це як раз та площина, яка найбільш близька до структури права [131, с. 217].

Система господарського процесуального права, як і будь-яка система, володіє визначеним набором підсистем (елементів). До складу системи господарського процесуального права входять її структурні елементи та підрозділи: норми, інститути, їх об'єднання та інші підрозділи, взаємозв'язок яких і забезпечує її якісні особливості, специфіку цієї галузі права [171, с. 80].

Так, первинним елементом системи джерел господарського процесуального права необхідно вважати нормативно-правовий припис, який є мінімальною неподільною одиницею і відображає норму господарського процесуального права. Як стверджує С.С. Алексєєв, нормативний припис є «первісним підрозділом, живою клітиною» правової системи. «Під нормативними приписами слід розуміти елементарне, цілісне, логічно завершене, державно-владне веління нормативного характеру, безпосередньо виражене в тексті нормативного юридичного акту» [203, с. 81–102]. Така ж точку зору знайшла підтримку і в галузевих науках. Наприклад, аналізуючи структуру кримінально-процесуальної норми як вихідного елемента системи кримінального процесуального права, А.М. Ларін вважав, що відповідним йому за рівнем елементом системи законодавства є нормативний припис – текст статей, частин або інших граматично завершених частин нормативних актів. Заперечуючи щодо ототожнення правової норми з приписом, він писав, що правова норма завжди складається з трьох елементів – «гіпотези, диспозиції, санкції», а окремо взятий припис закону часто обмежений описом гіпотези та диспозиції, або диспозиції та санкції» [204, с. 214–218].

Горизонтальна система джерел господарського процесуального права, де зазвичай фігурують нормативно-правові акти, відповідає системі

господарського процесуального права. Відповідно, поділ системи права на структурні елементи (норма права, інститути) не перешкоджає, а є підставою для виявлення в системі законодавства однойменних структурних підрозділів. В цьому проявляється органічна єдність змісту та зовнішньої форми в господарському процесуальному праві. Нормативно-правовий припис – це зовнішня форма вираження правової норми як змісту. Правова норма, в свою чергу, об'єктивується у різних джерелах господарського процесуального права. На відміну від правової норми, яка зазвичай становить логічну конструкцію, нормативно-правовий припис є логічно та граматично завершеним та об'єктивованим судженням. Іншими словами норма-припис на відміну від правової норми, яка має гіпотезу, диспозицію та санкцію, є елементарною (усіченою) нормативною конструкцією, з якою співпадає вихідна одиниця правового тексту. Так, на прикладі ст. 5 ГПК України встановлено, що в її тексті має місце не логічна (завершена) норма, а норма-припис, яка виражена у вигляді частини однієї статті, тому що в ч. 2 цієї статті міститься інша норма-припис. Нормативно-правовий припис, що міститься в системі статті, і є первинний елемент горизонтальної системи джерел господарського процесуального права. Господарський суд, розглядаючи та вирішуючи справи, отримує необхідну інформацію шляхом ознайомлення з текстом відповідної статті, яка складається з норм-приписів.

Водночас системі джерел господарського процесуального права притаманні вертикальні, ієрархічні зв'язки (так звана субординаційна структура). Ієрархія – принцип структурної організації складних багаторівневих систем, що полягає в упорядкуванні взаємодії між рівнями як руху від вищого до нижчого. Методологічна необхідність ієрархічних побудов зумовлюється потребою пізнання й управління складними об'єктами соціального порядку [205, с. 237]. Саме ієрархічність джерел – одна із суттєвих властивостей форм права, є важливим вираженням внутрішньо системних зв'язків джерел права [206, с. 108]. В.О. Толстик зазначає, що система джерел права є багаторівневою або ієрархічною. Для таких систем

ієрархічність є атрибутом, без якого вона не може ні існувати, ні мислитися [207, с. 13]. Ієрархічний зв'язок у системі джерел господарського процесуального права також є загальним і необхідним. Принцип ієрархічної підпорядкованості нормативно-правових актів існує для забезпечення реальної дії принципу верховенства права і закону, що в свою чергу надає державі статус правової.

В сучасних умовах система джерел господарського процесуального права складається з певних зовнішніх форм (джерел) права і є доволі складним нормативним утворенням. Саме зовнішня форма права є підставою утворення таких підсистем (складових структури): нормативно-правова (закони і підзаконні нормативно-правові акти України), нормативно-договірна (міжнародні договори України, внутрішньо-державні договори), договірна (господарські договори), прецедентно-тлумачна (правові позиції ВС, КСУ, ЄСПЛ), звичаєва (доволі обмежена через відсутність потреби власної юридичної форми об'єктивації та належних умов реалізації), доктринальна (правова доктрина).

Найскладнішою та найбільшою за обсягом є нормативно-правова підсистема джерел господарського процесуального права, яка складається з КУ, ГПК України, законів та підзаконних нормативно-правових актів. В межах нормативно-правової підсистеми джерел господарського процесуального права можна виокремити систему господарського процесуального законодавства. Внутрішня структура даної підсистеми має вигляд органічної системи законів і підзаконних нормативно-правових актів, між якими існують субординаційні зв'язки. Зокрема, як свідчить теоретичний аналіз структури системи джерел права, сьогодні спостерігається використання поняття «система законодавства», яке вже не відповідає сучасним реаліям і не дозволяє сформулювати чіткі уявлення про стійку та ефективну внутрішню будову системи нормативно-правової регламентації.

Головне місце серед джерел господарського процесуального права в нормативно-актній підсистемі посідає КУ, яка визначає місце судової влади у

системі органів державної влади, вимоги до порядку і умов її здійснення, засади організації судової системи і діяльності судів, основні положення про судоустрій тощо. Господарські суди безпосередньо застосовують КУ у таких випадках: 1) якщо зі змісту норм КУ не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом; 2) якщо закон, який був чинним до прийняття чи введення в дію КУ, після цього суперечить їй; 3) якщо правовідносини, що розглядаються судом, законом не врегульовано, а нормативний акт, прийнятий ВРУ або Радою Міністрів АРК, суперечить КУ; 4) якщо укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать КУ.

Друге місце в нормативно-актній підсистемі джерел господарського процесуального права посідають закони України, що містять норми, які регламентують діяльність господарського суду та осіб, які беруть участь у процесі. Основним джерелом господарського процесуального права є ГПК України, який детально регламентує господарське судочинство (визначає принципи господарського судочинства, склад господарського суду, юрисдикцію розгляду спорів, порядок подання позову, доказування, порядок вирішення спорів, перегляд рішень господарського суду, виконання судових рішень та інші питання, пов'язані з діяльністю господарського суду). Деякі положення господарського судочинства містять ЦПК України та КАС України.

Також, крім кодифікованих нормативно-правових актів, господарське процесуальне право має виокремлені джерела, які містять норми щодо організації системи судів, процесуальні норми, спеціальні процесуальні норми, які містяться в законах матеріально-правового характеру. У першу чергу, це Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», норми якого містять особливості провадження справ про банкрутство та є специфічними нормами щодо ГПК України. Господарський суд вирішує господарські спори у сфері публічних закупівель

з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про публічні закупівлі».

Принцип ієрархії має свої особливості також і щодо системи нормативно-правових актів. Субординаційні відносини всередині цієї системи виявляються в абсолютному верховенстві КУ щодо всіх нормативно-правових актів і у верховенстві закону щодо всіх інших – нижчого рівня ієрархії (підзаконних) нормативно-правових актів. Але, у той же час відсутня чіткість у взаємодії між приписами у межах підсистем законів, підзаконних актів та їх взаємоузгодженості у системі нормативно-правових актів.

При розгляді ієрархічної структури джерел системи господарського процесуального права особливої уваги займає нормативно-договірна система (система міжнародних договорів та внутрішньодержавних договорів). Правовий режим чинних міжнародних договорів України встановлений Конституцією України, Законом України «Про міжнародні договори України», які визнають їх як частину національного законодавства.

Натомість, Конституції інших держав по-різному встановлюють правовий режим міжнародних договорів. Так, в одних – міжнародні договори, ратифіковані у встановленому порядку, визнаються частиною законодавства [208, 209]; в інших – частиною внутрішнього права країни [210] або її правової системи [211, 212]. Є також держави, які встановлюють переважну юридичну силу міжнародних договорів стосовно внутрішньодержавних актів, але не містять норм щодо місця зазначених договорів в системі права чи законодавства країни [213, 214]. Нарешті, в Конституціях окремих держав взагалі відсутні положення щодо співвідношення міжнародних договорів і національного права або законодавства. Разом з тим, в них йдеться про правовий режим норм міжнародного права. Наприклад, ч. 1 ст. 9 Конституції Австрійської Республіки встановлює, що загальновизнані норми міжнародного права діють як складова частина федерального права [215].

Правова дискусія щодо визнання міжнародних договорів України частиною національного законодавства викликана існуванням різних наукових точок зору щодо досліджуваного питання. Зокрема, існує позиція, що норми міжнародного права варто віднести до різновидів джерел (норм) внутрішньодержавного права [216, с. 126; 217, с. 134]. Проте, більшість науковців дотримується протилежної позиції, відповідно до якої норми міжнародного права займають автономне положення в правовій системі [218, с. 17–18; 219, с. 9, 11; 220, с. 53].

Враховуючи вищезгадані позиції, можемо підсумувати, що міжнародні договори входять в правову систему в широкому розумінні. Ратифікований міжнародний договір з питань господарського процесу набуває обов'язкової юридичної сили для суду, якщо в ньому передбачені інші правила, ніж в господарському процесуальному законі. Це твердження закріплено в ч.2 ст. 3 ГПК України: «Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила судочинства, ніж ті, що передбачені ГПК України, іншими законами України, застосовуються правила міжнародного договору» [56].

Міжнародні договори, які містять правила господарського судочинства є самостійними джерелами господарського процесуального права. Це обумовлено тим, що нормативні акти держави виражають державну волю на законодавчому рівні, а міжнародні договори виражають узгоджену волю двох або більше держав. Тому для зміни або відміни норм права, які виражені в джерелах внутрішньодержавного права, достатньо волі компетентних на це органів, а для зміни або відміни норм, що встановлені міжнародним договором, необхідна узгоджена воля його сторін. В силу особливостей свого положення міжнародний договір України не можна зіставити з внутрішнім законодавством. Як вже було зазначено, вони мають пріоритет по відношенню до національного (внутрішньодержавного) господарського законодавства, однак верховенство міжнародних договорів не розповсюджується на Конституцію України.

Стати ж частиною національного законодавства міжнародні договори можуть після включення їх положень до нормативно-правових актів національного законодавства. Для того, щоб остаточно визначити місце міжнародних договорів в системі джерел українського права, пропонуємо у процесі розробки нової Конституції України передбачити в ній положення, згідно з яким міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є складовою частиною її правової системи.

Наявність такої норми в Конституції України не лише закріпить на конституційному рівні правовий режим міжнародних договорів України, який фактично склався в Україні, але і сприятиме інтеграції правової системи України в європейську правову сім'ю, становленню України як правової держави.

Сучасні тенденції формування правової системи в Україні характеризуються розформалізацією системи джерел права. Система джерел права перебуває в постійному русі, оскільки існує в суспільному середовищі, яке постійно розвивається. Відповідно система джерел права або її окремі елементи можуть змінюватися (скасовуватися), в разі виникнення соціальної потреби та необхідності бути адекватними наявним суспільним відносинам. Розвиток системи джерел права зумовлюється розвитком її окремих елементів – підсистем. Розвиток може відбуватися в двох напрямках: якісних та кількісних змін. Зростання якості системи юридичних джерел права має виявлятися в досконаліших системних зв'язках і, відповідно, в ефективнішій юридичній практиці й підвищенні рівня правосвідомості суспільства [221, с. 10].

Тому актуальним є позитивне вирішення питання щодо можливості суддівського нормотворення та визнання такого джерела господарського процесуального права як судовий прецедент (прецедент тлумачення).

Підґрунтям надання актам судової влади ознак нормативності є необхідність забезпечення однаковості судової практики, дотримання

принципу законності при здійсненні правосуддя, захисту прав та свобод людини і громадянина, реалізації норм КУ як норм прямої дії, подолання колізій і прогалин, які виникають у правовому регулюванні суспільних відносин [222, с. 72]. На думку С.В. Шевчука, нормативний вплив актів судової влади помітний упродовж всієї історії людства. Серед історичних причин визнання нормативності актів судової влади виокремлюються: необхідність дотримання звичаїв, що визнавалися у судових рішеннях, централізація державної влади, ієрархічність судової системи та відкритість судочинства. Крім того, дотримання судами принципу «аналогічні справи вирішуються аналогічно» сприяє підвищенню суспільної довіри до суддів та зміцненню поваги до їх рішень. Суд бере участь у процесі формування права в разі, якщо правова позиція, викладена в акті судової влади, має обов'язкове значення не лише для сторін у справі, а й для суддів при вирішенні наступних справ аналогічного характеру [223, с. 26–27].

І.В. Борщевський, погоджуючись із всебічним визнанням нормативності актів судової влади, говорить про вживання в науковому обігу терміну «судова правотворчість», який відображає явище нормативності актів судової влади в тих випадках, коли судді у процесі застосування, тлумачення норм права, заповнення прогалин, вирішення колізій формулюють нові правоположення (правові позиції) як частину мотивації акту судової влади [222, с. 72]. Д.Ю. Хорошковська також наголошує, що все більшого значення набуває судова правотворчість, яка включає в себе прецедентні рішення ВСУ, КСУ та ЄСПЛ [224, с. 92]. «Квaziпрецедентними» в контексті української правової системи визначають акти КСУ [225, с. 46].

Велику роль судових актів у господарському процесі, як відзначає О.В. Кот у своєму науковому дослідженні, мають судові інтерпретаційні акти, тобто акти офіційного тлумачення, що приймаються особливими державними органами – органами правосуддя (господарськими судами). До цих актів він відносить:

а) ухвали про роз'яснення рішення (ухвали), що виносяться господарським судом відповідно до ст. 89 ГПК України;

б) рекомендаційні роз'яснення Вищого господарського суду України спеціалізованим судам нижчого рівня з питань застосування законодавства щодо вирішення справ господарської юрисдикції;

в) роз'яснення рекомендаційного характеру, що їх надає Пленум Вищого господарського суду України за результатами узагальнення судової практики з питань застосування спеціалізованими судами законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції;

г) прийняті раніше постанови Пленуму ВСУ [226, с. 8–9].

Дійсно, новітні доктринальні підходи щодо розуміння судової правотворчості, аналіз проблем формування, закономірностей розвитку та функціонування судового прецеденту як джерела права спостерігаємо у наукових дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Можемо відзначити наступні дисертаційні роботи, які заслуговують на увагу: Д.Ю. Хорошковської «Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження», Н.А. Гураленко «Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект», А.А. Марченка «Судовий прецедент у правовій системі України (1991-2010 рр.)», Н.Д. Слотвінської «Судова практика як джерело права».

В Україні судовий прецедент визнається офіційним джерелом права в деяких випадках, один із них – при застосуванні практики ЄСПЛ. На рішення ЄСПЛ як джерело процесуального права звертали увагу ВСУ й вищі спеціалізовані суди. Так, у Постанові Пленуму ВСУ «Про судові рішення у цивільній справі» зазначається, що в мотивувальній частині кожного судового рішення в разі потреби мають міститися посилання на Конвенцію й рішення ЄСПЛ, які згідно із Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» є джерелом права і підлягають застосуванню по даній справі [119]. Інформаційний лист Вищого Господарського Суду України у п. 2 закріплює: «У зв'язку з

ратифікацією Конвенції, протоколів до неї та прийняттям Верховною Радою України Закону господарським судам у здійсненні судочинства зі справ, віднесених до їх підвідомчості, слід застосовувати судові рішення та ухвали Суду з будь-якої справи, що перебувала в його провадженні» [227].

Крім того, деякі дослідники дотримуються позиції про те, що судова практика вже є джерелом права. Так, до судових актів, які містять нормативні приписи, на їх думку, можуть бути зараховані такі: рішення КСУ; нормативне тлумачення Пленуму ВСУ й Вищих спеціалізованих судів (в тому числі Вищого господарського суду України); рішення судів загальної юрисдикції, що скасовують дію нормативних актів; рішення судів за аналогією закону та права, а також на основі норм права, що містять оціночні поняття; рішення ЄСПЛ [228, с. 242–243].

Щодо судових актів КСУ, в яких він закріплює результати контролю за додержанням конституційної законності вищими органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, тлумачить положення Конституції і законів України, то ними є висновки, рішення та ухвали. До зазначених актів КСУ належать лише ті з них, у яких він формує свої правові позиції щодо забезпечення, реалізації та захисту прав і свобод громадян [229, с. 58].

На думку М.М. Марченка, за своєю юридичною природою рішення КСУ є не лише актами правозастосування, а й актами, що містять норми права. Рішення КСУ, що стосуються загальнозначущих питань, пов'язаних з розглядом справ про відповідність нормативно-правових актів та нормативних договорів Конституції, з тлумаченням Конституції, вирізняються тим, що містять не лише загальні, а й загальнообов'язкові норми, розраховані на багаторазове їх застосування і невизначене коло суб'єктів [222, с. 73; 230, с. 225–226].

Досліджуючи сучасні доктринальні підходи до систематизації джерел права, В.М. Кампо, Р.Ф. Гринюк, В.А. Устименко, доходять висновку, що джерелами господарського права є акти Конституційного Суду України

(правові позиції в них), прийняті ним з метою захисту конституційно встановлених прав громадян на власність та підприємницьку діяльність: Рішення від 26 листопада 1998 року № 16-рп/98 (позиція щодо порядку підписання зовнішньоекономічних договорів), Рішення від 12 лютого 2002 року № 3-рп/2002 (позиція щодо правового статусу суб'єктів права різних форм власності), Рішення від 9 липня 2002 року № 15-рп/2002 (позиція щодо досудового врегулювання спорів), Рішення від 12 січня 2010 року № 1-рп/2010 (позиція щодо звернення до третейського суду) [231, с. 69].

Але ані КУ, ані Закон України «Про Конституційний Суд України» прямо не визначають правової природи рішень КСУ, на відміну від конституцій і законодавства цілої низки країн, де акти конституційної юрисдикції офіційно кваліфікуються як такі, що мають силу закону (Федеративна Республіка Німеччина, Литва), як нормативні правові акти або акти нормативного характеру (Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Казахстан та ін.), прецеденти (Іспанія) та ін.

Правові позиції КСУ, які визнають закони та інші нормативно-правові акти (або їх окремі положення) не конституційними найчастіше слугують нормативним джерелом права. визнаючи той чи інший нормативно-правовий акт неконституційним, тим самим скасовуючи його, КСУ виконує функцію правотворця. Тому такі рішення фактично створюють нові правові норми, які поширюються на всіх суб'єктів права й породжують нові права й обов'язки. Враховуючи те, що рішення КСУ за своїм правовим змістом спрямовані на правильне, однозначне розуміння та застосування положень таких джерел права як Конституція та закони України, забезпечення реалізації у правозастосуванні принципу верховенства, вважаємо, правові позиції КСУ можна віднести до складової системи квазіджерел господарського процесуального права України, що носить додатковий, допоміжний характер [232, с. 106]. На підтвердження цього, наведемо рішення господарських судів, які керуються та застосовують правові позиції КСУ: рішення Господарського суду м. Києва в якому він посилається на рішення КСУ у

справі за конституційним зверненням НБУ щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів від 09.02.1999 року) [233]; рішення Господарського суду м. Києва в якому враховуються позиції КСУ (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) [234].

Не менш важливого значення для усунення прогалин в українській правовій системі мають правові позиції ВС. Поштовхом нового витку традиційної дискусії про те, чи можуть бути судові рішення ВС джерелом права, стало запровадження новел в прийнятому Законі України «Про судоустрій та статус суддів», який встановив: «Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права». Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права» [93]. Зокрема, аналогічне положення містить ст. 236 ГПК України (подібні норми включено і до інших процесуальних кодексів), яка встановлює, що «при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в Постановах Верховного Суду» [56]. Відповідні процесуальні зміни мають суттєво полегшати здійснення правосуддя судами нижчого рівня, вирішати проблему забезпечення однакового і правильного застосування судами законодавства, а також стануть підґрунтям для подальшого формування стабільної судової практики.

Практика господарських судів свідчить про те, що вони застосовують правові позиції Верховного Суду (Верховного Суду України – далі ВСУ), використовуючи наступні формулювання в мотивувальній частині рішення: «суд зауважує, що згідно з висновками Верховного Суду України, викладеними, зокрема, у Постанові Верховного Суду України від

9.04.2012 року у справі № 20/246-08, які є обов'язковими для суду при прийнятті рішення, відповідно до п.п. 5, 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»..., «Розглядаючи спір по суті судом було взято до уваги правову позицію Великої Палати Верховного Суду у постанові від 05.06.2018 року по справі № 910/7449/17 (провадження № 12-104гс18)...» [235; 236].

Я.М. Романюк вважає, що законодавче поширення обов'язковості судових рішень ВСУ не лише на сферу здійснення правосуддя (як у системах прецедентного права), а й на діяльність усіх суб'єктів владних повноважень, може свідчити про наявність певних елементів нормативного характеру зазначених правових висновків [237, с. 127].

Враховуючи той факт, що правові позиції, які містяться в постановах ВС, мають тлумачний характер, вважаємо що їх варто віднести до прецедентно-тлумачної підсистеми джерел господарського процесуального права.

Звичаєва підсистема джерел права набуває особливого значення в умовах адаптації національних особливостей та елементів правової системи України до європейського та міжнародного права.

Досліджуючи звичаї як джерело права необхідно встановити їх місце в структурі системи джерел господарського процесуального права.

В.В. Клабан зазначає, що звичаєва підсистема навіть не набуває ознак такої, оскільки правовий звичай не має власної юридичної форми об'єктивації і використовується тільки у деяких випадках: сімейному законодавстві, морському, цивільному, конституційному, процесуальному тощо. Його приписи об'єктивуються у нормативно-правових актах чи нормативно-правових договорах, а відтак, вони входять у нормативно-актну чи нормативно-договірну підсистеми [238, с. 27]. Такої думки дотримується Н.С. Хомюк, яка стверджує, що правові звичаї не мають власної зовнішньої форми виразу, їх приписи об'єктивуються у нормативно-правових актах та нормативно-правових договорах [239, с. 31].

На сьогоднішній день правові звичаї, в тому числі міжнародні торгові звичаї, знаходять своє відображення у законотворчості. Вперше, в законодавстві незалежної України норма про застосування міжнародних звичаїв з'явилася в Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність», ч. 1 ст. 6 якого встановлює, що суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності при складанні тексту зовнішньоекономічного договору (контракту) мають право використовувати відомі міжнародні звичаї, рекомендації, правила міжнародних органів та організацій, якщо це не заборонено прямо та у виключній формі цим та іншими законами України [240]. Відповідно до ч. 9 ст. 11 ГПК України «якщо спірні відносини, в тому числі за участю іноземної особи, не врегульовані законодавством, суд застосовує звичаї, які є вживаними у діловому обороті» [56]. В п. 4 ст. 28 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» вказано, що «в усіх випадках третейський суд приймає рішення згідно з умовами угоди і з врахуванням торговельних звичаїв, що стосуються даної угоди» [63]. Порядок застосування міжнародних торгових звичаїв визначив Вищий Господарський Суд України в п. 3.2 Роз'яснень Президії ВГСУ № 05/-4/608 від 31 травня 2002 року «Про деякі питання практики розгляду справ за участю іноземних підприємств і організацій».

Конвенція ООН «Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів» (Віденська конвенція) також має пряме і безпосереднє відношення до українських учасників зовнішньоекономічної діяльності. Зокрема, в ній встановлюється, що: «Сторони пов'язані будь-яким звичаєм, відносно якого домовилися. При відсутності домовленості про інше, вважається, що сторони мали на увазі застосування до їхнього договору або його укладення звичаю, про який вони знали і який у міжнародній торгівлі широко відомий і постійно застосовується сторонами в договорах даного виду у відповідній області торгівлі» [241].

Особливого значення мають неофіційні кодифікації міжнародного рівня: Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 1994 року, Міжнародні правила тлумачення торгових термінів ІНКОТЕРМС [242; 243].

Норма ст. 11 ГПК України надала звичаям статусу повноцінного джерела господарського процесуального права, оскільки: 1) встановлює для суду не право, а обов'язок застосовувати звичаї; 2) зняла обмеження щодо застосування їх тільки за участю іноземного елемента; 3) розширила види звичаїв, які раніше були безпідставно обмежені тільки міжнародними торговими звичаями.

Проте, враховуючи той факт, що звичаї дійсно не мають власної форми об'єктивації, постає ще одне питання, чи можуть правові звичаї сформувати свою підсистему – звичаєву підсистему в структурі системи джерел господарського процесуального права? Як наголошує В.В. Клабан, саме зовнішня форма права є підставою утворення таких підсистем, як нормативно-актна, нормативно-договірна та звичаєва, яка є доволі обмеженою через відсутність потреби власної юридичної форми об'єктивації та належних умов реалізації [238, с. 26]. О.І. Дунас вказує, що звичаєво-правові норми не структуровані та не пов'язані між собою, не мають логічного зв'язку, який мав би надати їм структурної єдності [244, с. 19].

Виходячи з того, що правові звичаї мають характер правової норми, є різновидом норми [245, с. 132], а його приписи об'єктивуються у нормативно-правових актах (законах, підзаконних нормативно-правових актах) або міжнародних договорах та інших міжнародних документах неофіційного характеру пропонуємо відносити їх до складової квазіджерел господарського процесуального права в залежності від того, в якій формі вони виражені.

Таким чином, на підставі проведеного дослідження щодо структури системи джерел господарського процесуального права отримано такі результати:

1. Запропоновано визначення поняття структури системи джерел господарського процесуального права як стійкої упорядкованості взаємопов'язаних складових субстанціональних та квазіджерел, яка наділена ознаками ієрархічності, субординації, субсидіарності, цілеспрямованості для захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

2. Конкретизовано з позиції горизонтальних та вертикальних зв'язків структуру системи джерел господарського процесуального права шляхом виокремлення таких складових: 1) субстанціональні джерела: а) нормативно-правові; б) нормативно-актні; в) нормативно-договірні; 2) квазіджерела: а) договірні; б) звичаєві; в) прецедентно-тлумачні; г) доктринальні.

3. Обґрунтовано, що кожен складову можна класифікувати за такими критеріями як: 1) призначення; 2) юридична сила; 3) вид взаємозв'язку; 4) форма; 5) суб'єкт створення.

2.3 Система господарського процесуального законодавства

Категорія «система законодавства» є однією з найпоширеніших у сучасній юридичній науці та юридичній практиці. Особливістю цього поняття (категорії) є його використання для позначення певних сукупностей, не завжди однакових за формою і рівнем юридичної сили нормативно-правових актів, які приймаються різними органами держави, посадовими особами, самоврядними організаціями [246, с. 264]. У загальній теорії права «система законодавства» визначається як сукупність нормативно-правових актів, в яких об'єктивуються внутрішні змістовні та структурні характеристики права [144, с. 59]. В юридичній літературі існує думка, що система законодавства – це сукупність нормативних актів, їх розчленованість, диференційованість, їх ієрархічна будова, пов'язана з відносинами координації, субординації та сопідпорядкованості [203, с. 58–59].

На відміну від системи права, яка характеризує передусім зміст права, система законодавства відображає специфіку зовнішнього прояву (об'єктивації) норм права. Тобто ці дві юридичні категорії характеризують сутність одного явища – права, і співвідносяться між собою як форма і зміст [169].

У науковій літературі при розгляді понять «законодавство» та «система законодавства» вимальовуються різні підходи. Дискусійними є питання щодо можливості ототожнення цих правових категорій, що є не зовсім коректним, оскільки кожна з них має свій зміст. «Законодавство» визначається як система (сукупність) нормативно-правових актів, а «система законодавства» – як внутрішня будова законодавства, яка включає в себе самостійні частини (елементи) [247, с. 130].

В юридичній науці існують два підходи до розуміння цієї правової категорії: широке та вузьке розуміння. В широкому розумінні, система законодавства – це одна з форм існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їх організації та поєднання у статті нормативно-правових актів та інших правових приписів. Крім того, це система всіх виданих та впорядкованих державними органами, безпосередньо народом або уповноваженими суб'єктами нормативно-правових актів (законів та підзаконних нормативно-правових актів) [169]. Саме так витлумачив термін «законодавство» Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 9 липня 1998 року, додавши до них «чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України...» [248].

О.Ф. Скакун також вказує на подвійне трактування поняття «система законодавства» (у «вузькому» й «широкому» розумінні) [249, с. 270]. Широке трактування включає до поняття законодавства акти законодавчих органів і підзаконні акти (акти органів управління тощо), а вузьке трактування – акти законодавчих органів (закони та постанови парламенту про введення цих законів у дію). О.Ф. Скакун стверджує, що сьогодні в юридичній науці все

більша перевага надається «вузькому» трактуванню законодавства, яке визначається як система всіх упорядкованих певним чином законів конкретної країни, а також міжнародних договорів, ратифікованих її парламентом [110; 249, с. 271–272].

Керуючись вузьким підходом до розуміння правової категорії «система законодавства», можна визначити, що це система законів, прийнятих законодавчим органом або уповноваженими суб'єктами, у тому числі й народом на референдумі. Тобто система законодавства розуміється як форма існування правових норм, засобом їх організації у правові акти [169; 250, с. 75].

Системі законодавства притаманна сукупність ознак, зокрема: це елемент більш широкої за обсягом правової системи; має вертикальну і горизонтальну будову; інтегративний характер, що проявляється у тому, що система законодавства одночасно виступає і джерелом права, і формою його існування [169]. Наголошується, що система законодавства є відносно самостійною категорією, яка не схожа з категорією «система права». Між ними є суттєві розбіжності, які проявляються в наступному: 1) первинним елементом системи права є норма, а первинним елементом системи законодавства виступає нормативно-правовий акт; 2) система законодавства за обсягом поданого в ньому матеріалі ширше системи права, тому що вміщує положення, котрі не можуть бути віднесені до права (різноманітні програми, стратегії, концепції тощо); 3) в основі розподілу права на галузі й інститути лежать предмет і метод правового регулювання. Тому норми галузі права відрізняються високим ступенем однорідності. Галузі ж законодавства, регулюючи визначені сфери державного життя, виділяються тільки за предметом регулювання і не мають єдиного методу; 4) внутрішня структура системи права не збігається з внутрішньою структурою системи законодавства. Вертикальна структура системи законодавства будується відповідно до юридичної чинності нормативно-правових актів, компетенції органу, що видає їх, у системі суб'єктів нормотворчості; 5) якщо система

права носить об'єктивний характер, то система законодавства здебільшого зазнає впливу суб'єктивного чинника і багато в чому залежить від волі законодавця [182; 251, с. 108]. М.В. Цвік також розглядає систему права та систему законодавства як самостійні категорії, ознаки яких містять у собі показники відмінностей, додаючи до вище перелічених таку: «право як явище завжди виступає системою норм, а законодавство – системою нормативно-правових актів» [79, с. 263].

Поряд із загальнотеоретичними визначеннями поняття «законодавство», «система законодавства», досліджуються ці питання в окремих суміжних галузях права. На жаль, в науці господарського процесуального права визначення поняття законодавство не зустрічається, тому що більшість дослідників ототожнюють систему господарського процесуального законодавства із системою джерел господарського процесуального права. Така інтерпретація пов'язана з тим, що деякі правники до системи джерел включають: а) тільки закони й підзаконні акти; б) первинні та вторинні (формально-юридичні) джерела; в) сукупність усіх форм юридичного закріплення й організаційного забезпечення інформації про загальнообов'язкові правила поведінки (юридичні норми) [252, с. 192].

Досліджуючи теоретичні напрацювання науковців щодо визначення категорії «система законодавства» пропонується під системою господарського процесуального законодавства розуміти цілісну та узгоджену сукупність нормативно-правових актів, якими регулюються суспільні відносини в сфері організації та здійснення господарського судочинства [253, с. 64].

Поняття господарського процесуального законодавства, з точки зору його системного наповнення, було встановлено імперативно в ст. 4 ГПК України (в редакції від 3 серпня 2017 року), згідно з якою господарський суд вирішує господарські спори на підставі Конституції України, цього Кодексу, інших законодавчих актів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Звертаємо увагу, що

чинна редакція ГПК України від 07.01.2018 року містить нову норму, яка визначає законодавство про господарське судочинство. Порівняльна характеристика цих норм дала змогу з'ясувати, що в чинній редакції ГПК України термін «законодавчі акти» – відсутній. Як вказує В.М. Коваль, слід виходити із того, що поняття законодавчих актів є родовим стосовно понять законів, кодексів і основ законодавства [254, с. 96–100]. Отже, поняття законодавчих актів використовується як родове стосовно видових понять основ законодавства, кодексів і законів. Відповідно, і законодавець розумів під законодавчими актами Кодекси, закони і основи законодавства як родові поняття.

Дослідження двох редакцій ГПК України показало, що законодавець тлумачив систему господарського процесуального законодавства в широкому її розумінні. Внесені зміни та доповнення до ГПК України, в частині законодавства про господарське судочинство, виключили «законодавчі акти», встановивши, що «Судочинство в господарських судах здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу, Закону України «Про міжнародне приватне право», Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила судочинства, ніж ті, що передбачені цим Кодексом, іншими законами України, застосовуються правила міжнародного договору. Судочинство у господарських судах здійснюється відповідно до закону, чинного на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду і вирішення справи. Вищий суд з питань інтелектуальної власності розглядає справи, віднесені до його компетенції, в порядку, передбаченому цим Кодексом».

Тобто, при реформуванні господарського процесуального законодавства законодавець виключив інші «законодавчі акти» зі структури, обмежившись лише КУ, ГПК України, законами та міжнародними договорами.

КУ, як Основний закон держави, встановлює основоположні та пріоритетні напрями правової політики держави в сфері регулювання суспільних відносин щодо виконання завдань господарського судочинства. Більшість з них бланкетного характеру, адже, встановлюючи нормативні засади формування та функціонування практично всіх сфер діяльності, в межах держави, потребують деталізації у конституційних та інших законах. До відповідних положень КУ слід віднести норми, передбачені ст. ст. 124-130, в яких визначаються повноваження господарських судів, статус судів господарських судів та засади господарського судочинства як спеціалізованого процесу. Положення ст. ст. 124-130 КУ можуть бути використані в господарському процесі як норми прямої дії. Зокрема, у постанові Судової палати у господарських справах ВСУ від 26 грудня 2006 року № 26/10-2002 у справі за позовом КТП «Промторг» до Вишгородського районного споживчого товариства про відшкодування шкоди зазначено, що палата не вважає за необхідне направляти справу на новий розгляд до суду першої інстанції, оскільки це суперечило б положенням ст. 125 КУ «щодо визначення статусу Верховного Суду України та його завдання забезпечити законність у здійсненні правосуддя і викликало б конституційну неприпустиму необхідність скасування законного рішення суду першої інстанції» [255]. У зв'язку з цим наведений у ст. 111-18 ГПК України перелік наслідків розгляду касаційної скарги на постанову ВГСУ «не є процесуальною перешкодою для прийняття Судовою палатою у господарських справах Верховного Суду України рішення». Таким чином ВСУ з'ясував можливість не направляти справу на новий розгляд та залишив у силі рішення господарського суду першої інстанції [177, с. 36].

Основним актом законодавства, який застосовують господарські суди є ГПК України. Окрім цього, господарський суд вирішує спори на підставі й інших законів України, зокрема, деякі положення господарського судочинства містять Цивільний процесуальний кодекс України та Кодекс адміністративного судочинства України.

Господарське процесуальне право включає і спеціальні процесуальні норми, що передбачають специфіку порушення, розгляду і вирішення окремих категорій справ у господарському суді, що містяться, зокрема, в Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [177, с. 37]. Також до виокремлених джерел, що містять норми організації системи судів, процесуальні норми, спеціальні процесуальні норми, відносяться Закон України «Про судоустрій та статус суддів», Закон України «Про публічні закупівлі». Норми господарського процесуального права містяться й в інших матеріально-правових законах. Наприклад, у Законі України «Про міжнародне приватне право» врегульовано колізійні положення щодо доступу до правосуддя, виконання рішень іноземних судів тощо. У ст. ст. 60, 61 Закону України «Про захист економічної конкуренції» встановлено, що господарські суди розглядають справи про оскарження рішень Антимонопольного комітету України, що уточнює положення ст. 20 ГПК України стосовно обсягу юрисдикції господарських судів. Закон України «Про судовий збір» є спеціальним нормативно-правовим актом, який встановлює розмір судового збору, порядок його сплати, повернення і звільнення від сплати, який конкретизує положення ст. 129, 130 ГПК України.

Має бути також ураховано, що норми ГПК України тісно пов'язані із тими нормами Господарського кодексу України (далі – ГК України), які встановлюють порядок примусового укладання, зміни та припинення господарських договорів. Зокрема, норма ст. 187 ГК України, яка встановлює, що «спори, що виникають при укладанні господарських договорів за державним замовленням, або договорів, укладення яких є обов'язковим на підставі закону та в інших випадках, встановлених законом, розглядаються судом. Інші переддоговірні спори можуть бути предметом розгляду суду у разі, якщо це передбачено угодою сторін або якщо сторони зобов'язані укласти певний господарський договір на підставі укладеного між ними попереднього договору» уточнює підвідомчість господарським судам

справ щодо переддоговірних спорів. Положення ГК України встановлюють порядок розгляду претензії, яка є обов'язковою для відповіді її отримувача (ст. 222), а виконання цього обов'язку може вплинути на розподіл судових витрат за результатами вирішення спору в суді (ст. 130 ГПК України). А у главі 23 ГК України встановлено вихідні засади порядку визнання боржника – суб'єкта підприємництва банкрутом [177, с. 37].

Також до системи господарського процесуального законодавства відносяться міжнародні договори України. Перш за все це міжнародні договори, що містять норми відносно основних засад судочинства щодо забезпечення основоположних прав і свобод людини, надання взаємної правової допомоги між державами, виконання рішень іноземних судів та арбітражів. Основним міжнародним нормативним актом є Конвенція, що є складовою частиною господарського процесуального законодавства та реалізовується у правозастосовній діяльності господарських судів. Крім того, для господарського процесу мають значення: Конвенція ООН про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень, Конвенція про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах, Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах, Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів. До господарського процесуального законодавства відносяться міжнародні договори, що ратифіковані Україною, наприклад, Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах, Договір між Україною і Чеською Республікою про правову допомогу і правові відносини у цивільних справах тощо.

До прийняття ГПК України в новій редакції в процесуальному законодавстві певна роль у регулюванні суспільних відносин була відведена звичаю. Так, передбачалося, що господарський суд може застосовувати міжнародні торгові звичаї у разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкту підприємницької діяльності

[256]. Дійсно, з активізацією зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання України звичаї стають слугувати «комерціалізації» господарського законодавства не тільки в сфері зовнішньоекономічної діяльності, а й на внутрішньому ринку. На підставі вищезазначеної статті ГПК України було встановлено дві умови за яких господарський суд може застосовувати звичаї. По-перше, міжнародні торгові звичаї можуть застосовуватися тоді, коли відсутні закони та підзаконні нормативно-правові акти, які регулюють спірні відносини, а по-друге – коли учасником таких спірних відносин є іноземний суб'єкт підприємницької діяльності. При цьому ці дві умови повинні бути наявними в сукупності.

Аналізуючи ст. 4 ГПК України (в редакції від 3 серпня 2017) в частині застосування міжнародних торгових звичаїв, О.В. Кот цілком обґрунтовано поставив питання про те, як бути у випадку відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю суб'єктів господарювання України? [257, с. 77]. Розв'язання цієї проблеми передбачено в ст. 11 ГПК України, яка передбачає, що «якщо спірні відносини, в тому числі за участю іноземної особи, не врегульовані законодавством, суд застосовує звичаї, які є вживаними у діловому обороті» [56]. Дійсно, такі зміни не лише не обмежують коло суб'єктів, між якими вони можуть застосовуватися, а і розширюють види звичаїв та мають імперативний характер застосування господарськими судами.

Але, ця норма міститься у ст. 11 ГПК України під назвою: «Верховенство права та джерела права, що застосовуються судом», що дає підстави замислитися над тим, чи включати звичаї до системи господарського процесуального законодавства. Вважаємо, що така норма також є недосконалою, тому що не містить вказівки на те, чи повинні такі звичаї бути зафіксовані у якомусь документі, тобто мати зовнішню форму. Якщо цю норму залишити в такому вигляді, то навряд чи можна буде говорити про включення звичаїв ділового обороту до системи господарського процесуального законодавства. Тому, що по-перше, така

норма зафіксована не в статті «Законодавство про господарське судочинство», а в статті «Верховенство права та джерела права, що застосовуються судом», що офіційно відносить звичай до джерел господарського процесуального права, але не до законодавства, а по-друге, звичай не носить характер правової норми (є неформалізованим джерелом).

Підсумовуючи вищезазначене, можемо визначити, що ані міжнародні торгові звичаї, які могли застосовуватися раніше господарськими судами відповідно до ч. 5 ст. 4 ГПК України, ані звичаї ділового обороту, застосування яких передбачено в ст. 11 ГПК України, не можуть бути включені до системи господарського процесуального законодавства [253, с. 65].

Між тим, повертаючись до дослідження системи господарського процесуального законодавства, необхідно відзначити, що вона є основним елементом системи джерел господарського процесуального права. Навіть, якщо трактувати господарське процесуальне законодавство в широкому аспекті, ототожнювати його з поняттям «джерел господарського процесуального права» неприпустимо, тому що господарське процесуальне законодавство – це лише частина системи джерел господарського процесуального права. Як і будь-якій системі, системі господарського процесуального законодавства властива низка ознак, серед яких загальними є: 1) наявність структурних елементів, що формують систему елементів; 2) наявність системоутворюючих зв'язків; 3) цілісність системи як результат взаємозв'язку та взаємодії елементів, що її утворюють.

Окремим аспектом прояву цілісності системи господарського процесуального законодавства є ієрархічність рівнів і елементів системи по вертикалі та їх зв'язок по горизонталі.

Структурно систему господарського процесуального законодавства можна розглядати в горизонтальній та вертикальній площині.

Горизонтальна площина системи законодавства в науці пов'язана з поділом системи права на галузі. Як зазначає В.В. Лазарєв, за даним

критерієм відмежовуються галузі законодавства, в основному ті, що відповідають галузям системи права [175, с. 223]. Горизонтальна (галузева) побудова системи законодавства обумовлена предметом правового регулювання – фактичними суспільними відносинами. На основі цього критерію виокремлюються галузі законодавства, що відповідають галузям системи права (конституційне право – конституційне законодавство, цивільне право – цивільне законодавство) [258, с. 93]. До системи законодавства, яка розглядається в даній площині, відноситься і система джерел господарського процесуального права.

Якщо використовувати галузевий підхід до визначення системи господарського процесуального законодавства, то можна виділити такі його елементи: 1) галузь господарського процесуального законодавства; 2) інститути господарського процесуального законодавства; 3) нормативно-правовий акт.

Вітчизняна дослідниця Н.М. Пархоменко доводить, що вертикальний розподіл системи джерел права (структурним елементом якої є система законодавства) ґрунтується на принципах субординації та підпорядкування [75, с. 192]. Відповідно, критерієм вертикального розподілу системи господарського процесуального законодавства, тобто сукупності нормативно-правових актів, є їх юридична сила.

Підтримуючи її думку щодо побудови вертикальної структури джерел права, слід погодитися з тим, що приписи джерел права з меншою юридичною силою видаються на підставі та на виконання норм джерел права вищої юридичної сили та будь-яка норма в межах цієї системи повинна відповідати нормам джерела вищої юридичної сили, що замикає цю вертикаль. Можливі колізії між правовими нормами вирішуються в аспекті системності.

Проте, у співвідношенні «система права» і «система законодавства», необхідно зазначити, що вертикальна структура, на відміну від

горизонтальної (галузевої), будується не на зв'язках між нормативними приписами, а на зв'язках між нормативно-правовими актами.

Ієрархічність виступає як принцип побудови системи (не тільки джерел права, а й законодавства) в межах певної правової системи та обумовлюється змістом повноважень суб'єктів правотворчості, що їх приймають, а також є вираженням різної юридичної сили окремих видів джерел права і пов'язаної з цим наперед встановленої співвідгеглості джерел права в цілісній системі [75, с. 192].

Я.Ф. Фархтдинов у своєму дисертаційному дослідженні, також наголошує, що ієрархічний зв'язок є виразом різної юридичної сили окремих видів нормативних актів та встановлення відносин субординації між ними в залежності від правової сили, яка полягає в підпорядкованості актів нижчої нормативної сили актам більш вищої юридичної сили [259, с. 105].

У науковій літературі відмічається, що ієрархічна структура нормативно-правових актів органів держави обумовлена, в першу чергу, встановленою в Основному Законі держави структурою цих органів [75, с. 194]. Це означає, що нормативні акти господарського процесуального законодавства не повинні суперечити КУ, тому що вона має найвищу юридичну силу на всій території України. Норми господарського процесуального права, які містяться в інших законах, повинні відповідати положенням ГПК України. Спеціальні норми господарського процесуального закону не можуть суперечити загальним положенням цього закону. Отже, можна дійти висновку, що ієрархічна структура законодавства має багаторівневий характер.

Враховуючи той факт, що офіційного визначення терміну «законодавство» в Конституції України не міститься, про що було вже зазначено, на підставі аналізу ст. 3 ГПК України «Законодавство про господарське судочинство», можемо підсумувати, що законодавець заклав сенс про рівнозначну сукупність господарських процесуальних законів, а не сукупність законів та підзаконних актів, при цьому поставив Конституцію

України на перше місце відповідно до ієрархії законів, кодекс – на друге місце та інші закони й міжнародні договори – на останнє, зауважуємо, що якщо міжнародні договори встановлюють інші правила судочинства, ніж ті, що передбачені Кодексом, іншими законами – застосовуються правила міжнародного договору. Крім цього, законодавець взагалі не згадує про інші законодавчі акти (а саме – підзаконні нормативно-правові акти) на підставі яких господарський суд може здійснювати судочинство та міжнародні торгові звичаї, які суд міг би застосовувати в разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності.

Отже, відбувається вузьке тлумачення системи господарського процесуального законодавства, під яким розуміють сукупність нормативно-правових актів та ратифікованих міжнародних договорів, якими регулюються правовідносини в сфері організації та здійснення господарського судочинства та санкціонується дія інших джерел процесуального права. Сучасне господарське процесуальне законодавство відходить від закладеного раніше широкого тлумачення законодавства в цілому, коли під законодавством розумілися всі нормативно-правові акти держави, чим відповідно знижувалася значимість закону, відбувалася його девальвація. Отже і структура господарського процесуального законодавства змінюється на користь зміцнення верховенства права і закону, збільшення питомої ваги серед нормативно-правових актів законів, які характеризуються підвищеною стабільністю та дієвістю.

Таким чином, на підставі проведеного дослідження системи господарського процесуального законодавства отримано такі результати:

1. Запропоновано визначення поняття системи господарського процесуального законодавства як цілісної, узгодженої сукупності нормативно-правових актів та ратифікованих міжнародних договорів, якими регулюються правовідносини в сфері організації та здійснення господарського судочинства та санкціонується дія інших джерел

процесуального права.

2. Виокремлено ознаки системи господарського процесуального законодавства, а саме: наявність структурних елементів; наявність системоутворюючих зв'язків між елементами; наявність у структурних елементів певної автономії та відносної самостійності одного щодо іншого; ієрархічність рівнів і елементів системи по вертикалі та їх зв'язок по горизонталі.

3. Обґрунтовано виключення з системи господарського процесуального законодавства міжнародних торгових звичаїв, звичаїв ділового обороту.

Висновки до розділу 2

На підставі узагальнення основних положень, проаналізованих у другому розділі дисертаційної роботи, отримано такі основні результати:

1. Запропоновано визначення поняття системи джерел господарського процесуального права, як сукупності субстанціональних (базисних, основних) джерел (нормативно-правових актів, міжнародних договорів) та квазіджерел (господарських договорів, прецедентів тлумачення, правових звичаїв, принципів права, правової доктрини) зі своїм специфічним змістом, внутрішньою єдністю, ієрархією та послідовністю застосування для захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

2. Запропоновано введення в обіг категорії «квазіджерел» як складової системи джерел господарського процесуального права, які виникають як результат правозастосовної діяльності, санкціоновані державою та можуть упорядковувати питання щодо вирішення спору в судах господарської юрисдикції на принципі субсидіарності відносно субстанціональних джерел господарського процесуального права.

3. Запропоновано визначення поняття структури системи джерел господарського процесуального права як стійкої упорядкованості

взаємопов'язаних складових субстанціональних та квазіджерел, яка наділена ознаками ієрархічності, субординації, субсидіарності, цілеспрямованості для захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

4. Конкретизовано з позиції горизонтальних та вертикальних зв'язків структуру системи джерел ГПП права шляхом виокремлення таких складових: 1) субстанціональні джерела: а) нормативно-правові; б) нормативно-актні; в) нормативно-договірні; 2) квазіджерела: а) договірні; б) звичаєві; в) прецедентно-тлумачні; г) доктринальні. Аргументовано, що кожен складову можна класифікувати за такими критеріями як: 1) призначення; 2) юридична сила; 3) вид взаємозв'язку; 4) форма; 5) суб'єкт створення.

5. Конкретизовано визначення поняття системи господарського процесуального законодавства як цілісної, узгодженої сукупності нормативно-правових актів та ратифікованих міжнародних договорів, якими регулюються правовідносини у сфері організації та здійснення господарського судочинства та санкціонується дія інших джерел процесуального права.

6. Обґрунтовано виключення з системи господарського процесуального законодавства міжнародних торгових звичаїв, звичаїв ділового обороту.

Основні результати, викладені в даному розділі дослідження, відображено в таких публікаціях: [173; 178; 229; 232; 253].

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

3.1 Інтеграційні процеси як підстава формування нових джерел господарського процесуального права

Одним із найважливіших критеріїв розвитку країн сьогодні є інтеграція, яка відображає складний процес взаємодії держав, що характеризується двома елементами: правовою формою та економічним змістом [260, с. 72].

Право, як найбільш ефективний регулятор суспільних відносин, покликане сприяти розвитку інтеграційних процесів, забезпечувати їх взаємодію на паритетних засадах та з урахуванням інтересів обох сторін [261, с. 160]. Інтеграційні процеси відбуваються як у межах вже створеної системи, що призводить до підвищення рівня її цілісності та організованості, так і під час виникнення нової системи з раніше не пов'язаних елементів. К.О. Трихліб визначає правову інтеграцію як процес правової взаємодії, взаємного пристосування і зближення національних правових систем на основі міжнародних принципів, стандартів і методів правового регулювання [262, с. 104].

Ефективність правової інтеграції багато в чому залежить від заходів і способів, які використовуються державами на різних стадіях її реалізації. До них відносять, зокрема, створення демократичних засад розвитку суспільства, формування правової держави, реформування інституційної та нормативної частини правової системи суспільства, формування правової свідомості населення відповідно до основних засад європейського права. Процес міжнародної економічної інтеграції зумовлений розвитком і поглибленням міжнародного поділу праці: від простого обміну товарами до стійкої масштабної міжнародної торгівлі товарами та послугами, до

інтернаціонального переміщення капіталів і створення нових виробництв, до тісної і науково-технічної кооперації, до спільного ведення виробництва й управління [263, с. 61].

Україна як незалежна держава не може стояти осторонь міжнародних інтеграційних процесів і повинна обрати свій шлях у цьому процесі. Перед країною постають завдання ефективного входження у світову економіку на основі загальних принципів, вироблених світовим співтовариством, проте з обов'язковим урахуванням національної специфіки, з метою реалізації національних інтересів через взаємовигідне співробітництво з іншими країнами [36].

Інтеграційні процеси, що відбуваються у різних регіонах та на різних континентах між країнами з різними правовими традиціями, відрізняються за темпами, змістом та глибиною. Обов'язковою умовою інтеграційних процесів, що відбуваються у світі, є сумісність правової, економічної та політико-правової систем та відповідна синхронність правової, економічної та соціально-політичної трансформації держав, що об'єднуються.

Так, Україна проголосила своєю стратегічною метою інтеграцію до Європейського Союзу (далі – ЄС), як прагнення увійти у коло демократичних, високорозвинених в економічному, соціальному і правовому плані країн. Механізм і тактику втілення її європейського вектору визначає низка документів, зокрема: Конституція України (ст. 18), Програма інтеграції України до ЄС та Угода про асоціацію між Україною з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [264].

Треба зазначити, що найважливішим елементом успішної євроінтеграції України є досягнення певного рівня узгодженості українського законодавства з правовими нормами ЄС. У цьому контексті, як відмічає К.О. Трихліб, найбільш повно розкриває зміст і сутність процесів правової інтеграції поняття «гармонізація законодавства». Це поняття насамперед слід розглядати крізь призму наближення вітчизняної загально правової

термінології до термінології європейського права, як послідовний процес узгодження основних понять, підходів та концепцій розвитку національного законодавства України на основі загальноєвропейських цінностей, стандартів і принципів права [264]. Л.А. Луць у своїй дисертаційній роботі доводить, що важливим способом правової інтеграції, який сприяє встановленню злагодженості, зближеності, взаємоузгодженості правових систем у межах певної спільноти, є правова гармонізація – процес узгодженості, взаємовідповідності, збалансованості правових систем у межах відповідного правового простору [265, с. 165].

Правова інтеграція відбувається не поверхнево, а проникає вглиб правової системи й охоплює всі її основні елементи, в тому числі й джерела права. Внаслідок тісної та конструктивної взаємодії і розвитку інтеграційних процесів межі між основними типами правових систем світу стираються, стають менш очевидними і більш формальними. Отже, включення України в європейські інтеграційні процеси тягне за собою істотні зміни в системі джерел господарського процесуального права, а відповідно й вимагає поглибленого осмислення, а часом і повного переосмислення підходів до їх розуміння [264].

У сучасному світі поширеною є тенденція зближення англосаксонського типу права з романо-германським, що демонструє глибокі взаємозв'язки світового правового регулювання. Простежується розвиток писаного права в англосаксонській правовій системі та активніше використання судової практики в романо-германській правовій системі. Це пов'язано зі швидкими процесами економічної інтеграції, яка переплітає правові системи держав, що беруть в ній участь. Відбувається взаємний обмін правовими ідеями, рішеннями, конструкціями [266, с. 21]. Крім цього, слід враховувати й інші обставини, які впливають на взаємоприникнення правових систем, а саме: схожість загальної та правової культури, однотипність державного механізму, подібність соціальної та політичної структури, членство Великобританії у ЄС, до складу якого входять держави,

чий правові системи побудовані на традиціях романо-германського права [264].

Укладення між Україною та ЄС угоди про асоціацію європейського типу є закономірним етапом інтеграції України до ЄС. Спільним інтересом співробітництва між Україною та ЄС є посилення співпраці у соціально-економічній, правовій, гуманітарній та інших сферах. Важливим кроком законодавця щодо підготовки гармонізації національного законодавства із правом ЄС став Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу». Положеннями Угоди про Асоціацію з ЄС передбачається, що у рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки сторони надають особливого значення утвердженню верховенства права та зміцненню інституційних рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема. Таке співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності, неупередженості та боротьбу з корупцією [267, с. 76]. Адаптація законодавства України спрямована не лише на виконання відповідного міжнародного зобов'язання, а має розглядатися як невід'ємна складова правової реформи, що відбувається в процесі глобальної економічної та політичної трансформації українського суспільства.

Необхідно зазначити, що значна частина приписів чинного законодавства України формується під впливом стандартів Ради Європи, зокрема ЄСПЛ. Загалом інтеграційні процеси України є визначальним напрямом для її сучасної системи джерел права, гармонізації та/або уніфікації її з основними правовими стандартами ЄС [268, с. 214]. В.В. Бонтлаб підкреслює, що гармонізація цивільного процесуального законодавства України та ЄС є важливим, ключовим процесом, що забезпечуватиме імплементацію міжнародних і європейських стандартів щодо цивільного судочинства [267, с. 76].

Інтеграційні процеси задають нормативно-ціннісні параметри розвитку національної правової системи, в тому числі й національного законодавства. Вони впливають не тільки на розвиток правотворчої діяльності, а й на організацію судової влади та порядок здійснення прав суб'єктів господарювання. Сьогодні саме відбувається процес реформування судової системи України, в межах якого прийнятий Закон України «Про судоустрій та статус суддів», який на якісно нових правових засадах визначив організацію судової влади та порядок здійснення правосуддя в Україні; кардинально змінив основи добору суддів, їх відповідальність, а також основи діяльності судів з відправлення правосуддя в межах усіх юрисдикцій. Розроблені та прийняті зміни до Цивільного процесуального кодексу, Кримінального процесуального кодексу та, зокрема, Господарського процесуального кодексу.

ГПК України був доповнений ст. 11 «Верховенство права та джерела права, що застосовуються», відповідно до якої:

1. «Суд при розгляді справи керується принципом верховенства.
2. Суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.
3. Суд застосовує інші правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України.
4. Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.
5. Суд застосовує норми права інших держав у разі, коли це передбачено законом України чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

6. Якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії.

У такому випадку суд після ухвалення рішення у справі звертається до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акту, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України.

7. У разі невідповідності правового акту правовому акту вищої юридичної сили суд застосовує норми правового акту вищої юридичної сили.

8. У разі невідповідності правового акту міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір України.

9. Якщо спірні відносини, в тому числі за участю іноземної особи, не врегульовані законодавством, суд застосовує звичаї, які є вживаними у діловому обороті.

10. Якщо спірні відносини не врегульовані законом і відсутній звичай ділового обороту, який може бути до них застосований, суд застосовує закон, що регулює подібні відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – виходить із загальних засад і змісту законодавства (аналогія права).

11. Забороняється відмова у правосудді з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини» [56].

Аналізуючи цю правову норму, необхідно відзначити, що принцип верховенства права, який передбачений у тексті ГПК України, як правило поведінки, знаходиться на одній сходинці з іншими джерелами господарського процесуального права. Законодавець на рівні закону встановив, що господарський суд при розгляді справи керується принципом верховенства права. А це, відповідно, свідчить про наступне: по-перше, має загальнообов'язковий характер; по-друге, втілений в правозастосовну

діяльність, тому суди при розгляді справи повинні керуватися ним, мотивуючи своє рішення.

Принцип верховенства права необхідно розглядати як правовий принцип, сучасне розуміння якого сформувалося під впливом глобалізаційних, міжнародних та європейських інтеграційних процесів. В цьому контексті регламентація принципу верховенства права в ГПК України є прогресивним кроком в частині формування нових джерел господарського процесуального права та в реформуванні господарського процесуального законодавства в цілому. Відповідно до ст. 11 ГПК України на господарські суди покладається обов'язок визнати цей принцип як норму (правило поведінки); обов'язок реалізовувати даний принцип як норму та застосовувати принцип верховенства права як джерело господарського процесуального права. Так, в мотивувальній частині рішення Господарського суду Вінницької області від 14.12.2017 року по справі № 902/1030/17 зазначається: «За викладеного, застосовуючи основні конституційні засади судочинства, принцип верховенства права, виходячи з фактичних обставин справи, з'ясування природи дійсних правовідносин між сторонами у даному спорі та чинного законодавства України, яке повинно застосовуватися до них при вирішенні спору, господарський суд дійшов до висновку ...» [269]. В окремих випадках, господарські суди детально тлумачать та застосовують принцип верховенства права, вказуючи, що «судове рішення повинно базуватись на принципах верховенства права, неупередженості, незалежності, змагальності сторін та рівності усіх учасників судового процесу» [270], посилаються на рішення КСУ від 02.11.2004 року № 15-рп/2004, в якому розтлумачено принцип верховенства права – «це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й

інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства» [271].

Закріплення принципу верховенства права в новому ГПК України надає змогу застосовувати його на належному рівні, адже судді зможуть приймати рішення на основі закону, застосовуючи принцип верховенства права. Одним зі способів реалізації принципу верховенства права на сьогодні – це застосування практики ЄСПЛ, оскільки Україна визнала обов'язковою юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції. ЄСПЛ розкриває зміст принципу верховенства права через формулювання вимог, які випливають з цього принципу, а саме: якість закону, захист від свавілля, доступ до суду, вимога (принцип) юридичної визначеності [142].

Розгляд практики ЄСПЛ показує, що принцип верховенства права вимагає дотримання вимог «якості» закону, яким передбачається втручання у права особи та в основоположні свободи. Так, у рішенні ЄСПЛ по справах «Михайлюк та Петров проти України», «Полторацький проти України» зазначено: Суд нагадує, що вираз «згідно із законом» насамперед вимагає, щоб оскаржуване втручання мало певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, повинна передбачати його наслідки для себе, а також це законодавство повинно відповідати принципу верховенства права [272; 273]. Інший елемент змісту принципу верховенства права ЄСПЛ розглянув у справі «Христов проти України», де зазначено: «Суд повторює, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, слід тлумачити в контексті преамбули Конвенції, яка, зокрема, проголошує верховенство права як складову частину спільної спадщини Договірних держав» [274; 276].

Поряд з вищезазначеними елементами, які входять до принципу верховенства права, слід виокремити це один його важливий аспект - це

вимога щодо юридичної визначеності, згідно з якою, у разі остаточного вирішення спору судами їхнє рішення, що набрало законної сили, не може ставитися під сумнів [275]. Юридична визначеність передбачає повагу до принципу *res judicata*, тобто повагу до остаточного рішення суду. Як зазначає в науково-методичному посібнику для суддів Т.І. Фулей, згідно з цим принципом жодна сторона не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового до виконання рішення суду лише з однією метою — домогтися повторного розгляду та винесення нового рішення у справі. Повноваження судів вищого рівня з перегляду мають здійснюватися для виправлення судових помилок і недоліків, а не задля нового розгляду справи. Таку контрольну функцію не слід розглядати як замасковане оскарження, і сама лише ймовірність існування двох думок стосовно предмета спору не може бути підставою для нового розгляду справи. Відхід від цього принципу можливий лише тоді, коли цього вимагають відповідні вагомі й непереборні обставини [276].

Треба відзначити, що протягом 2013-2017 років господарські суди при розгляді справ більш активно застосовують Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело право. Якщо за шість років, починаючи з 01.01.2006 року до 01.01.2013 року господарські суди прийняли близько 7000 рішень, в мотивувальній частині яких є посилання на Конвенцію, протоколи до неї та практику ЄСПЛ, то за період з 01.01.2013 року до 01.01.2017 року – вже налічується близько 17000 таких рішень. Найчастіше судді в рішеннях по справі застосовують положення ч. 1 ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд) [277], ст. 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту) [278], ст. 17 (заборона зловживання правами) [279], ч. 1 ст. 1 (захист власності), а також положення Першого протоколу Європейської Конвенції та окремі пункти так званих «модельних рішень» ЄСПЛ, які винесені як проти України, так і інших держав [280; 281].

При застосуванні в господарському судочинстві Конвенції, необхідно мати на увазі та враховувати її суттєві особливості. Головна особливість

проявляється в тому, що майже всі положення Конвенції, як відомо, містять оціночні (абстрактні) поняття. Тому зміст її норм – розуміння закріплених нею прав людини і основоположних свобод – розкривається ЄСПЛ через їх тлумачення, тому рішення ЄСПЛ мають надзвичайно важливе значення в аспекті конкретизації норм Конвенції. Також, аналізуючи особливості Конвенції, не слід забувати про об'єктивний обов'язок, який стосується «реалізації міжнародно-правових зобов'язань не тільки державою, а й іншими суб'єктами права» [282, с. 12–19], зокрема господарськими судами України. В цьому контексті потрібно звернути увагу на положення Постанови Пленуму ВГСУ «Про судові рішення», де встановлено, що «якщо суд застосував у розгляді справи як джерело права Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод і практику Європейського суду з прав людини, то про це також зазначається в мотивувальній частині рішення [283]. Суди повинні мати на увазі, що саме лише посилання в мотивувальній частині на положення законодавства без належного наведення мотивів застосування певних норм права або незастосування інших норм, на які посилається сторона при обґрунтуванні своїх вимог, не може вважатися належною юридичною кваліфікацією. Тобто господарські суди мають обґрунтовувати доцільність посилання на рішення ЄСПЛ у кожній конкретній справі [284, с. 181].

В.П. Паліюк, досліджуючи питання щодо особливостей застосування судами України Європейської Конвенції, розробив методика її застосування та практики ЄСПЛ. Він доводить, що методика щоразу удосконалюється, але сутність її полягає в усвідомленні того, що ЄСПЛ захищає лише ті права, які передбачені Конвенцією та розвинуті практикою ЄСПЛ. До того ж рішення ЄСПЛ, яке розвиває абстрактні, оціночні положення Конвенції, повинно бути аналогічне з обставинами справи, що розглядається судами України. Лише після цього положення Конвенції та практика ЄСПЛ застосовуються: 1) у разі невідповідності національного законодавства положенням Конвенції та практиці ЄСПЛ; 2) за наявності в законодавстві правових «прогалин» щодо

прав людини та основоположних свобод які, водночас, визначені в Конвенції та практиці ЄСПЛ; 3) у випадках використання в судовій практиці України таких основних принципів Конвенції, як «верховенство права», «справедливий розгляд справи», «незалежний і безсторонній суд», «розумний строк розгляду справи» тощо, які є в українському законодавстві, але не розкриваються; 4) для кращого розуміння тих положень національного законодавства, до яких були внесені зміни або доповнення на підставі рішень Євросуду [285, с. 138].

Таким чином, якщо буде встановлено, що національне законодавство не відповідає положенням Конвенції та практиці ЄСПЛ, то суд зобов'язаний застосувати відповідну статтю Конвенції та певне рішення ЄСПЛ, в якому розвинуте те чи інше право кожного. Як приклад, в своєму рішенні від 13 листопада 2012 року по справі № 019/1627/12 Господарський суд Рівненської області послався на:

1) ст. 1 Першого протоколу Конвенції, відповідно до якої «кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права»;

2) п. 21 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Федоренко проти України» від 30.06.2006 року, яким визначено, що відповідно до прецедентного права органів, що діють на підставі Конвенції, право власності може бути «існуючим майном» або коштами, включаючи позови, для задоволення яких позивач може обґрунтовувати їх принаймні «виправданими очікуваннями» щодо отримання можливості ефективного використання права власності;

3) п.п. 32–35 рішення Європейського суду з прав людини «Стретч проти Сполученого Королівства» від 24 червня 2003 року, відповідно до якого майном у значенні ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції вважається законне та обґрунтоване очікування набути майно або майнове право за договором.

Отже, суд дійшов висновку, що відповідно до практики ЄСПЛ під правом власності розуміється також обґрунтоване очікування набути існуюче майно за договором та аргументував цю норму в мотивувальній частині свого рішення [286].

Окрім запровадження до джерел господарського процесуального права Конвенції та практики ЄСПЛ, новий ГПК України встановлює необхідність враховувати висновки, викладені в постановках ВС. Відповідно до ст. 236 ГПК «при виборі і застосуванні норм права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду» [56]. Крім цього, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено прогресивні норми, які встановлюють принципово новий підхід щодо обов'язковості судових рішень, а саме: «Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права» [93]. Безперечно, це є істотним прогресивним кроком у сфері забезпечення ВС однакового застосування судами законодавства.

Зближення типів здійснення правосуддя відображується в процесуальних нормах, які регламентують необхідність забезпечення єдності та одноманітності судового правозастосування в Україні, і це спонукає науковців до всебічного дослідження потенціалу судових актів ВС як інструменту юридичного регулювання. Я.М. Романюк вказує на те, що правозастосовна діяльність Верховного Суду щодо формування правових висновків про правильне застосування норм матеріального права є відмінною від нормотворчості. Висновки, викладені у судових рішеннях ВС, належить кваліфікувати як застосування норм закону, що має обов'язковий характер, а не створення нових норм права як обов'язкових правил поведінки [287, с. 126–127]. Це вказує на те, що судова практика не може використовуватися для усунення недоліків нормативно-правових актів. Але вона необхідна, в

першу чергу для запобігання недолікам та подолання недоліків. На думку В.М. Косович, уніфіковані результати судового правозастосування мають слугувати, насамперед, основою для подолання недоліків нормативно-правових актів до моменту їх усунення та констатує, що судова практика як різновид правозастосовної найбільш дієва та актуальна у часових межах як засіб подолання недоліків нормативно-правових актів [288, с. 16].

Забезпечення єдності судової практики є нічим іншим, як реалізацією принципу правової визначеності [289, с. 355]. В рішенні по справі «Брумареску проти Румунії» міститься висновок про те, що принцип правової визначеності є одним із фундаментальних аспектів верховенства права, і для того, щоб судові рішення відповідали вимогам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, необхідно, щоб воно було розумно передбачуваним.

Єдність судової практики та однакове застосування усіма судами одних і тих самих норм права, несе в собі багато переваг. Передусім – це забезпечення принципу рівності всіх перед законом і судом, який втілюється шляхом однакового застосування судом того самого закону в однакових справах щодо різних осіб. Інша перевага – це зменшення навантаження на суди. Ця проблема для нашої судової системи не нова. І в цьому контексті, на думку суддів ВС, очевидно, що однакове застосування судами закону дає можливість особі, що звертається до суду, спрогнозувати результат, якого слід очікувати від суду за наслідками розгляду її звернення. І це – шлях до уникнення безпідставних звернень до суду, зменшення надмірного навантаження на судову систему України [290].

Передбачається, що новий ВС забезпечуватиме сталість та єдність судової практики. Велика Палата ВС, у визначених законом випадках буде діяти як суд касаційної інстанції з метою забезпечення однакового застосування норм права касаційними судами. При цьому сталість та єдність судової практики (однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій) новий ВС, як і раніше, повинен буде забезпечувати в порядку

та спосіб, визначений процесуальним законом, тобто виходячи з тих повноважень, якими він буде наділений процесуальними кодексами. Так, ГПК України визначив, що суди при виборі і застосуванні норм права до спірних правовідносин враховують висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках ВС.

З метою забезпечення єдності правової позиції ВС запроваджений спеціальний «порядок» зміни його правової позиції з того чи іншого проблемного питання (так званий інститут «*overruling*» (англ.), який широко використовується вищими судовими інстанціями країн англосаксонської системи права). Зокрема, колегія ВС, що розглядає справу в касаційному порядку, має право передати справу на розгляд палати, об'єднаної палати чи Великої палати ВС, якщо суд касаційної інстанції вважатиме за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні палати, об'єднаної палати чи Великої Палати ВС. Касаційний господарський суд відповідно до ст. 293 ГПК України може визнати касаційну скаргу необґрунтованою та відмовити у відкритті касаційного провадження, якщо ВС вже викладав у своїй постанові висновок щодо застосування норми права, порушеного в касаційній скарзі і суд апеляційної інстанції переглянув судові рішення відповідно до цього висновку. Окрім того, суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії або палати, має право передати справу на розгляд Великої Палати ВС, якщо дійде висновку, що справа містить виключну правову проблему і така передача необхідна для забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовної практики [56]. Подібній процедурі перегляду піддаються також рішення ВСУ, прийняті до набрання чинності Законом «Про внесення змін до процесуальних кодексів та інших законодавчих актів». Отже, є підстави вважати та сподіватися, що новий ВС перегляне найбільш неоднозначні правові позиції ВСУ, сформульовані сьогоднішнім Верховним Судом, а також виправить помилки правозастосування, допущені цим судом.

Якщо проаналізувати наявну судову практику, то стає очевидним, що акти ВСУ вже давно грають роль прецеденту тлумачення для нижчих судів та значно полегшують роботу для юристів. І хоча, висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках ВС офіційно не визнано джерелом права, вони є обов'язковими для судів усіх інстанцій. Це підтверджується: 1) ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»; 2) ч. 4 ст. 236 ГПК України.

У зв'язку з цим, можливо визначити ознаки правових актів Верховного Суду: 1) покликані забезпечити якісний і системний судовий контроль у системі джерел господарського процесуального права; 2) спрямовані на забезпечення законності та обґрунтованості системи джерел господарського процесуального права, вирішуючи справи зі спірними правовідносинами; 3) мають багаторазове використання; 4) застосовуються на всій території України та мають загальнообов'язковий характер для суб'єктів владних повноважень; 5) є остаточними й не можуть бути оскарженими; 6) виконують допоміжну роль у системі джерел господарського процесуального права.

Спираючись на вищезазначене, вважається, що правові позиції ВС з вирішення господарських спорів, можна віднести до джерел господарського процесуального права, які мають тлумачний характер, слугують підставою для вирішення конкретного господарського спору та застосовуються в подібних господарських правовідносинах.

Інтеграційні процеси, що здійснюються практично в усіх сферах суспільства, впливають на формування нових джерел господарського процесуального права. Відповідно, можна говорити про те, що відбувається процесуальна інтеграція в частині здійснення правотворчості, організації судової влади та порядку захисту прав суб'єктів господарювання. Крім цього, процесуальна інтеграція простежується в європейських цінностях, які формуються в Україні та вже мають конкретне практичне вираження у вигляді правових норм, які застосовуються в господарському судочинстві. Насамперед, це проявляється під час захисту прав суб'єктів господарювання

в судах, шляхом дотримання основних принципів та виконання завдань господарського судочинства (верховенство права, добросовісність, справедливість, неупередженість, своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та ін.). Особливістю процесуальної інтеграції можна вважати посилення альтернативних способів вирішення господарських спорів (третейський суд, міжнародний комерційний арбітраж, врегулювання спору за участю судді). Серед важливих новацій, які закріплені в ГПК України, є запровадження інституту «врегулювання спору за участю судді», який на думку законодавця, направлений на сприяння оперативному, об'єктивному та компетентному вирішенню спорів на засадах примирення сторін конфлікту та покликаний зменшити судове навантаження на суддів і скоротити час на розгляд справ [291].

Слід зазначити, що сучасне процесуальне законодавство більшості європейських країн допускає можливість об'єднання традиційного правосуддя і процедур альтернативного врегулювання спорів. Одним із прикладів такого об'єднання є судова медіація, що здійснюється за участю судді. На відміну від укладення мирової угоди поза межами процедури судової медіації, врегулювання спору за участю судді передбачає досягнення між сторонами заснованої на їхніх інтересах угоди щодо спору за участю кваліфікованого посередника (судді), і така угода не завжди оформляється у вигляді мирової угоди, у той час як судовий розгляд може бути закінчено, наприклад, у зв'язку з відмовою позивача від позову. Досвід європейських країн свідчить про те, що медіація не тільки може бути застосована для вирішення спору, який вже передано на розгляд до компетентного суду, але також є корисною в багатьох спорах, що чутливі для збереження стосунків у майбутньому і несуть ризики репутаційних втрат (наприклад, корпоративні спори), та може застосовуватись на будь-якій стадії вирішення спору (конфлікту) [291].

Таким чином, на підставі проведеного дослідження інтеграційних

процесів, як підстави формування нових джерел господарського процесуального права, отримано такі результати:

1. Аргументовано, що інтеграційні процеси в питаннях правосуддя впливають на галузеву будову господарського процесуального права; структурують та розвивають систему джерел; змінюють якість, кількість та співвідношення джерел господарського процесуального права (законодавства та інших форм об'єктивного права).

2. Запропоновано визначення поняття процесуальної інтеграції як процесу зближення типів здійснення правосуддя, у формі гармонізації та/або уніфікації усього комплексу процесуальних норм, які забезпечують організацію та функціонування господарського судочинства з метою підвищення ефективності судового захисту суб'єктів господарювання, фізичних осіб, держави. Виокремлено види процесуальної інтеграції за наступними критеріями: 1) предмет правового регулювання: а) галузева, б) міжгалузева; 2) характер: а) функціональна, б) структурна; 3) обсяг: а) повна, б) часткова, в) комплексна; 4) простір здійснення: а) внутрішньодержавний, б) міжнародний.

3. Доводиться теза про те, що кінцевим результатом гармонізації як форми процесуальної інтеграції повинно стати визнання на законодавчому рівні правових позицій Верховного Суду з вирішення господарських спорів джерелами господарського процесуального права.

3.2 Місце джерел міжнародного права в розвитку господарського процесуального права

Перетворення, що відбуваються в різних сферах життєдіяльності держави та суспільства, процеси міжнародної інтеграції, розвиток і розширення зовнішньоекономічних зв'язків, міжнародне співробітництво здійснюють величезний вплив на розвиток и вдосконалення правового регулювання цих відносин. Нормативно-правові акти господарського

процесуального законодавства, в тому числі й ГПК України, повинні приводитися у відповідність з нормами міжнародного права.

Аналіз теорії та практики міжнародного права надає можливість визначити, які джерела застосовуються на сучасному етапі розвитку міжнародного права. Найбільш загальновизнаним є перелік джерел міжнародного права, який міститься у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, відповідно до якого основними джерелами міжнародного права є міжнародний договір та міжнародний звичай. Також окрема роль джерела визнається й за загальними принципами права, хоча практика доводить, що вони менше застосовуються, отже, можуть розглядатись лише як допоміжні джерела. Крім того, до допоміжних джерел належать рішення міжнародних організацій та судових установ, а також доктрина міжнародного права [292, с. 318].

У розвитку джерел господарського процесуального права важливе місце займають міжнародні договори України, які мають перевагу у застосуванні порівняно з правилами, встановленими в інших актах господарського процесуального законодавства.

Грунтовний аналіз правової бази свідчить, що вперше правове закріплення міжнародного договору України як частини національного законодавства відбулося під час першої кодифікації арбітражного (господарського) законодавства та регламентувало, що «арбітражний суд вирішує господарські спори на підставі міжнародних договорів та угод, ратифікованих у встановленому порядку». Згодом, розширено вимоги щодо застосування господарськими судами міжнародних договорів: «Якщо в міжнародних договорах України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору». Тим самим встановлено пріоритет міжнародного договору як джерела господарського процесуального права над іншими актами господарського процесуального законодавства у разі укладання такого

договору в установленому порядку та наявності в ньому відмінних правил, ніж в ГПК України та інших законах України.

КУ також передбачає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є частиною національного законодавства України та конкретизується в п. 4 Постанови Пленуму «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя», де зазначено: «суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнародний договір». Однак, необхідно зауважити, що КУ не розв'язує низку важливих питань, пов'язаних із статусом міжнародних договорів у національній правовій системі, в тому числі і в системі господарського процесуального права. Так, не визначена юридична сила чинних міжнародних договорів в ієрархії норм внутрішнього права та існує складність в наданні однозначної відповіді на питання співвідношення норм міжнародних договорів з нормами національного законодавства.

Окремі вчені висловлюють заперечення щодо визнання міжнародних договорів України частиною національного законодавства. Так, на думку І.А. Діковської, яка розглядає міжнародний договір як спосіб уніфікації норм, що регулюють міжнародні приватні договірні зобов'язання, «точка зору про те, що міжнародний договір є частиною національного законодавства, є небезпечною, оскільки веде до «націоналізації» міжнародного договору, тобто до застосування міжнародного договору відповідно до правил законодавства тієї чи іншої держави, яке не призначене для регулювання відносин з іноземним елементом» [220, с. 53]. Існує твердження, що міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надається ВРУ, не можуть вважатися частиною національного законодавства однак, залишаючись нормами міжнародного права, вони є обов'язковими для України, в частині, що не суперечить Конституції та законам України [79, с. 271–272].

На думку П.М. Бірюкова, міжнародне право і право внутрішньодержавне (національне) являють собою різні системи права, тому

що вони відмінні один від одного за кругом суб'єктів, джерелам, способам створення правових норм, способу забезпечення їх виконання. Автор підсумовує, що міжнародні договори самі по собі не є джерелами кримінально-процесуального права, так як форми права однієї правової системи не можуть бути одночасно формами іншої правової системи [293, с. 7, 17]. Такої позиції дотримуються й інші українські та зарубіжні вчені [294, с. 328; 295, с. 14].

Позитивно оцінює статус міжнародних договорів, у своїй дисертаційній роботі О.В. Узунова, на думку якої, положення міжнародного договору, після проходження порядку ратифікації не гублять своєї переважної сили перед законами України, тому що вони, у першу чергу, є правовими актами міжнародного значення, акт ратифікації лише надає їм силу українського закону, вводить у правову систему України [296, с. 10]. Ряд представників науки цивільного процесуального права також відзначають, що міжнародні договори є джерелами внутрішньодержавного цивільного процесуального права [297, с. 18], інші ж – мають протилежну думку [298, с. 20–21; 299, с. 15–17].

Напрями та способи впливу міжнародного права на національне право залежать від співвідношення між національним і міжнародним правом, що, свою чергу, значною мірою визначається тим, якої концепції співвідношення між ними дотримуються ті чи інші держави. Існує дві такі основні концепції (теорії) – дуалістична і моністична [301, с. 4]. Слід зазначити, що відмінності, які існують між цими двома підходами, дедалі згладжуються у зв'язку з процесами глобалізації. Проте, все ж таки деякі відмінні риси між названими теоріями зберігаються. Так, дуалістична теорія розглядає національне та міжнародне право як дві окремі системи, зв'язок між якими можливий лише за певних умов. Норми міжнародного права (переважно це норми міжнародних договорів) можуть взаємодіяти з національними правовими системами коли положення міжнародного договору трансформовано в національні нормативно-правові акти (закріплено в тексті нормативно-

правового акту державною мовою). Самі по собі міжнародні договори не визнаються джерелом національного права. Такого підходу дотримуються ті держави, які відносяться до англо-саксонської правової системи або ж мають деякі спільні з нею риси [300, с. 130].

На відміну від дуалістичної, в моністичній концепції дотримуються єдності міжнародного і національного права, системи яких разом утворюють єдиний світовий правовий порядок. Така єдність трактується різними державами по-різному. Такі відмінності надають підстави для виділення в межах моністичної теорії двох її різновидів. Відповідно до першого різновиду моністичної теорії положення міжнародного договору набувають чинності в результаті так званою формальної інкорпорації, тобто прийняття державою спеціального додаткового нормативного акту, яким відтворюються положення договору. Згідно з другим, найпоширенішим різновидом моністичної теорії, міжнародні договори стають частиною національної правової системи після їх схвалення у встановленому порядку (ратифікації) автоматично. М.І. Козюбра зауважує, що на підставі ратифікаційних актів безпосередньо виникають відповідні внутрішньодержавні відносини, які застосовуються судами та іншими правозастосовними органами незалежно від їх спеціальної трансформації (імплементації) в акти національного законодавства. Це свідчить про те, що такі договори стають джерелами національного права. Деякі держави, наприклад, Польща, у своїй конституції навіть визначає місце міжнародних договорів в ієрархії джерел права країни (стаття 87 Конституції Польської Республіки). Моністичної теорії дотримується більшість держав, правові системи яких належать до сім'ї континентального права, а також окремі держави, що представляють інші правові сім'ї (наприклад, США, Японія) [301, с. 4].

В залежності від того, яку з названих двох теорій – дуалістичну чи моністичну підтримує та чи інша держава, залежить статус міжнародних договорів та їх місце в національній правовій системі. У державах, які дотримуються дуалістичної теорії, міжнародні договори за своїм статусом, як

правило, прирівнюються до нормативно-правового акту, яким положення таких договорів трансформовані в національну правову систему. У державах же, які вподобали моністичну теорію, проблема статусу міжнародних договорів виглядає набагато складнішою [301, с. 4].

Складність виникає у зв'язку з тим, що ці країни вживають різну термінологію, коли визначають місце міжнародних договорів у національній правовій системі. Низка держав визнає міжнародні договори як «частину національної правової системи» (наприклад, Албанія, Естонія, Литва, Польща), «частиною права федерації» (ФРН), «частиною внутрішнього правопорядку» (наприклад, Іспанія, Хорватія), «частиною внутрішнього (національного) законодавства» (наприклад, Македонія, Україна). Ці термінологічні аспекти потребують юридичного тлумачення, і, як засвідчує правозастосовна практика, досягти в його процесі необхідної визначеності, а тим більше уніфікованого розуміння для всіх держав, що дотримуються моністичної теорії, важко, а часом і просто неможливо. Деякі держави, які застосовують моністичну модель, неоднозначно вирішують питання про юридичну природу міжнародних договорів, що становлять частину національної правової системи. Більшість із них відносить до таких договорів усі ратифіковані відповідно до встановленої законом процедури міжнародні договори, деякі ж – лише належним чином схвалені міжнародні договори щодо прав і свобод людини (наприклад, Словаччина, Чехія), окремі держави додають до міжнародних договорів загальновизнані принципи і норми міжнародного права (наприклад, Естонія, Словенія, Угорщина) [301, с. 4].

Ставлення різних держав до співвідношення міжнародних договорів, які стали частиною національної правової системи, із законами та іншими нормативними актами за юридичною силою є неоднозначним. Якщо одні держави визнають пріоритет міжнародного договору над національним внутрішнім правом у цілому, то інші (їх переважна кількість) – роблять застереження, вказуючи на пріоритет міжнародних договорів лише над законами та іншими нормативними актами. Низка держав дотримуються

принципу *lex posterior derogate priori*, згідно з яким міжнародні договори одержують переважаючу силу над попередніми законодавчими актами, проте можуть зазнавати впливу наступних актів [301, с. 5].

Вищезазначені питання дійсно є складними та дискусійними для низки держав, в тому числі й для України. На сьогодні, юридична сила міжнародних договорів, що стали частиною національної правової системи, та їхнє місце в ієрархії джерел права в КУ визначена не досить чітко, у зв'язку з чим у науковій літературі висвітлюються різні позиції та підходи до їх інтерпретації. В.Н. Денисов дотримуються думки, що в разі суперечностей між нормами міжнародних договорів, ратифікованих ВРУ, і нормами національного законодавства пріоритетному застосуванню підлягають норми міжнародних договорів. Основні доводи на користь такої позиції зводяться до того, що це випливає з конституційного принципу сумлінного виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань [303, с. 32], що, своєю чергою, обумовлено зміцненням універсальних тенденцій у сучасному міжнародному співтоваристві, до яких належить застосування примату міжнародного права [304, с. 26].

М.І. Козюбра, виходячи із змісту верховенства права, який закріплений в ч. 1 ст. 8 КУ, дотримується позиції пріоритетності перед національними законами лише тих міжнародних договорів, які стосуються прав і свобод людини, та зауважує, «що стосується інших міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, то питання про їх пріоритетність перед нормами національного законодавства України вирішується переважно шляхом введення до текстів конкретних законів спеціальних колізійних норм, що безпосередньо спрямовані на подолання колізій між ними і нормами міжнародних договорів» [301 с. 9].

Дослідження господарського процесуального законодавства, де встановлюється правове становище міжнародних договорів України, зумовлює зробити висновок про те, що моністична теорія більш притаманна Україні та знайшла своє відображення в новому ГПК України, де міжнародні

договори України займають особливе місце серед джерел господарського процесуального права та пріоритетне перед ГПК України та іншими законами України лише у разі встановлення інших правил судочинства (окрім Конституції). Аналіз норм КУ, ГПК України, Закону України «Про міжнародні договори України», Закону України «Про міжнародне приватне право», які так чи інакше стосуються правового статусу міжнародних договорів свідчить про їх пріоритетне значення в господарському законодавстві та дає змогу визначити, що міжнародні договори посідають друге місце після норм Конституції України з одночасною перевагою над господарським процесуальним законодавством.

Але, задля усунення протиріч серед наукової спільноти щодо визначення юридичної природи міжнародних норм, які містяться в міжнародних договорах та інших джерелах міжнародного права та з метою остаточного вирішення питання щодо місця міжнародних договорів, міжнародних звичаїв, міжнародних принципів, слід на конституційному рівні встановити пріоритет загально визначених норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Суттєве значення для формування та розвитку господарського процесуального права серед джерел міжнародного права мають міжнародні звичаї, які відносяться до другої групи універсальних джерел міжнародного права.

Якщо раніше радянська правова доктрина заперечувала можливість застосування звичаю як джерела правового регулювання суспільних відносин, допускаючи його використання лише у міжнародному праві [305, с. 58], то після набрання Україною незалежності, у процесі глибинного реформування всіх галузей права, в тому числі й господарського процесуального, звичаєве право знову набуває все більшого значення в національній системі права.

З досліджень вітчизняної та зарубіжної юридичної літератури вбачається, що звичай ділового обороту більшістю авторів визнається

різновидом правового звичаю [306, с. 347; 305, с. 59]. Так, О.В. Джуринський відмічає, що джерелами господарського права є звичаї ділового обороту, які, на його думку, можна класифікувати залежно від виду господарських відносин, для регулювання яких вони застосовуються. Виходячи з цього, серед звичаїв ділового обороту він виділяє: 1) торгові та інші чесні звичаї; 2) міжнародні торгові звичаї; 3) звичаї торговельного мореплавства (у тому числі, звичаї міжнародного торговельного страхування, звичаї морських портів); 4) банківські звичаї [245, с. 131].

У господарському процесуальному праві міжнародні звичаї (міжнародні торгові звичаї, звичаї торговельного мореплавства) є різновидом звичаїв ділового обороту, а звичаї ділового обороту, в свою чергу є різновидом правового звичаю. Міжнародні звичаї, як й інші різновиди правових звичаїв, набули статусу повноцінного джерела господарського процесуального права, тому що відтепер господарські суди застосовують їх якщо спірні відносини не врегульовано законодавством. Тобто користуючись загальновизнаною класифікацією, яку дав Р. Давид звичаям, можна зробити висновок, що в Україні визнаються звичаї на доповнення закону та звичаї, окрім закону, які долають прогалини законодавства. Проте, вважаємо за необхідне все ж таки уніфікувати термінологію визначення звичаїв, які є вживаними в діловому обороті в окремих галузях процесуального законодавства, в тому числі й в господарському процесуальному. Це скасує зайву невизначеність в тлумаченні, використанні та застосуванні їх національними судами в господарському процесі.

Серед допоміжних джерел міжнародного права окреме місце посідають міжнародні принципи, які можуть стати дієвими регуляторами в розвитку джерел господарського процесуального права.

У сучасних міжнародних відносинах, які засновані на суворій договірній нормі, міжнародні договори не в змозі вирішити ті завдання, що стоять перед ними. На позитивне сприйняття міжнародних принципів як джерел права вказують як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники-

міжнародники. Доктринальна позиція німецького дослідника М. Яхтенфукса вказує на те, що структура європейського регулювання «створена не винятково, системою договорів, але і неформальними принципами, правилами, нормами і практиками, якими керуються відповідні актори...» [307, с. 12]. О.В. Київець зазначає, що фактично міжнародний договір як основне джерело права, внаслідок наявності «обов'язкового набору» критеріальних ознак і своєї формальної обов'язковості, не має достатньої гнучкості, здатної враховувати всі виникаючі нюанси» [308, с. 16].

Основні принципи сучасного міжнародного права у загальному плані можна визначити як загальновизнані норми, що мають найбільше юридичне значення в розв'язанні найважливіших проблем міжнародних відносин. Вони мають вищу юридичну чинність і носять імперативний характер (*jus cogens*), тобто, обов'язковий до виконання. Відповідно до ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, відхилення від норм *jus cogens* неприпустиме [186]. В КУ, як і в конституціях Франції, Грузії, Республіки Таджикистан прямо, в якості частини національного законодавства, загальновизнані принципи і норми міжнародного права не закріплюються, однак це відбувається опосередковано, шляхом визнання загальнообов'язковості та вищої юридичної сили над національним законодавством ратифікованих міжнародних договорів. Більше того, ст. 18 КУ визначає, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, тобто весь вектор зовнішньої політики України будується на додержанні загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Саме в міжнародних договорах містяться норми і принципи міжнародного права. Таким чином, в силу конституційності загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, останні не лише визнаються частиною правової системи країн світу, а й дістають офіційно визнаний статус джерел права на рівні з

міжнародними договорами. Як вірно зазначає М.М. Марченко, питання про конституційне визнання загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права в якості складової частини правової системи Росії, а, відповідно, і в якості джерел сучасного російського права є невід'ємною складовою більш загального питання, а саме – питання про характер взаємозв'язку і взаємодії міжнародного і національного (внутрішньодержавного) права [314, с. 164].

З приводу визначення загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, їх місця в системі права та в складі інших джерел права в науці склалося кілька підходів. Більшість авторів вважають, що вони є елементами змісту інших джерел міжнародного права, а самотійно в якості форми (джерела) права не виступають. Як правило, вони існують у формі міжнародного звичаю або міжнародного договору [309, с. 43; 310, с. 70]. Прихильники такої теорії визначають, що юридичне закріплення принципів і норм міжнародного права відбувається за допомогою таких джерел права, як міжнародний договір і міжнародний звичай, а тому самотійно вони існувати не можуть, як і бути самотійним регулятором суспільних відносин. Як зазначає В.І. Адріанов, виходячи з особливостей процесу становлення норм міжнародного права, допустимо вважати, що загальноприйняті принципи і норми міжнародного права можуть приймати як форму договору, так і форму міжнародного звичаю. Однак для одних держав, які є учасниками міжнародного договору, ці принципи і норми договірні, а для держав, що не беруть участь у міжнародному договорі, вони обов'язкові як норми звичаєвого міжнародного права [311, с. 102]. Інша позиція полягає в обґрунтуванні самотійності загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права як окремих джерел права [312, с. 67; 313]. Прихильники цієї позиції відстоюють думку, що вони є самотійними регуляторами суспільних відносин на рівні з міжнародним договором та звичаєм. Вони вважають, що принципи і норми міжнародного права можуть бути трансформовані у законах, договорах, звичаях, однак є самотійними джерелами права, оскільки не обмежуються останніми формами, а можуть

існувати самостійно. Підтримує цю позицію й В.А. Ватрас, аргументуючи, що загальновизнані принципи і норми міжнародного права можуть виступати як елементами змісту інших джерел права, так і самостійними джерелами права, залежно від необхідності та доцільності в процесі правозастосування [314, с. 164].

Роль концепції *jus cogens* в міжнародному праві зростає в першій половині двадцятого століття. Посилання на норми *jus cogens* було зроблено в арбітражному рішенні, винесеному Змішаною франко-мексиканською комісією за претензіями по справі Пабло Нахера. У цьому рішенні Комісія тлумачила статтю 18 Статуту Ліги Націй, зазначаючи, що положення, яке вимагає реєстрації договорів, як правило, має «характер правової норми, відступати від якої за допомогою укладення окремих угод між собою держави - члени Ліги Націй не мають права» (*jus cogens*). Природно, Комісія визначила, що ця норма діє тільки у відносинах між членами Ліги Націй і, що вона не застосовується у відносинах між членами Ліги і державами, які не є її членами. Вказана позиція Комісії, хоча і не ґрунтується на сучасному розумінні норм *jus cogens*, все ж має важливе значення для визнання ідеї про те, що норми, які не допускають відступів, у принципі існують [315].

У Статуті ООН вказаний принцип сформульовано наступним чином (п. 4 ст. 2): «Усі члени ООН утримуються в їхніх міжнародних відносинах від погрози силою чи її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН» [316]. Ця норма є імперативною нормою *jus cogens*, тобто нормою, що приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носила б такий же характер [317].

Поряд з принципами та нормами міжнародного права останнім часом заслуговують на увагу міжнародні стандарти у сфері правосуддя. Як зазначають автори юридичної енциклопедії під міжнародними стандартами

розуміють міжнародно-правові норми і принципи, які закріплюють правила поведінки суб'єктів міжнародно-державного співробітництва. Стандарти встановлюють певні мінімальні вимоги, яких повинні дотримуватися всі держави. Міжнародні стандарти містяться в міжнародних договорах, інших джерелах міжнародного права та в міжнародних документах, не наділених обов'язковою юридичною силою, що приймаються окремими міжнародними організаціями [85, с. 615]. На думку С.А. Голубок, стандартами в міжнародному праві слід називати норми, які є універсально визначеними, та які, з однієї сторони, являють собою мінімально допустимий консенсус, а з іншої – приклад для наслідування [318, с. 113]. І.Б. Іваночко, досліджуючи міжнародно-правові стандарти статусу суддів, визначає міжнародно-правові стандарти як уніфіковані суб'єктами міжнародного права у відповідних документах норми та принципи міжнародного права, які виступають еталоном правового регулювання на національному рівні та інструментами гармонізації національних законодавств у відповідних сферах [319, с. 25].

Маємо констатувати, що значна кількість науковців ототожнюють міжнародні стандарти із загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права та надають власну їх класифікацію. Авторський підхід до побудови системи стандартів, на яких повинна ґрунтуватися національна система судоустрою, належить В.Д. Бринцеву, який виокремив такі їх види: 1) комплексні стандарти, що закріплюють правила розгляду судових справ і загальні принципи (справедливість, неупередженість, публічність, відкритість, рівність всіх перед законом (судом) тощо); 2) стандарти (принципи) побудови системи судових органів (самостійність суду, незалежність суддів, єдність судової системи, доступність структур судової влади для всіх верств населення) [320, с. 36–37]. І.В. Назаров пропонує виокремлювати наступні види правових стандартів у сфері правосуддя: а) базові міжнародні акти, де сформульовані універсальні принципи здійснення судової влади (наприклад, Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року,

Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року); б) спеціальні міжнародно-правові стандарти (наприклад, Європейська хартія про закон «Про статус суддів» від 10 липня 1998 року, Основні принципи щодо незалежності правосуддя, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, Рекомендація № R 94 (12) «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи 13 жовтня 1994 року тощо); в) практику Європейського суду з прав людини – в аспекті того, що рішення ЄСПЛ мають важливе значення для тлумачення та розуміння принципів міжнародного права; г) стандарти Європейського Союзу щодо побудови судових систем (наприклад, основним міжнародним актом європейського значення є Хартія Європейського Союзу про основні права від 7 грудня 2000 року) [321, с. 352].

Вважаємо за необхідне визначити та розкрити деякі важливі міжнародні стандарти, які знайшли своє відображення в національному законодавстві та господарському процесуальному праві зокрема. Дотримуючись міжнародно-правових стандартів, в Україні закріплено незалежність і недоторканність суддів, право на справедливий суд, рівність всіх перед законом і судом, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів та ін.

Незалежність, неупередженість, чесність і професіоналізм є основними цінностями судової влади в Європі. Венеціанська комісія звертає увагу України на міжнародні стандарти незалежності судової системи, які, зокрема, відображені в Європейській Конвенції та практиці ЄСПЛ; Європейській хартії про статус суддів від 1998 року; доповідях Венеціанської комісії, Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи та Висновках Консультативної ради європейських суддів; Бангалорських принципах поведінки суддів від 2001 року; Великій хартії суддів від 2010 року; Основних принципах незалежності судових органів від 1985 року. Незалежність та недоторканість суддів закріплено на конституційному рівні (розділ VIII Конституції України «Правосуддя») та деталізовано у

спеціальному Законі України «Про судоустрій та статус суддів».

Забезпечення права на справедливий суд є основою організаційної діяльності суду та процедури вирішення ним юридично значущих справ. Наразі, безпосереднє право на справедливий суд у повному обсязі не закріплено ані в Конституції, ані в чинному національному законодавстві, захищаються лише його окремі елементи. Задля підвищення національних стандартів судоустрою та судочинства й забезпечення права на справедливий суд, як спроби законодавчо встановити напрям реформування діяльності національних судів, ВРУ прийняла Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд», який призначений закріпити відповідність суддів, спростити доступ громадян до правосуддя, звернення в судову інстанцію і гарантувати справедливе та законне судові рішення. Відповідно до вимог нового часу Рада суддів України 14 грудня 2014 року затвердила Стратегію розвитку судової системи України на 2015–2020 роки, яка втілює прагнення українського судівництва та суспільства до реформ, підвищення якості послуг судової системи, забезпечення права громадянина на справедливий суд, дотримання європейських стандартів і наближення до найкращих практик відправлення правосуддя. Згодом, на загальнодержавному рівні, Указом Президента України 20 травня 2015 року схвалено Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, де визначено призначення останніх як механізму для захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави шляхом своєчасного, ефективного та справедливого вирішення правових спорів на засадах верховенства права [322].

Конвенція передбачає, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або обґрунтує будь-яке висунуте

проти нього кримінальне обвинувачення. Виходячи зі змісту статті 6 Конвенції, право на справедливий суд складається з таких елементів:

1. право на доступ до суду – реальна можливість доступу до національних судових інстанцій та участі в розгляді справи на зрозумілій та доступній особі мові спілкування;

2. принцип рівності можливостей – справедливий баланс, відсутність обмежень чи привілеїв, рівність процесуальних можливостей;

3. незалежний та неупереджений суд (із суб'єктивної та об'єктивної сторін), створений на підставі закону, що використовує законні повноваження для розгляду відповідної категорії справ;

4. розумні строки розгляду, що також має включати виконання прийнятого судом акту та максимально скоротити період правової невизначеності для особи, яка зажадала захисту порушеного права;

5. Публічність розгляду справи – відкритість судового процесу для учасників судового розгляду та громадськості [322; 324].

Отже, можна підсумувати, що вищезазначені європейські стандарти справедливого судового розгляду мають складний і взаємопов'язаний характером, а головне – вони спрямовані на забезпечення належного відправлення правосуддя.

Міжнародні документи, які виступають джерелом міжнародно-правових стандартів мають як обов'язковий, так і рекомендаційний характер. Проте, саме визнання міжнародних стандартів державою, закладає правову основу їхньої реалізації у національному законодавстві. І оскільки держава виявила бажання застосувати рекомендаційні акти шляхом ратифікації, затвердження, прийняття чи приєднання до них, то вона тим самим встановлює для себе зобов'язання, якого повинна дотримуватись.

У сучасному світі все більшого значення, в якості засобу досягнення різних цілей міжнародного співробітництва, набувають міжнародні судові установи. Найбільш інтенсивно на європейську національну нормативно-правову уніфікацію впливають стандарти ЄС, правові позиції, сформульовані

у рішеннях Європейського суду справедливості, які можуть враховуватися господарськими судами як аргументація, міркування стосовно гармонійного тлумачення національного законодавства України згідно з усталеними стандартами правової системи ЄС, однак не як правова основа (джерело права) врегулювання відносин, стосовно яких виник спір.

Визначивши та дослідивши основні джерела міжнародного права, які містять не тільки норми міжнародного права, але й принципи та стандарти, які впливають на розвиток джерел господарського процесуального права, можна запропонувати власну концепцію їх застосування, що складається з наступних елементів: 1) інкорпорація ратифікованих міжнародних джерел у визначеному КУ порядку, які застосовуються судами при розгляді господарського спору; 2) забезпечення загальних гарантій судового захисту та захисту прав визначених учасників господарського судочинства; 3) впливає на зміст правозастосування взагалі та на конкретне судове рішення в господарському процесі; впливає на позиції ВС та господарських судів в контексті забезпечення їх однаковості та узгодженості; 4) мають пріоритетність застосування у випадках, передбачених господарським процесуальним законодавством; зв'язок з концепцією виконання міжнародних рішень, рішень ЄСПЛ, зокрема; 5) встановлення механізмів реалізації норм міжнародного права через примусове або добровільне виконання.

На підставі проведеного дослідження щодо місця джерел міжнародного права в розвитку господарського процесуального права отримано такі результати:

1. Уточнено пріоритетне місце джерел міжнародного права в розвитку господарського процесуального права, яке полягає в поліпшенні реалізації його організаційного та функціонального призначення.

2. Досліджено норми *jus cogens* як уособлення існування та визнання абсолютних і обов'язкових імперативних принципів, які є вищими за міжнародне договірне та міжнародне звичаєве право, та запропоновано

включити їх до джерел господарського процесуального права з метою реалізації принципу верховенства права в господарському судочинстві.

3. Досліджено міжнародні норми звичаєвого характеру як самостійні джерела розгляду та вирішення господарських спорів з обґрунтуванням умов їх застосування господарськими судами, а саме: а) укладання суб'єктами господарювання зовнішньоекономічного договору, в якому закріплено використання міжнародних звичаїв; б) відсутність в національному законодавстві прямої або виключної форми заборони використання міжнародного звичаю; в) неврегульованість спірних правовідносин законодавством України.

3.3 Способи імплементації джерел міжнародного права в систему господарського процесуального права

Сьогодні спостерігається зближення національних і міжнародних правових систем, їх взаємозбагачення, що сприяє скороченню відставання ряду національних правових систем від сучасних надбань і вимог правового розвитку людської цивілізації. Взаємодія національного і міжнародного права здійснюється через певні правові механізми, одним із яких є імплементація норм міжнародного права в національне право держав, тобто органічне перетворення міжнародних правових норм на внутрішньодержавні [323].

Слід зазначити, що термін «імплементація» (від лат. «impliko» – наповнюю, виконую, чи англ. «implementation» – здійснення, виконання) у міжнародному праві – це організаційно-правова діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань [325, с. 667–668].

У національній юридичній практиці та праві держав є два основні підходи до імплементації норм міжнародного права. У країнах англосаксонської правової сім'ї питання імплементації норм міжнародного права практично зводиться до їхнього застосування національними судами.

Слідом за Англією, імплементація норм міжнародного права була сприйнята правовою системою США. У вітчизняній літературі А.С. Гавердовський, дослідивши теоретичні та практичні аспекти імплементації, переконливо довів переваги й доцільність її застосування як окремої концепції. За його визначенням, імплементація означає цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, яка здійснюється індивідуально, колективно або в межах міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної і повної реалізації зобов'язань, прийнятих ними відповідно до міжнародного права. Отже, за А.С. Гавердовським, імплементація передбачає забезпечення здійснення норм міжнародного права як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівнях усіма доступними й легальними для держав засобами: «Імплементація норм міжнародного права дуже часто неможлива без додаткових заходів правового характеру, які вживаються суб'єктами міжнародного права на міжнародному, національному рівнях або послідовно на тому й на іншому» [326, с. 53; 329, с. 42]. Слушною є думка В.Я. Суворової про те, що термін «імплементація» має право на існування як синонім поняття «реалізація» – втілення норм міжнародного права у практичну діяльність держав та інших суб'єктів [327, с. 116]. В.Г. Буткевич також віддає перевагу використанню терміну «реалізація норм міжнародного права» [328, с. 13]. Але, неможливо погодитися з подібними визначеннями, тому що «імплементація» - це процес виконання державою міжнародно-правових норм, який відбувається не лише на стадії нормотворчості, а й на стадії реалізації, в т.ч. і застосування права. Відповідно, «реалізація» - це лише одна зі стадій цього процесу, яка має результат.

Імплементація джерел міжнародного права у національне господарське процесуальне законодавство грає визначальну роль для належної та ефективної дії норм міжнародного права в сфері здійснення господарського судочинства. Саме завдяки імплементації міжнародні договори (міжнародні звичаї, міжнародні принципи) мають змогу якісно реалізуватися у системі джерел господарського процесуального права.

На сьогодні у вітчизняній літературі немає єдиного погляду щодо внутрішньодержавних способів імплементації норм міжнародного права та чітких критеріїв відмежування їх один від одного, а отже, й чітко визначеної систематизації способів імплементації міжнародно-правових норм. Віддаючи перевагу одним і заперечуючи інші, автори виходять із власних переконань та прихильностей [329, с. 42].

Термін «спосіб» визначається як певна дія, прийом або система прийомів, які дають можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось [329, с. 43; 330, с. 578].

Н.М. Пархоменко серед способів імплементації виділяє: інкорпорацію, трансформацію та відсилку [331, с. 339]. В якості способу імплементації окремі дослідники називають також рецепцію, яка передбачає сприйняття національним правом приписів міжнародного права через механізм ратифікації або схвалення міжнародних договорів, а також передачу (трансмісію) прав і обов'язків, покладених договором на державу, компетентним державним органам з метою їх безпосередньої реалізації. При цьому сама норма міжнародного права, як регулятор міждержавних відносин, залишається незмінною та обов'язковою для суб'єктів, що її створили [332].

Загалом, способи імплементації можна визначити як спеціальні напрями діяльності органів державної влади, що здійснюються з метою виконання міжнародно-правових норм. Способи імплементації застосовуються в кожному конкретному випадку уповноваженими на це органами законодавчої, виконавчої чи судової влади як щодо окремих норм, так і їхньої сукупності [329, с. 43].

Отже, розглянемо окремо деякі способи імплементації, які існують у національній правовій доктрині. Трансформація – це зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей і т. ін. чого-небудь [333, с. 233]. Наприклад, деякі науковці (С.В. Черниченко, Р.А. Мюллерсон, В.Г. Буткевич) вважають трансформацію синонімом до терміну імплементація в широкому розумінні слова, що означає усі можливості здійснення норм міжнародного

права всередині країни [334, с. 26]. Як визначає Л.Л. Лазебник, трансформація – це перетворення норми міжнародного права у норму внутрішньодержавного шляхом створення спеціального закону або іншого нормативного акту, що регулюватиме те ж саме питання, що й відповідна норма (характерно для Данії, Індії). Відповідно до теорії трансформації, міжнародні договори у результаті їх ратифікації, затвердження чи просто публікації «трансформуються», перетворюються у внутрішні закони [335, с. 134]. Прихильниками та розробниками цієї теорії можна вважати, Є.Т. Усенко, Д.Б. Левіна [335, с. 134; 336, с. 35; 337, с. 15].

У працях деяких науковців та теоретиків доктрини міжнародного права трансформація розцінюється як один із способів приведення до дії норм міжнародного права на території держави, поряд із рецепцією та посиланням, і такий підхід характерний для Великобританії, Ісландії [335, с. 135].

Сутність теорії трансформації полягає в тому, що застосування норм міжнародного права в рамках внутрішнього правопорядку конкретної держави можливе тільки якщо надати таким міжнародно-правовим нормам сили національного права шляхом прийняття внутрішньодержавного правового акту. Для того щоб правило отримало юридичну силу в рамках дії національного права, воно повинно отримати силу національно-правової норми. Це можна досягти шляхом прийняття відповідного національного правового акту. Наприклад, в господарському процесуальному законодавстві України відтворені міжнародно-правові норми, які містяться в Конвенції, серед них:

1. право на справедливий судовий розгляд, яке відтворене в ст. 2 ГПК України та ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів». У Законі України «Про забезпечення права на справедливий суд» були частково втілені рекомендації органів Ради Європи щодо обмеження політичного впливу Президента та Парламенту на судову систему;

2. право на незалежний суд – по-перше, відображено в конституційних змінах (щодо правосуддя) від 02.06.2016 року № 1401-VII,

які закріпили низку нових положень, спрямованих на посилення інституціональної та функціональної незалежності судової влади в Україні, що спираються на європейські та міжнародні стандарти в цій сфері. Зокрема, це – позбавлення Парламенту повноважень щодо обрання суддів безстроково та їх звільнення; скасування першого «випробувального» призначення судді на п'ять років Президентом України та обмеження інших його повноважень у сфері судоустрою і статусу суддів; вилучення з переліку підстав для звільнення суддів з посад «порушення присяги»; запровадження вимоги добору суддів Конституційного Суду на конкурсних засадах; запровадження інституту конституційної скарги [338]. По-друге, ст. 6 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» закріпила, що «здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу... Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, заклики до невиконання судових рішень забороняються і мають наслідком відповідальність, установлену законом». Ст. 7 цього ж Закону визначає: «Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом» [93].

3. розгляд справи безстороннім та неупередженим судом та розгляд справи в розумні строки - закріплено в ст. 7 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», ст. 2 ГПК України на виконання вимог п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод розгляд справи упродовж розумного строку.

За трансформації не може йтися про пряму дію міжнародно-правових норм у внутрішньому праві, бо на етапі трансформації відбувається їх заміна нормами внутрішнього права. Називаючи трансформацію перетворенням, цей термін вживають умовно: міжнародно-правова норма не змінюється і вона не втрачає свого статусу. Така норма лише слугує зразком, за яким

вносяться зміни до національного законодавства. Трансформація надзвичайно поширена, й держави охоче до неї вдаються. У деяких випадках трансформації важко уникнути. Саме шляхом трансформації найчастіше вносять зміни до кодексів України [339, с. 642; 345, с. 23].

Деякі автори сходяться на думці, що трансформацію слід поділяти на загальну та індивідуальну. Так, Ю.Л. Медведєв зазначає, що загальна трансформація передбачає визнання державою норм певної групи або всіх прийнятих міжнародних договорів як частини національного права. А індивідуальна трансформація полягає у прийнятті спеціального акту (наприклад, видання ВРУ закону про ратифікацію) для кожного конкретного випадку впровадження норм міжнародного права в національне право [340, с. 132].

У науці іноді також виокремлюють пряму й опосередковану трансформацію. Так, на думку І.І. Лукашука, за прямої трансформації правила договору породжують тотожні правила в національному праві відповідно до акту ратифікації або іншого виду прийняття договору [341]. За опосередкованої трансформації на основі міжнародного договору видають національний нормативний акт, який більш-менш сповна відтворює зміст договору [216, с. 224; 345, с. 24].

«Посилання» або «відсилка» – це вказівка внутрішньодержавного нормативно-правового акту на те, що дані відносини мають регулюватися певною нормою міжнародного акту або на підставі загальних положень, принципів міжнародного права, а «рецепція» полягає у відтворенні без будь-яких змін положень міжнародного права у національному [335, с. 135]. Слід погодитися з Г.І. Тункіним та Р.А. Мюллерсоним, які вважають «посилання (відсилку)» одним з найпоширеніших способів імплементації норм міжнародного права у законодавстві [342, с. 12]. Р.А. Мюллерсон підкреслює, що при відсилці «держава включає в своє національне право норму (або кілька норм), яка відсилає до міжнародно-правових норм, в силу чого останні можуть діяти всередині держави, регулювати відносини між

суб'єктами національного права» [343, с. 58]. І.І. Лукашук під відсиланням розуміє вказівку у нормативно-правовому акті держави на міжнародне право як на джерело, що регулює відповідні відносини. Відсилання передбачає дію міжнародних норм у незмінному вигляді, їх пряме застосування суб'єктами. Вчений також зазначає, що такі норми слід позначати терміном «інкорпоровані норми», тобто норми, запозичені з міжнародного права [341, с. 114]. Відсилка являє собою приклад колізійної норми, яка складається з обсягу і прив'язки та безпосередньо не містить правила поведінки (диспозиції). Виділяють загальну і спеціальну відсилку. Загальна відсилка, як правило, вказує, що усі чинні міжнародні договори, ратифіковані нею у встановленому порядку є частиною її законодавства. Норма ст. 9 КУ, відповідно до якої чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, може бути прикладом загальної відсилки. Загальна відсилка також міститься в ч. 1 ст. 3 ГПК України, ч. 1 ст. 3 ЦПК України, ч. 2 ст. 5, ч. 1 ст. 9 КПК України.

Інкорпорація (від лат. *incorporato* – включення до свого складу чогось, приєднання) – об'єднання в єдине ціле двох і більше основ, автономних за своїм значенням [344, с. 126]. Н.М. Пархоменко вказує, що особливістю інкорпорації є відтворення міжнародно-правових норм у нормативно-правових актах держави без змін [331, с. 340]. Відповідно, інкорпорація застосовується в тих випадках, коли формулювання міжнародно-правових норм відповідає принципам національної правової системи, є зрозумілим для правозастосовних органів або коли міжнародним договором прямо передбачається створення національних правових норм, які по формі відповідають відповідним міжнародно-правовим нормам. Дійсно, інкорпорація – це спосіб імплементації, який відбувається шляхом прийняття нової норми національного права, але існують випадки, коли до вже існуючої національної норми вносяться зміни, які приводять у відповідність її з міжнародним правом.

В якості способу імплементації окремі дослідники називають також рецепцію. Рецепція в словнику української мови – це запозичення і застосування державою соціологічних та культурних форм, що виникли в іншій країні або в іншу епоху [330, с. 521]; (лат. – прийняття) – відродження, сприйняття ідей, принципів та положень системи права минулих епох новою системою права [85, с. 601]. Н.М. Пархоменко під рецепцією розуміє сприйняття національним правом приписів міжнародного права через механізм ратифікації або схвалення міжнародних договорів, а також передачу (трансмісію) прав і обов'язків, покладених договором на державу, компетентним державним органом з метою їх безпосередньої реалізації [331, с. 339]. Д. Ісаєв конкретизує, що при цьому сама норма міжнародного права, як регулятор міждержавних відносин, залишається незмінною та обов'язковою для суб'єктів, що її створили [332]. О.М. Шпакович, розглядаючи особливості способів імплементації, доводить, що рецепція – це текстуальне повторення нормотворчим органом держави змісту міжнародно-правової норми в статті нормативно-правового акту. Звернення до рецепції може мати різні мотиви: від бажання повторити вдале формулювання статті міжнародно-правового акту до прагнення продемонструвати щонайповніше дотримання прийнятого міжнародного зобов'язання [345, с. 24].

З урахуванням вищезазначеного, можемо визначити, що рецепція – це один із способів імплементації норм міжнародного права, коли одна і та сама модель поведінки міститься і в міжнародному, і в національному праві. Тобто рецепція – це просто спосіб заміни міжнародно-правових норм на національні, після якої міжнародні норми починають діяти у внутрішньодержавному праві.

Порядок імплементації міжнародних норм визначається нормами національного права. Тому у вітчизняній правовій системі треба створити дієвий механізм імплементації й умови для забезпечення реалізації та фактичного використання норм міжнародного права у різних галузях права України. На сучасному етапі ця проблема частково вирішується Віденською

конвенцією про право міжнародних договорів, відповідно до якої держави не мають права посилаючись на внутрішнє законодавство для виправдання невиконання міжнародного договору. Проблема вирішується частково тому, що стосується лише міжнародних договорів. Міжнародне право складається не тільки з міжнародних договорів, а й зі звичаєвих норм, резолюцій міжнародних організацій, інших джерел. У кожній державі це питання вирішується по-різному. Тому на практиці всі демократичні держави закріплюють принцип пріоритету міжнародного права у своїх конституціях. Так, ст. 55 Конституції Французької Республіки встановлює, що міжнародні договори й угоди, належним чином ратифіковані або прийняті, перевищують силу внутрішніх законів з моменту опублікування. Крім того, в преамбулі Конституції проголошується, що Франція, «вірна своїм традиціям, бере до уваги положення міжнародного публічного права». Тим самим конституція визначає ставлення до міжнародних договорів і до інших джерел міжнародного права, визначаючи пріоритет перших і «беручи до уваги» останні [329, с. 21].

Правова база нашої держави передбачає сприятливі умови для загальної інкорпорації міжнародно-правових норм. Зокрема, в ст. 9 КУ закріплено положення про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є частиною національного законодавства України. Проте, якщо міжнародні договори суперечать Основному Закону, то укладання їх можливе лише після внесення до нього відповідних змін. Питання відповідності проектів міжнародних договорів мали б вирішуватися шляхом правової експертизи, проте в чинному законодавстві процедури такої експертизи не закріплено. Так само не передбачено перевірки відповідності міжнародних договорів, які не потребують ратифікації (до набрання ними чинності), Конституції України [346].

Важливим кроком в імплементації джерел міжнародного права в систему господарського процесуального права слід вважати приєднання України до міжнародних договорів та європейських конвенцій.

Для впровадження принципів та положень європейського права в господарське процесуальне законодавство недостатньо тільки оголосити ратифіковані конвенції частиною національного законодавства, необхідно також відпрацювати механізм імплементації основних конвенційних принципів у норми господарського процесуального права [347, с. 249]. Важлива роль в імплементації джерел міжнародного права на внутрішньодержавному рівні належить такому елементу національного імплементованого механізму, як правозастосовна практика. Саме правозастосовна практика покликана вирішувати завдання з адаптації міжнародного права та узгодженому застосуванню міжнародно-правових норм та норм національного права, які забезпечують реалізацію зобов'язань із міжнародних договорів. В цьому контексті окреме місце посідає інститут надання міжнародної правової допомоги, який формується на базі норм, що належать до міжнародного публічного і міжнародного приватного права. При розгляді спорів, укладених з іноземним елементом, неминуче виникають питання, які виходять за межі національної юрисдикції. При необхідності проведення процесуальних дій за межами її території, держава повинна звернутися за наданням міжнародної правової допомоги. Так, порядок надання міжнародної правової допомоги у господарських справах щодо вручення документів та отримання доказів регламентується ГПК України (ст. ст. 69-371), Угодою про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності 1992 року, Конвенцією про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах (далі – Мінська конвенція) 1993 року, Конвенцією про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах 1965 року, Конвенцією про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах 1970 року, Інструкцією про порядок виконання міжнародних договорів з питань надання правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів, затвердженою спільним наказом Міністерства юстиції України та Державної судової

адміністрації України № 1092/5/54 від 27.06.2008 року, двосторонніми договорами про взаємну правову допомогу.

Процес імплементації норм міжнародного права буде мати позитивний результат для українського господарського процесуального права тоді, коли держава буде не лише дотримуватися міжнародних норм, а й виконувати свої міжнародні зобов'язання. Особливе значення у внутрішньодержавній імплементації належить приведенню судової практики у відповідність до міжнародно-правових зобов'язань держави. З метою дотримання Україною зобов'язань, що випливають з її членства в Раді Європи, та задля ефективного виконання статті 46 Конвенції, згідно якої, держави-учасники зобов'язуються виконувати остаточне рішення Європейського суду в будь-якій справі, в якій вони є сторонами, 23 лютого 2006 року було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який регламентує систему інституційних та процедурних механізмів виконання рішень ЄСПЛ та запобігання новим порушенням Конвенції [348]. Відповідно до ст. 1 цього Закону, під виконанням рішень розуміється виплата стягувачеві відшкодування і прийняття додаткових заходів індивідуального характеру, а також вжиття заходів загального характеру [117]. Серед загальних заходів визначаються – забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого ЄСПЛ порушення, а також усунення підстави для надходження до ЄСПЛ заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в ЄСПЛ. Заходами індивідуального характеру є: а) відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який Стягувач мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*); б) інші заходи, передбачені у Рішенні.

Серед системних проблем, які негативно позначаються на дотриманні прав людини в Україні та повазі до принципу верховенства права, на які вказує ЄСПЛ – невиконання рішень національних судів. Згідно висновку ЄСПЛ у рішенні від 08 листопада 2005 року по справі «Кечко проти

України», зазначено, що органи державної влади не можуть посилалися на відсутність коштів, як на причину невиконання своїх зобов'язань. Господарські суди також посилаються на п. 42 рішення ЄСПЛ у справі «Терем ЛТД Чечеткін та Оліус проти України» від 18 жовтня 2005 року, в якому зроблений висновок що держава Україна порушує свої зобов'язання за п. 1 ст. 6 Конвенції [348]. Аналогічний висновок зроблений ЄСПЛ у справі «Бакалов проти України»: так, у п. 40 рішення ЄСПЛ від 30 листопада 2004 року зазначено, що «відсутність бюджетного фінансування не є виправданням за бездіяльність» [349], а тому ним зроблений висновок, що це є порушенням п. 1 Першого Протоколу. Станом на 01.01. 2017 року кількість скарг на тривале невиконання або взагалі невиконання рішень національних судів України та ЄСПЛ становить 65%. 12 жовтня 2017 р. ЄСПЛ виніс рішення, відповідно до якого вилучив із реєстру та передав Комітету Міністрів Ради Європи понад 12 тис. справ, які стосуються невиконання рішень національних судів в Україні. Вперше в історії ЄСПЛ передав 12143 нерозглянуті справи на виконання до Комітету Міністрів Ради Європи, відзначивши, що він (ЄСПЛ) вже виконав свою роль у цій справі, а саме: ідентифікував системну проблему, констатував порушення права на справедливий суд і надав вказівки щодо заходів, які слід прийняти Україні. Суд не вбачає своєї подальшої ролі у вирішенні питання, а повторення тих самих висновків ЄСПЛ у тисячах подібних справ не вирішить проблему. Суд визнав, що саме Комітет Міністрів Ради Європи має визначити найкращий спосіб вирішення виявлених проблем та вказати державі-відповідачу необхідні заходи загального характеру. Він також підкреслив, що Україна повинна негайно реформувати своє законодавство і адміністративну практику, з тим щоб привести їх у відповідність з його висновками та дотриматись вимог статті 46 Конвенції [350].

ЄСПЛ не може вказати державі, які саме індивідуальні заходи необхідно вжити щодо відновлення порушених прав заявника. І в законодавстві не визначено механізму виконання рішень національних судів,

які Уряд України згідно рішення ЄСПЛ зобов'язався виконати. Як вбачається з рішення ЄСПЛ «Войтенко проти України», виконання рішення про стягнення коштів з державної установи могло бути здійснено лише за умови, якщо б такі витрати були попередньо передбачені у законі про державний бюджет. Тобто, причина невиконання судового рішення про стягнення коштів з державної установи полягає саме у відсутності відповідних законодавчих заходів, які б забезпечували виконання цього рішення, а не у бездіяльності органу Державної Виконавчої Служби [351].

Можемо, констатувати, що невиконання судових рішень негативно впливає на авторитет судової влади, оскільки в такому разі не досягається кінцева мета правосуддя – захист інтересів громадян і реальне поновлення їхніх порушених прав, та на репутацію України в цілому на міжнародному рівні. Відповідно, процес імплементації норм міжнародного права гальмується та стає неефективним в контексті невиконання міжнародних зобов'язань, взятих Україною під час ратифікації міжнародних договорів. Дієвими заходами, які змусять Україну виконувати рішення ЄСПЛ, можуть стати: запровадження міжнародно-правової відповідальності, політичні санкції (позбавлення держави право голосу або припинення членства в міжнародній організації). У резолюції «Виконання рішень Європейського суду з прав людини», пропонується застосовувати ст. 46 Конвенції з прав людини, згідно з нею, Комітет Міністрів Ради Європи (далі – КМРЄ) може звертатися до ЄСПЛ з питанням про дотримання країною зобов'язання виконувати усі рішення суду. Якщо суд постановить, що держава його порушила, тоді КМРЄ визначиться з методом покарання держави-порушниці [352]. Таким чином Рада Європи може використати цю статтю, щоб застосувати жорсткіші санкції проти країн, які не виконують рішення ЄСПЛ, найрадикальніша з них – виключення країни з Ради Європи.

Процес національно-правової імплементації охоплює як процес внутрішньодержавної правотворчості, так і реалізацію положень норм міжнародного права в інших формах. Серед інших форм імплементації норм

міжнародного права, до яких можуть вдаватися державні органи, виділяють: дотримання, виконання, використання та застосування. Дотримання як форма імплементації міжнародного права полягає у тому, що суб'єкти не повинні виходити за рамки, встановлені цим правом, утримуватися від дій, які означали б його порушення. Суть використання полягає в реалізації можливостей, які надаються нормами права учасникам суспільних відносин. Виконання виражається в активній діяльності суб'єктів стосовно здійснення норм, що зобов'язують до певних дій. Особливість цієї форми імплементації полягає в тому, що суб'єкти повинні, незалежно від власного бажання, здійснювати активні дії, передбачені нормами права. Під правозастосуванням слід розуміти здійснювану в процедурно-процесуальному порядку владно-організуючу діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, що полягає в індивідуалізації юридичних норм шляхом ухвалення акту застосування права [353, с. 365].

Отже, ефективне приведення національного господарського процесуального законодавства у стан, який відповідає міжнародним стандартам залежить не тільки від способів імплементації міжнародно-правових норм в національне законодавство, але й від форм реалізації, які використовують державні органи. Імплементація норм міжнародного права, які містяться в джерелах міжнародного права є складним та багатовимірним процесом, який реалізує впровадження міжнародних зобов'язань у внутрішню систему господарського процесуального права. Він включає в себе різноманітний процес реалізації міжнародних норм – від висловлення згоди державою на обов'язковість для нього міжнародного договору (у формі ратифікації, затвердження, приєднання та ін.) до застосування норм такого договору в національному праві.

У зв'язку з тим, що в юридичній науці відсутня одностайна позиція щодо визначення сутності способів імплементації джерел міжнародного права, а на практиці реалізація міжнародно-правових норм відбувається декількома способами, тому вважаємо обґрунтованим застосовувати

комплексну імплементацію, як спосіб впровадження в національне господарське процесуальне законодавство норм міжнародного права, який характеризується суміщенням трансформації, інкорпорації, рецепції та відсилки з метою поліпшення правозастосування при розгляді та вирішенні господарських спорів. Крім цього, в цій сфері акцент потрібно робити не тільки на способі, а й на механізмі виконання міжнародно-правових норм, де активну роль відіграють правотворча діяльність (правозабезпечувальна нормотворчість), правозастосовна практика, тлумачення та контроль.

На підставі проведеного дослідження способів імплементації джерел міжнародного права в систему господарського процесуального права, можна зробити наступні висновки:

1. Виявлено передумови низького рівня ефективності імplementованих джерел міжнародного права в систему господарського процесуального права, якими є: 1) невиконання рішень національних господарських судів, які підривають авторитет господарського судочинства в Україні; 2) відсутність міжнародно-правової відповідальності за недотримання міжнародних зобов'язань з боку держави Україна.

2. Запропоновано визначення поняття комплексної імплементації як способу впровадження в національне господарське процесуальне законодавство норм міжнародного права, який характеризується суміщенням трансформації, інкорпорації, рецепції та відсилки з метою поліпшення правозастосування при розгляді та вирішенні господарських спорів.

3.4 Вплив рішень ЄСПЛ на систему джерел господарського процесуального права

Сучасне господарське процесуальне право України розвивається під впливом євроінтеграційних процесів, які зумовлюють необхідність приведення його у відповідність з нормами та принципами міжнародного права. Якісні міжнародні стандарти господарського судочинства закладені у Конвенції, яку ратифіковано 17 липня 1997 року. В Законі України «Про

ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» зазначено, що Україна повністю визнає на своїй території дію ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції [353, с. 365].

Хоча законами і визнано практику ЄСПЛ як джерело права, у науці досі існує дискусія з приводу правової природи цих рішень та їх впливу на систему права взагалі. К.Ю. Ісмайлов вказує, що найпоширенішими позиціями щодо правової природи рішень ЄСПЛ є віднесення їх до: 1) інтерпретаційних актів; 2) судових прецедентів [121, с. 76]. Перша позиція ґрунтується на розумінні рішень ЄСПЛ як актів тлумачення Конвенції, а друга – розглядає їх як правові прецеденти та є дещо суперечливою, хоча її можна вважати більш послідовною. Варто згадати, що існує кілька різновидів правових прецедентів: судовий прецедент в англосаксонській правовій сім'ї (*stare decisis*), у романо-германській правовій сім'ї (*jurisprudence constante*) і переконливий прецедент (*persuasive precedent*). З огляду на те, що правова система України належить до романо-германської правової сім'ї, не може йтися про судовий прецедент в англосаксонській правовій сім'ї. Основні суперечності існують щодо того, чи можна віднести рішення ЄСПЛ до другої або до третьої категорій. Ю.Ю. Попов у своїх дослідженнях про характер рішень ЄСПЛ зазначає, що прецедентну практику ЄСПЛ, хоча б і багаторазово підтверджену, важко віднести до усталеної судової практики за доктриною континентального прецеденту *jurisprudence consiante*, оскільки практика ЄСПЛ не є практикою судів національної судової системи, його рішення мають силу переконливого прецеденту [355, с. 355–357; 356]. На його думку, по-перше, рішення ЄСПЛ є «переконливими прецедентами» (а отже не є прецедентами) і саме так вони повинні сприйматись національними судами і по-друге, норма українського законодавства відносно того, що

практика ЄСПЛ є джерелом права для національного суду не свідчить про обов'язковість такого джерела права. Не можемо погодитися з такою аргументацією, зважаючи на те, що закони України (в тому числі й ГПК України) закріплюють, що національні (господарські) суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права.

Варто підкреслити той факт, що оскільки Конвенція перш за все є системою захисту прав людини, ЄСПЛ повинен звертати увагу на зміну обставин у Державі-відповідачеві та в Договірних державах загалом. Якщо остаточний висновок ЄСПЛ щодо конкретної справи відрізняється від попередньої практики, він (Суд) завжди вказує на причини та наводить аргументи зміни його позиції [357, с. 466]. К.Ю. Ісмайлов підкреслює, що ЄСПЛ у своїй практиці дотримується не самого прецеденту як такого, він ставить відповідні правові питання та відповідає на них у процесі тлумачення Конвенції, відповідно – здійснює нормотворчість шляхом створення правових позицій, заснованих на «букві» і «дусі» Конвенції [121, с. 77].

Відзначемо, що норми Конвенції мають узагальнене формулювання, а тому рішення ЄСПЛ мають надзвичайно важливе значення в аспекті конкретизації норм Конвенції. Крім того, принципові позиції, викладені зокрема, в так званих «модельних рішеннях» ЄСПЛ, є вирішальними при застосуванні норм Конвенції. На підтримку цієї думки потрібно навести точку зору вітчизняних і зарубіжних учених про те, що ЄСПЛ має «схильність» до розширеного тлумачення норм Конвенції в інтересах захисту прав людини. Зважаючи на динамічність суспільних відносин у сучасному суспільстві, рішення ЄСПЛ забезпечують актуальність норм Конвенції в сучасних умовах. У зв'язку з викладеним вище, вести мову про рішення ЄСПЛ суто як про інтерпретаційні акти, означає звужувати їхній правовий зміст [358].

Питання впливу рішень ЄСПЛ на систему джерел права ускладнюються неоднозначністю підходів до оцінки значущості практики ЄСПЛ для правозастосовної практики національних (господарських) судів. В науці

господарського процесуального права це питання не досліджувалось, а тому в розв'язанні питання, чи є практика ЄСПЛ обов'язковою для застосування національними (господарськими) судами, були проаналізовані дві основні позиції. Прибічники першої – вважають, що практика ЄСПЛ є: обов'язковою для застосування національними судами, оскільки вона є офіційною формою роз'яснення основоположних прав і свобод людини, закріплених і гарантованих Конвенцією; частиною самої Конвенції, а отже, і частиною національного законодавства. Такий підхід обґрунтований відповідно до: 1) п.п. а, б частини 3 ст. 31 Віденської Конвенції «Про право міжнародних договорів», в яких наголошується, що разом із текстом міжнародних договорів враховується практика їх застосування й тлумачення, якщо на це дається згода сторін договору [186]; 2) ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ»; 3) Постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27 лютого 2009 року; 4) Постанови Пленуму Верховного Суду України № 14 від 18 грудня 2009 року, в яких вказується лише на юридичну силу рішень ЄСПЛ як джерел права, проте не встановлюються їх місце в системі джерел права, їх обов'язковість чи примат над національними законами.

Також обов'язковість рішень ЄСПЛ намагаються обґрунтувати шляхом проведення аналогії з рішеннями КСУ, порівнюючи значення Конвенції та рішення ЄСПЛ з КУ та рішеннями КСУ. Зокрема, як рішення КСУ, в яких здійснюється офіційне тлумачення Конституції та законів України, є обов'язкові для виконання, так і рішення ЄСПЛ містять офіційне тлумачення й застосування Конвенції, а тому (за аналогією з КСУ) є обов'язкові для виконання (застосування) державами-учасницями Конвенції. На підтвердження цього, Закон України «Про судоустрій та статус суддів» встановлює, що судові рішення інших держав, рішення міжнародних арбітражів, рішення міжнародних судових установ та аналогічні рішення інших міжнародних організацій щодо вирішення спорів є обов'язковими до виконання на території України за умов, визначених законом, а також

відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВРУ [93].

Прибічники другої точки зору відстоюють позицію, що визнання обов'язкової юрисдикції ЄСПЛ автоматично не означає обов'язковості його практики. Для аргументації такої позиції наводяться положення процесуальних кодексів: ст. 361 КАС України, ст. 459 КПК України, ст. 423 ЦПК України, ст. 320 ГПК України, де зазначено, що встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом є підставою для перегляду зазначених судових рішень у зв'язку з виключними обставинами. Тобто рішення ЄСПЛ є лише підставою для ініціації відповідного судового провадження у ВС, але не «замінює» чи «відмінює» судові рішення, яке стало предметом розгляду в ЄСПЛ. Тобто останній не визнає судових рішень такими, що порушують міжнародні зобов'язання України, натомість, він визнає порушення Конвенції державою Україна. Остаточну крапку ж ставить ВС, використовуючи свої екстраординарні повноваження із перегляду рішення, постановленого нижчестоящими судами.

Якщо теоретичні підстави застосування Конвенції та рішень ЄСПЛ господарськими судами законодавчо визначені, то на практиці маємо ситуацію, коли посилання на Конвенцію та практику ЄСПЛ до своїх пояснень по суті справи додає зацікавлена сторона господарського спору, і в подальшому, таке посилання могло знаходити своє відображення у відповідному судовому рішенні в справі. Як правило, зацікавленою стороною була іноземна особа, яка вже під час розгляду справи українським судом, за наявності сумнівів у його неупередженості, розглядала можливість винесення спору на міжнародний рівень, зокрема шляхом подання відповідної скарги до ЄСПЛ. Фактично, посилання такої зацікавленої сторони на Конвенцію та практику ЄСПЛ формулювалися таким чином, щоб звернути увагу українського господарського суду на певні порушення Конвенції, які вже

мали місце під час розгляду відповідного спору, але ще цілком могли бути виправлені на національному рівні без звернення до міжнародних судових інститутів. З практичного досвіду, найчастіше (але не виключно) у практиці розгляду спорів у господарських судах України порушеннями Конвенції вказувалися порушення 1-го Протоколу до Конвенції щодо права на мирне володіння своїм майном (часто у контексті земельних правовідносин), та порушення ст. 6 Конвенції щодо права на справедливий і публічний розгляд справи протягом розумного строку незалежним і безстороннім судом. З часом, все більше і більше сторін спорів почали посилалися на Конвенцію та на практику ЄСПЛ в обґрунтування своєї позиції у справі, що поступово призвело до застосування її та практики ЄСПЛ господарськими судами з чогось надзвичайного, що мало місце тільки у великих, складних і публічно значущих справах, у звичну практику. Наразі, все частіше зустрічаються випадки, коли судді в своїх рішеннях у конкретних справах посилаються на рішення ЄСПЛ за власною ініціативою, незважаючи на те, чи були відповідні посилання на Конвенцію та практику ЄСПЛ у поясненнях, якими сторони спору обґрунтовували свої позиції в конкретній справі.

Цілком слушною є думка М.В. Магрело, яка вказує, що практика ЄСПЛ (case law), разом із тілом Конвенції є «правом Конвенції», гнучким і постійно змінюваним за своєю суттю [153, с. 63]. Підтримує цю позицію Н.Ю. Задирака, стверджуючи, що неможливо застосовувати голий текст Конвенції без урахування практики Суду, і навпаки. Окремо на державу покладено зобов'язання виконання остаточних рішень ЄСПЛ у справах, в яких держава є стороною (ч.1 ст. 46 Конвенції), що додатково закріплене у ст. 2 Закону: рішення є обов'язковим для виконання Україною відповідно до ст. 46 Конвенції (при цьому під поняттям «рішення» цей Закон розуміє рішення проти України) [358].

Погоджуючись із думкою цих науковців, слід визнати, що фактично джерелом господарського процесуального права виступають рішення ЄСПЛ, які отримали статус остаточних відповідно до ст. 44 Конвенції стосовно

тлумачення та застосування положень Конвенції та протоколів до неї в усіх справах («право Конвенції»). Положення Конвенції, без сумніву, знаходяться у тісному, нерозривному зв'язку з величезним об'ємом практики ЄСПЛ.

Коли іде мова про Конвенцію, на думку М.В. Магрело, мається на увазі не тільки «голий» текст Конвенції, а й рішення Суду, у яких розтлумачено «право Конвенції». Отже, її позиція щодо ч. 2 ст. 3 КАС України наступна: якщо «правом Конвенції» (будь-яким з Рішень ЄСПЛ) встановлено інші правила, ніж ті, що встановлені законом, то застосовуються правила «права Конвенції» [153, с. 63]. На підтвердження вищевказаної думки можна навести міжнародний принцип «*pacta sunt servanda*» (кожний чинний міжнародний договір є обов'язковим для його учасників і мусить добросовісно виконуватися), який закріплений ст. ст. 26 і 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року. Важливим аргументом встановленої позиції є правило неможливості посилатися на положення внутрішнього права як на виправдання для невиконання договору, яке діє без шкоди для ст. 46 стосовно компетенції укладати міжнародні договори [186; 358]. Отже, наведені положення з приводу міжнародних зобов'язань держави щодо дотримання юрисдикційних позицій ЄСПЛ на рівні національного права підтверджують обов'язковість рішень ЄСПЛ для господарських національних судів.

Разом з цим, як зауважує Н.Ю. Задирака, рішення ЄСПЛ мають прецедентно-тлумачний характер: ЄСПЛ, вказуючи на прецедентний характер своєї практики, не зв'язаний своїми рішеннями. У ЄСПЛ наявне право переглядати раніше прийняті підходи до вирішення конкретних питань у разі зміни обставин [358]. Але, М.В. Магрело вказує, якщо відсутності беззаперечні для цього причини та обставини нової справи в матеріальному сенсі невідмінні від попередньої справи, ЄСПЛ все ж не може відхилитися від раніше встановленої ним практики, тому що це буде порушенням принципу юридичної визначеності, передбачуваності та рівності перед законом [153, с. 64]. У цьому контексті доречно навести вислів судді П. де

Альбукерка, який міститься в його окремій думці у справі *Herrmann v. Germany* (заява № 9300/07): «юридичне значення попередньо вирішеного ЄСПЛ (*previous ruling*) не наділене якістю правила *stare decisis*, відповідно до якого принципи, на яких ЄСПЛ заснував своє попереднє рішення, є на майбутнє обов'язковими в аналогічних справах» [154]. Отже, по суті ЄСПЛ може відхилитися від власної практики (*case law*) або подолати її, якщо та є нечіткою (*uncertain*) або потребує подальшого розвитку, із тим, щоб метою такого розвитку було збільшення меж захисту, гарантованих ЄСПЛ [358].

Варто враховувати вищезазначені позиції щодо юридичної природи рішень ЄСПЛ та наголосити на тому, що таке джерело господарського процесуального права не може розумітися як прецедент (в його класичному розумінні). Ю. Попов зазначає, система континентального права оперує дещо іншими поняттями, яке відповідає аналогу так званої доктрини *jurisprudence constante*, тобто «усталена судова практика». Оскільки практика ЄСПЛ не є практикою судів національної судової системи, його рішення мають силу переконливого прецеденту [355, с. 355; 359, с. 55].

Відмінності між рішенням ЄСПЛ та усталеною судовою практикою полягають у тому, що остання формується протягом певного тривалого часу шляхом спроб і помилок, зокрема в правозастосовній діяльності судів нижчих інстанцій. Характерною рисою вважають її неузгодженість між судами різного рівня, а для подолання конфліктів правозастосування часто необхідним є авторитетне рішення вищого суду, прийняття якого також потребує часу. Тобто, поки відсутнє таке «авторитетне рішення», відповідна практика не є цілісною, а тому позбавлена ознаки нормативної обов'язковості. Навіть за наявності позицій вищих судових органів, часто, їх урахування судами нижчого рівня залежить від розсуду (а іноді й від обізнаності) судді, який часом змушений вибирати між протилежними «авторитетними рішеннями» [358]. Як вказує В. Базов, усталена практика може змінюватися значно легше за судовий прецедент: достатньо протилежного рішення вищого судового органу (усі ці характеристики

цілком справедливі для України і відбивають її правові реалії, а також свідчать, що критерій «усталеності» значною мірою є умовним: установити його буває досить нелегко) [360, с. 280]. Причому, як зазначає Н.Ю. Задирака, відповідна усталена практика є умовним джерелом права для континентального суду, а судовий прецедент є безумовним джерелом для загального суду [358].

Вважаємо за необхідне також розглянути деякі практичні проблеми, які виникають у зв'язку з застосуванням рішень ЄСПЛ у справах господарськими судами. Однією з головних проблем, яку називають юристи-практики, є труднощі із забезпеченням суддів офіційними перекладами рішень ЄСПЛ. На жаль, в чинному законодавстві України не міститься визначення поняття «офіційний переклад» щодо рішень ЄСПЛ. Проте, у Порядку здійснення офіційного перекладу багатосторонніх міжнародних договорів України українською мовою, затвердженого постановою КМУ, зазначено, що офіційний переклад означає автентичний виклад українською мовою багатостороннього міжнародного договору України, складеного мовою, іншою, ніж українська. Зазначений Порядок та Закон України «Про міжнародні договори України» вказують, що підготовку і засвідчення таких перекладів здійснює Міністерство закордонних справ України. Згідно зі ст. 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» автентичність перекладу повних текстів рішень засвідчується Органом представництва. А функції Органу представництва покладено на Міністерство юстиції України. Отже, господарські суди мають використовувати офіційний переклад рішення ЄСПЛ, що надрукований в офіційному виданні (Офіційний вісник України), або за відсутності перекладу – оригінальний текст. Але на сьогодні інформації про стан забезпечення суддів офіційними перекладами рішень ЄСПЛ немає [361, с. 6].

Інститут офіційного перекладу передбачений лише для рішень у справах проти України. Офіційні переклади рішень у справах щодо України

друкуються в Офіційному віснику України та публікуються на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України. Матеріальним джерелом для посилання на рішення в оригіналі може бути роздруківка з бази даних HUDOC, офіційного веб-сайта ЄСПЛ або ж періодичне видання ЄСПЛ «Reports of judgments and decisions». У цьому випадку до оригінального тексту додається його переклад українською мовою, посвідчений нотаріально [361, с. 7].

Потрібно зауважити, що господарські суди можуть застосовувати не тільки рішення ЄСПЛ проти України, тому що в національному законодавстві не існує жодного застереження стосовно рішень проти інших держав. Водночас переклад рішень ЄСПЛ у справах проти інших держав Міністерство юстиції України не забезпечує. У зв'язку з цим суди вимушені звертатися до оригінальних текстів рішень ЄСПЛ. Можливі випадки звернення сторін до перекладачів у разі, якщо сторони, обґрунтовуючи свої вимоги, посилаються на рішення ЄСПЛ. Правильність перекладу в такому разі посвідчується нотаріусом або засвідчується спеціалізованою перекладацькою фірмою. Проте, на жаль судді не завжди мають можливість перевірити відповідність цього перекладу оригінальному тексту [363, с. 409]. По суті, така практична тенденція хоч і вирішує проблеми з перекладом рішень ЄСПЛ у справах проти інших держав, але певною мірою є сумнівною [358].

Отже, положення Конвенції як міжнародного договору (правове джерело) перебувають у нерозривному зв'язку з масивом практики ЄСПЛ і фактично, норми Конвенції діють так, як вони витлумачені ЄСПЛ. Тобто не можна Конвенцію і практику ЄСПЛ розглядати окремо. Застосування Конвенції без посилання на рішення ЄСПЛ може призвести до неадекватного сприйняття захисту прав людини, закріплених в Конвенції, що в свою чергу може негативно відобразитися на захисті прав людини судами. Наприклад, в рішенні Господарського суду Одеської області від 21.06.2018 року суд застосовує ст. 13 Конвенції щодо права на ефективний засіб юридичного

захисту з одночасним посиланням на відповідне рішення ЄСПЛ від 29 червня 2006 року у справі «Пантелеєнко проти України», де зазначено, що засіб юридичного захисту має бути ефективним, як на практиці, так і за законом [364]. У рішенні Господарського суду Кіровоградської області від 05.12.2017 року № 912/3172/17 посилаючись на Конвенцію як на джерело права «господарський суд вважає за необхідне застосувати до спірних правовідносин, що склалися між позивачем і відповідачем, концепцію «правомірних очікувань», що відображена у рішенні ЄСПЛ у справі «Пайн Велі Девелопмент ЛТД та інші проти Ірландії» [365].

Щодо порядку застосування господарськими судами рішень ЄСПЛ у справах, то на практиці існують проблеми щодо матеріального забезпечення судів перекладами рішень ЄСПЛ, а також неоднакового застосування судами відповідних рішень. Проте, наявність чи відсутність офіційного перекладу рішення ЄСПЛ жодним чином не повинно обмежувати його застосовуваність господарськими судами. Враховуючи необхідність усунення прогалин і колізій у національному законодавстві та підвищення рівня української правозастосовної практики господарських судів до європейського рівня, доцільність посилання на рішення ЄСПЛ у судовій практиці є очевидною.

На підставі проведеного дослідження впливу рішень ЄСПЛ на систему джерел господарського процесуального права отримано такі результати:

1. Досліджено рішення ЄСПЛ як джерела господарського процесуального права з виокремленням характеристик, зокрема: 1) одночасність вирішення конкретного правового спору та тлумачення основних положень Конвенції; 2) можливість відхилення від положень власної практики; 3) обмеженість рамками Конвенції; 4) складний і різноманітний суб'єктний склад застосування як джерела права (конвенційні органи, країни – учасниці Конвенції, господарські суди, інші суб'єкти правозастосування).

2. Окреслено напрями впливу практики ЄСПЛ на правозастосовну діяльність, а саме: 1) інформаційний – проявляється в інформуванні

учасників господарського судочинства щодо правових позицій ЄСПЛ, які викладені в рішеннях як проти України, так і проти інших держав-учасниць Конвенції; 2) виховний – проявляється в ідеологічному авторитеті позицій ЄСПЛ та Конвенції; 3) соціальний – проявляється в доведенні правових позицій ЄСПЛ до всього суспільства з метою формування необхідних алгоритмів поведінки в разі порушення конвенційних прав та в здійсненні соціального моніторингу за дотриманням міжнародних зобов'язань.

3. Встановлено, що визнання джерелом господарського процесуального права саме рішень ЄСПЛ в діяльності господарських судів є більш доцільним стосовно реалізації судової компетенції на відміну від законодавчого закріплення конструкції «практика ЄСПЛ як джерело».

Висновки до розділу 3

На підставі узагальнення основних положень, проаналізованих у третьому розділі дисертаційної роботи, отримано такі основні результати:

1. Запропоновано визначення поняття процесуальної інтеграції як процесу зближення типів здійснення правосуддя, у формі гармонізації та/або уніфікації усього комплексу процесуальних норм, які забезпечують організацію та функціонування господарського судочинства з метою підвищення ефективності судового захисту суб'єктів господарювання, фізичних осіб, держави.

2. Виокремлено види процесуальної інтеграції за наступними критеріями: 1) предмет правового регулювання: а) галузева, б) міжгалузева; 2) характер: а) функціональна, б) структурна; 3) обсяг: а) повна, б) часткова, в) комплексна; 4) простір здійснення: а) внутрішньодержавний, б) міжнародний.

3. Доводиться теза про те, що кінцевим результатом гармонізації як форми процесуальної інтеграції повинно стати визнання на законодавчому рівні правових позицій Верховного Суду з вирішення господарських спорів

джерелами господарського процесуального права.

4. Уточнено пріоритетне місце джерел міжнародного права в розвитку господарського процесуального права, яке полягає в поліпшенні реалізації його організаційного та функціонального призначення.

5. Досліджено норми *jus cogens* як уособлення існування та визнання абсолютних і обов'язкових імперативних принципів, які є вищими за міжнародне договірне та міжнародне звичаєве право та запропоновано включити їх до джерел господарського процесуального права з метою реалізації принципу верховенства права в господарському судочинстві.

6. Досліджено міжнародні норми звичаєвого характеру як самостійні джерела розгляду та вирішення господарських спорів з обґрунтуванням умов їх застосування господарськими судами, а саме: а) укладання суб'єктами господарювання зовнішньоекономічного договору, в якому закріплено використання міжнародних звичаїв; б) відсутність в національному законодавстві прямої або виключної форми заборони використання міжнародного звичаю; в) неврегульованість спірних правовідносин законодавством України.

7. Виявлено передумови низького рівня ефективності імplementованих джерел міжнародного права в систему господарського процесуального права, якими є: 1) невиконання рішень національних господарських судів, які підривають авторитет господарського судочинства в Україні; 2) відсутність міжнародно-правової відповідальності за недотримання міжнародних зобов'язань з боку держави Україна.

8. Запропоновано визначення поняття комплексної імplementації як способу впровадження в національне господарське процесуальне законодавство норм міжнародного права, який характеризується суміщенням трансформації, інкорпорації, рецепції та відсилки з метою поліпшення правозастосування при розгляді та вирішенні господарських спорів.

9. Досліджено рішення ЄСПЛ як джерела господарського процесуального права з виокремленням характеристик, зокрема: 1)

одночасність вирішення конкретного правового спору та тлумачення основних положень Конвенції; 2) можливість відхилення від положень власної практики; 3) обмеженість рамками Конвенції; 4) складний і різноманітний суб'єктний склад застосування як джерела права (конвенційні органи, країни – учасниці Конвенції, господарські суди, інші суб'єкти правозастосування).

10. Окреслено напрями впливу практики ЄСПЛ на правозастосовну діяльність, а саме: 1) інформаційний – проявляється в інформуванні учасників господарського судочинства щодо правових позицій ЄСПЛ, які викладені в рішеннях як проти України, так і проти інших держав-учасниць Конвенції; 2) виховний – проявляється в ідеологічному авторитеті позицій ЄСПЛ та Конвенції; 3) соціальний – проявляється в доведенні правових позицій ЄСПЛ до всього суспільства з метою формування необхідних алгоритмів поведінки в разі порушення конвенційних прав та в здійсненні соціального моніторингу за дотриманням міжнародних зобов'язань.

Встановлено, що визнання джерелом господарського процесуального права саме рішень ЄСПЛ в діяльності господарських судів є більш доцільним стосовно реалізації судової компетенції на відміну від законодавчого закріплення конструкції «практика ЄСПЛ як джерело».

Основні результати, викладені в даному розділі дослідження, відображено в таких публікаціях: [267; 284; 289; 359].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано вирішення наукового завдання, що полягає в обґрунтуванні пропозицій щодо удосконалення джерел господарського процесуального права з метою підвищення ефективності господарського судочинства, захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, фізичних осіб, держави. У ході проведеного дослідження отримано такі основні результати:

1. Виявлено особливості становлення джерел господарського процесуального права (з урахуванням ступеня його галузевого оформлення в певний історичний період), а саме: наступність використання попередніх джерел права з осучасненням та оновленням їх змісту; наявність міжгалузевих джерел права; залежність системи та змісту джерел від факторів економічного, політичного, ідеологічного характеру в конкретний історичний період; вплив трансформації державно- політичних підходів до питань судоустрою та моделі судочинства в конкретний історичний період; характерність домінування офіційно-нормативних джерел відповідно до традицій романо-германської правової системи; наявність (в більшому або меншому обсязі) звичаєвої форми вираження права; рецепція іноземних джерел процесуального права; диференціація джерел із збереженням єдності мети; вираження процесуальних норм процедурного характеру.

2. Обґрунтовано низку положень щодо поняття джерел господарського процесуального права та їх окремих видів, а саме:

2.1. запропоновано визначення поняття джерел господарського процесуального права як формалізованих та/або неформалізованих засобів зовнішнього вираження господарського процесуального права, які мають юридичну силу і практичну придатність для регламентації судочинства в судах господарської юрисдикції, шляхом прямого санкціонування з боку держави або відсилання до певного джерела права;

2.2. обґрунтовано визнати господарський договір як джерело господарського процесуального права з обмеженою дискретною дією в межах визначення способу захисту порушеного права чи інтересу особи, яка звертається до господарського суду.

3. Аргументовано положення щодо правил та меж дії джерел господарського процесуального права, а саме:

3.1. конкретизовано, що господарський процесуальний закон діє в часі не тільки на момент вчинення відповідної процесуальної дії, розгляду, вирішення справи, а й під час перегляду, виконання судових рішень та судового контролю за їх виконанням;

3.2. обґрунтовано положення щодо надання господарському процесуальному закону зворотної сили та запропоновано відповідні зміни до ГПК України (зокрема ч. 5 ст. 3).

4. Обґрунтовано низку положень щодо системи джерел господарського процесуального права, а саме:

4.1 запропоновано визначення поняття системи джерел господарського процесуального права як сукупності субстанціональних (базисних, основних) джерел (нормативно-правових актів, міжнародних договорів) та квазіджерел (господарських договорів, прецедентів тлумачення, правових звичаїв, принципів права, правової доктрини) зі своїм специфічним змістом, внутрішньою єдністю, ієрархією та послідовністю застосування для захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання;

4.2. запропоновано введення в обіг категорії «квазіджерела» як складової системи джерел господарського процесуального права, які виникають як результат правозастосовної діяльності, санкціоновані державою та можуть упорядковувати питання щодо вирішення спору в судах господарської юрисдикції на принципі субсидіарності відносно субстанціональних джерел господарського процесуального права.

5. Обґрунтовано низку положень щодо структури системи джерел господарського процесуального права:

5.1. запропоновано визначення поняття структури системи джерел господарського процесуального права як стійкої упорядкованості взаємопов'язаних складових субстанціональних та квазіджерел, яка наділена ознаками ієрархічності, субординації, субсидіарності, цілеспрямованості для захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання;

5.2. конкретизовано з позиції горизонтальних та вертикальних зв'язків структуру системи джерел господарського процесуального права шляхом виокремлення таких складових: 1) субстанціональні джерела: а) нормативно-правові; б) нормативно-актні; в) нормативно-договірні; 2) квазіджерела: а) договірні; б) звичаєві; в) прецедентно-тлумачні; г) доктринальні.

6. Конкретизовано визначення поняття системи господарського процесуального законодавства як цілісної, узгодженої сукупності нормативно-правових актів та ратифікованих міжнародних договорів, якими регулюються правовідносини в сфері організації та здійснення господарського судочинства та санкціонується дія інших джерел процесуального права.

7. Аргументовано положення щодо процесуальної інтеграції, а саме:

7.1 запропоновано визначення поняття процесуальної інтеграції як процесу зближення типів здійснення правосуддя, у формі гармонізації та/або уніфікації усього комплексу процесуальних норм, які забезпечують організацію та функціонування господарського судочинства з метою підвищення ефективності судового захисту суб'єктів господарювання, фізичних осіб, держави;

7.2. виокремлено види процесуальної інтеграції за наступними критеріями: 1) предмет правового регулювання; 2) характер; 3) обсяг; 4) простір здійснення.

8. Уточнено пріоритетне місце джерел міжнародного права в розвитку господарського процесуального права, яке полягає в поліпшенні реалізації його організаційного та функціонального призначення.

9. Запропоновано визначення поняття комплексної імплементації як способу впровадження в національне господарське процесуальне законодавство норм міжнародного права, який характеризується суміщенням трансформації, інкорпорації, рецепції та відсилки з метою поліпшення правозастосування при розгляді та вирішенні господарських спорів.

10. Обґрунтовано низку положень щодо рішень ЄСПЛ як джерела господарського процесуального права, а саме:

10.1 аргументовано характеристики рішень ЄСПЛ як джерела господарського процесуального права, зокрема: 1) одночасність вирішення конкретного правового спору та тлумачення основних положень Конвенції; 2) можливість відхилення від положень власної практики; 3) обмеженість рамками Конвенції; 4) складний і різноманітний суб'єктний склад застосування як джерела права (конвенційні органи, країни – учасниці Конвенції, господарські суди, інші суб'єкти правозастосування);

10.2. запропоновано визнання джерелом господарського процесуального права в діяльності господарських судів саме рішень ЄСПЛ, а не практики ЄСПЛ, відповідно до судової компетенції.

Здійснене дисертаційне дослідження дозволило розробити пропозиції по внесенню змін та доповнень до ГПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Источники уголовно-процессуального права. URL: <https://referat.bookap.info/work/26133/Istochniki-ugolovno-processualnogo-prava> (дата звернення 21.08.2016).
2. Ніколенко Л. М. Историчні передумови становлення господарського процесуального законодавства під впливом матеріально-правових актів. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 179–185.
3. Трофанчук Г. І. Історія держави і права України: навч. посібн. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 568 с.
4. Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды: учеб. пособие. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1953. 192 с.
5. Теория государства и права: учебн. / Г. Б. Гальперин, Ю. И. Гревцов, Ю. А. Денисов, Л. И. Каск и др.; под ред. А. И. Королева, Л. С. Явича. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1982. 382 с.
6. Калюжний Р. А., Атаманчук І. В. Розвиток процесуального права України: монографія. Київ: МП Леся, 2015. 188 с.
7. Степанова Т. В. Доказування та докази в господарському процесі. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Донецьк, 2002. 173 с.
8. Тимченко Г. П. Развитие хозяйственно-судебной юрисдикции. *Митна справа*. 2002. № 2. С. 67–76.
9. Архипов И. В. Коммерческие суды и торговый процесс в России. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1994. № 4. С. 108–112.
10. Степанов В. От судов коммерческих до арбитражных. *Российская юстиция*. 1997. № 9. С. 7–11.
11. Архипов И. В. Модернизация торгового права и коммерческого процесса России в XIX – начале XX вв. : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 1999. 42 с.

12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе: в 129 т. / Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1833. Т. VII. 1450 с.
13. Арбітражні суди України: історико-правовий нарис: портрети, події: наук.-попул. видання / за заг. ред. Д. М. Притики. Київ: Ін Юре, 2001. 324 с.
14. Балух О. Г. Організація і діяльність комерційних судів Російської імперії: історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808-1917): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2002. 16 с.
15. Снегирев Л. Ф. По поводу проекта устава коммерческого судопроизводства. *Юридический вестник*. 1873. Кн. 2. С. 43–61.
16. Российское законодательство X–XX веков. Судебная реформа: в 9 т. / под общ.ред. О. И. Чистякова; отв. ред. Б. В. Виленский. Москва: Юрид. лит., 1991. Т. 8. 496 с.
17. Шершеневич Г. Ф. Несколько слов о коммерческих судах. *Журнал Министерства юстиции*. 1895. № 4. С. 40–62.
18. Барышников М. Н. Деловой мир России: Историко-биографический справочник. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ Logos, 1998. 448 с.
19. Гессен И. В. История российской адвокатуры: в 2 т. Москва: Юристъ, 1997. Т. 1: Адвокатура, общество и государство (1864–1914) / сост. С. Н. Гаврилов. 374 с.
20. Клеандрова В.М., Лаптева Л.Е., Скрипилев Е.А. Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX веков / отв. ред.: Е.А. Скрипилев. Москва: Наука, 1997. 368 с.
21. Десп Н. О торговых судах. *Журнал гражданского и торгового права*. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1871. Кн. 1. С. 1–75.

22. Притика Д. М. Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2003. 409 с.
23. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 224 с.
24. Гордон И. М. Особенности судопроизводства в коммерческих судах. *Журнал Министерства юстиции*. 1894. № 2. С. 142–165.
25. Свод законов Российской империи: в 5 кн. / под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. Санкт-Петербург: Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1913. Кн. 4. Т. XI. ч. I–XII. 1840 с.
26. Балюк І. А. Господарське процесуальне право: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2008. 224 с.
27. Ніколенко Л. М. Господарське процесуальне право України : підручник. Одеса : Фенікс, 2011. 512 с.
28. Арбитраж в советском хозяйстве: сб. законов, указов, постановлений и инструкций / сост.: В. Н. Можейко, З. И. Шкундин Москва: Юридиздат Мин-ва юстиции СССР, 1948. 667 с.
29. Про затвердження Положення про Державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР: Постанова Ради Міністрів СРСР від 17 серпня 1960 р. *Собр. постановлений СССР*. 1960. № 15. Ст. 127.
30. Про затвердження Положення про Державний арбітраж при Раді Міністрів УРСР: Постанова Ради Міністрів УРСР від 1 жовтня 1960 р. № 1639. *Сборник инструктивных указаний Государственного арбитража при Совете Министров СССР*. Москва: Гос. изд-во юрид. лит. 1961. Вып. 15. С. 23–29.
31. Про затвердження Структури Державного арбітражу при Раді Міністрів УРСР і Загального положення про державні арбітражі при виконавчих комітетах обласних Рад депутатів трудящих Української РСР: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 30 травня 1974 р. № 294.

Сбірник положень об органах государственного арбитража. Москва: Юрид. лит. 1975. С. 38–43.

32. Про Державний Арбітраж СРСР: Закон СРСР від 30 листопада 1979 р. *Ведомости Верховного Совета СССР.* 1979. № 49. Ст. 844.

33. Про затвердження Положення про Державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР: Постанова Ради Міністрів СРСР від 1 липня 1980 р. *Собр. Постановлений СССР.* 1980. № 16–17. Ст. 104.

34. Про подальше удосконалення діяльності органів державного арбітражу і підвищення їх ролі в зміцненні законності та договірної дисципліни в народному господарстві: Постанова КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 лютого 1987 р. № 190. *Собр. Постановлений СССР.* 1987. № 15. Ст. 59.

35. Про внесення змін і доповнень до законодавства Союзу РСР про державний арбітраж: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 18 лютого 1987 р. *Ведомости Верховного Совета СРСР.* 1987. № 7. Ст. 92.

36. Формування інтеграційної стратегії України. URL: <http://xreferat.com/59/725-2-formuvannya-ntegrac-iyno-strateg-ukra-ni.html> (дата звернення 31.10.2016).

37. Притика Д. М. Конституційне забезпечення правосуддя у господарських відносинах. *Радянське право.* 1991. № 7. С. 9–12.

38. Церетели Н. Арбитраж и регулирование хозяйственных взаимоотношений. *Советское государство и право.* 1970. № 10. С. 101.

39. Добровольский А. А., Иванова С. А., Логинов В. П., Фалькович М. С. Арбитражный процесс в СССР: учеб. пособ. / под ред.: А. А. Добровольский. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1973. 224 с.

40. Яковлев В. Ф. Избранные труды. Т. 3: Арбитражные суды: Становление и развитие. Москва: Статут, 2013. 749 с.

41. Яковлев В. Без арбитражного суда экономическая реформа невозможна. *Советская Юстиция.* 1992. № 7–8. С. 45.

42. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28.04.1992 р. № 2296-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 30. Ст. 426.

43. Рішення Вищого адміністративного суду України як підстава формування прецедентного права. URL: <http://www.vip-study.ru/w-rishennyavishhogo-administrativnogo-sudu-ukrani-yak-pidstava-dlya-formuvannya-pretседentnogo-prava.htm> (дата звернення 16.10.2016).

44. Васильев С. В. К вопросу о понятии источника гражданского процессуального права. *Вестник КазНУ. Юриспруденция*. 2014. URL: <https://articlekz.com/article/9178> (дата звернення 21.10.2016).

45. Жуйков В. М. К вопросу о судебной практике как источнике права. *Судебная практика как источник права*. Москва: Юристь, 2000. С. 78–90.

46. Селіванов А. О., Фесенко Є. В., Рудюк Н. С. Організація судової влади в Україні: перший аналіз нормативного змісту Закону України «Про судоустрій України» / за наук. ред. А.О. Селіванова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 112 с.

47. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (дата звернення 15.11.2016).

48. Проект Господарського процесуального кодексу України: від 15.09.2003 р. № 4157. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4157&skl=5 (дата звернення 15.11.2016).

49. Проект Господарського процесуального кодексу України: від 26.09.2003 р. № 4157-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4157-1&skl=5 (дата звернення 15.11.2016).

50. Проект Господарського процесуального кодексу України: від 12.02.2004 р. № 4157-2. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=17153 (дата звернення 15.11.2016).

51. Проект Господарського процесуального кодексу України: від 06.03.2008 р. № 2178. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31920 (дата звернення 15.11.2016).

52. Проект Господарського процесуального кодексу України: від 16.07.2008 р. № 2777. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=33065 (дата звернення 15.11.2016).

53. Проект Господарського процесуального кодексу України: від 23.03.2017 р. № 6232. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415 (дата звернення 15.11.2017).

54. Judgment of ECHR of 25 July 2013 in the case of Kobernik v. Ukraine (45947/06). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22CASE%20OF%20KOBERNIK%20v.%20UKRAINE%22%5D,%22respondent%22:%5B%22UKR%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-122698%22%5D%7D> (дата звернення 23.11.2016).

55. Judgment of ECHR of 11 July 2013 in the case of Rudnichenko v. Ukraine (2775/07). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22CASE%20OF%20RUDNICHENKO%20v.%20UKRAINE%22%5D,%22respondent%22:%5B%22UKR%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-122187%22%5D%7D> (дата звернення 23.11.2016).

56. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення 23.12.2017).

57. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. Москва: Норма, 2004. 813 с.

58. Вишнеvский А. Ф. Общая теория государства и права: учеб. пособие. Минск: Академия МВД Республики Беларусь, 2014. 479 с.

59. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права: монография; 2-е изд. Москва: Аванта+, 2001. 559 с.

60. Побирченко И. Г. Советский арбитражный процесс. Киев: Высшая школа, 1988. 272 с.
61. Арбітражний процес: навч. посіб. / Д. М. Притика, М. І. Тітов, В. С. Щербина та ін. Харків: Консул, 2000. 416 с.
62. Господарське процесуальне право України: підруч. / В. Д. Чернадчук, В. В. Сухонос, В. Л. Нагребельний та ін. Суми: Університетська книга, 2006. 331 с.
63. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24.02.1994 р. № 4002-ХІІ. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4002-12> (дата звернення 26.11.2016).
64. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-ІV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1701-15> (дата звернення 26.11.2016).
65. Криве дзеркало судової реформи – Верховний Суд «люструє» третейські суди: публікації Третейської Палати України. URL: <https://tpu.kiev.ua/krive-dzerkalo-sudovoyi-reformi-verhovniy-sud-lyustruye-treteyski-sudi/> (дата звернення 26.11.2016).
66. Господарське процесуальне право України: підруч. / за ред. О. І. Харитонової. Київ: Істина, 2008. 360 с.
67. Вопленко Н. Н. Источники и формы права: учеб. пособие. Волгоград: Изд. ВолГУ. 2004. 99 с.
68. Калинин А. Ю., Комаров С. А. Форма (источник) права как категория в теории государства и права. *Правоведение*. 2000. № 6. С. 3–10.
69. Муромцев Г. И. Источники права. Теоретические аспекты проблемы. *Правоведение*. 1992. № 2. С. 23–30.
70. Марченко М. Н. Источники права. Вопросы теории и истории: учеб. пособие. Москва: Проспект, 2005. 760 с.
71. Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / за ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.

72. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Вид. 2-ге. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.
73. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції): навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
74. Иванюк О. А. Источник права: проблемы определения. *Журнал российского права*. 2007. № 9. С. 142–150.
75. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юрид. думка, 2008. 336 с.
76. Шаповал В. М. Конституція як форма (джерело) конституційного права України (питання теорії). *Право України*. 1999. № 6. С. 5–9.
77. Теорія держави і права: підруч. / Лисенков С. Л., Колодій А. М., Тихомиров О. Д., Ковальський В. С.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
78. Сухонос В. В. Теорія держави і права: підруч. Суми: Університетська книга, 2014. 544 с.
79. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко А. В. Загальна теорія держави і права: підруч. для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
80. Білозорьов Є. В., Гіда Є. О., Завальний А. М. Актуальні проблеми теорії держави і права: навч. посіб. / за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ: ФОП О.С. Ліпкан, 2010. 260 с.
81. Бошно С. В. Соотношение понятий источник и форма права. *Юрист*. 2001. № 10. С. 15–22.
82. Загородня Н. В. Теоретичні підходи до визначення поняття та видів джерел господарського процесуального права України. *Jurnalul JURIDIC NATIONAL: Teoriesi Practica*. 2017. № 1 (23). С. 85–89.
83. Марченко М. Н. Источники права: учеб. пособие. 2-е изд., перераб. Москва: Норма : НИЦ ИНФРА-М, 2014. 672 с.

84. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории: монография: Москва: Юрлитинформ, 2009. 272 с.
85. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 1998. Т. 5: «П-С». 2003. 736 с.
86. Олійник А. Ю., Гусарєв С. Д., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 176 с.
87. Oxford English Law Dictionary. Oxford English Dictionary. URL: <http://www.search.oed.com> (дата звернення 31.11.2016).
88. Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 20 с.
89. Ніколенко Л. М. Щодо визначення судового прецеденту в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 27, Т. 2. С. 11–15.
90. Загородня Н. В. Основні джерела господарського процесуального права України. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 13 березня 2015 р.). Маріуполь: МДУ, 2015. С. 173–175. (Форма участі – очна).
91. Загородня Н.В. Значение судебной практики в хозяйственном процессуальном праве. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти і молодих учених «Весняні юридичні читання», присвяченої 80-річчю Донецького нац. ун-ту ім. Василя Стуса (м. Вінниця, 19 квітня 2017 р.). Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2017. Вип. XXII. С. 218-220. (Форма участі – заочна).
92. Кирилюк Д. Чи визнається в Україні судовий прецедент? *Юстиніан*. № 4. 2006. URL: <http://www.justinian.ua/article.php?id=2221>) (дата звернення 31.11.2016).

93. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1402-19> (дата звернення 31.11.2016).

94. Зорькин В. Д. Прецедентный характер решений Конституционного Суда Российской Федерации. *Журнал российского права*. 2004. № 12. С. 3–9.

95. Байтин М. И. О юридической природе решений Конституционного суда РФ. *Государство и право*. 2006. № 1. С. 5–11.

96. Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Харків, 2004. 18 с.

97. Новітнє вчення про тлумачення правових актів : навч. посіб. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / В. Г. Ротань, І. С. Самсон, А. Г. Ярема та ін.; відп. ред., кер. авт. кол. В. Г. Ротань. Харків: 2013. 752 с.

98. Загородня Н. В. Щодо характеристики видів джерел господарського процесуального права України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. № 1. С. 30–35.

99. Про міжнародне приватне право: Закон України від 12.08.2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422.

100. Ільющенко Г. В. Особливості прояву принципу диспозитивності в господарському судочинстві. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 1(II). С. 152–158.

101. Рішення Господарського суду м. Києва від 12 грудня 2014 року у справі № 910/25720/14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41924931> (дата звернення 26.10.2017).

102. Рішення Господарського суду Донецької області від 18 червня 2018 року у справі № 905/301/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75006541> (дата звернення 26.07.2018).

103. Рішення Господарського суду м. Києва від 18 травня 2016 року у справі № 910/7100/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57897060> (дата звернення 26.10.2017).

104. Рішення Господарського суду Черкаської області від 25 липня 2006 року у справі № 13/3273. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61201> (дата звернення 26.10.2017).

105. Рішення Господарського суду Донецької області від 03 листопада 2015 року у справі № 905/2082/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53488136> (дата звернення 26.10.2017).

106. Щербина В. В., Резнікова В. В. Сучасні тенденції розвитку господарського процесу України. *Право України*. 2017. № 9. С. 9–27.

107. Загородня Н.В. Щодо співвідношення понять «цивільний договір» та «господарський договір». *Міжгалузеві зв'язки цивільного, господарського та трудового права*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 28 вересня 2017 р.). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2017. С. 73–76. (Форма участі – заочна).

108. Рішення Господарського суду м. Києва від 22 травня 2018 року у справі № 910/2212/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74159119> (дата звернення 26.07.2018).

109. Ніколенко Л. М. Матеріальні та процесуальні норми і правовідносини: їх взаємозв'язок у господарському судочинстві. *Наше Право*. 2013. № 10. С. 148–154.

110. Хорт Ю. В. Регуляторні перешкоди фандрейзингу венчурними фондами: порівняльний аналіз України, ЄС та США. URL: <http://uk.x-pdf.ru/5yuridicheskie/1460006-28-nacionalniy-universitet-odeska-yuridichna-akademiya-aktualni-problemi-derzhavi-prava-zbirnik-naukovih-prac-vipusk.php> (дата звернення 04.10.2017).

111. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 04.10.2017).

112. Judgment of ECHR of 08 November 2005 in the case of Smirnova v. Ukraine (36655/02). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22fulltext%22:\[%22\\%22CASE%20OF%20SMIRNOVA%20v.%20UKRAINE\\%22%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-70877%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22fulltext%22:[%22\\%22CASE%20OF%20SMIRNOVA%20v.%20UKRAINE\\%22%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-70877%22]}) (дата звернення 12.10.2017).

113. Рішення Господарського суду Волинської області від 12 липня 2018 року у справі № 903/406/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75268465> (дата звернення 26.08.2018).

114. Рішення Господарського суду Тернопільської області від 12 липня 2018 року у справі № 921/105/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75269950> (дата звернення 26.08.2018).

115. Прилуцький Р. Б. Джерела господарського права за чинним законодавством України. *Форум права*. 2010. № 2. С. 409–419.

116. Пархета А. А. Специфіка застосування рішень Європейського суду з прав людини у правовій системі України. *Вісник Вищої Ради Юстиції*. 2013. № 1. С. 117–133.

117. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3477-15> (дата звернення 26.10.2017).

118. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. № 1. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09 (дата звернення 26.10.2017).

119. Про судові рішення у цивільній справі: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. № 14. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v0014700-09> (дата звернення 26.10.2017).

120. Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції: Постанова

Пленуму Вищого Господарського суду України від 26.12.2011 р. № 18. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018600-11> (дата звернення 26.10.2017).

121. Ісмайлов К. Ю. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на систему джерел права України. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 75–80.

122. Беляневич О. А. Про застосування практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2009. № 81. С. 32–38.

123. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1961. Т. 20. 827 с.

124. Алексеев С. С. Проблемы теории права: Нормативные юридические акты. Применение права. Юридическая наука (правоведение): в 2 т. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. Т. 2. 401 с.

125. Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Спарк, 1998. 448 с.

126. Мельников А. А. Советский гражданский процессуальный закон. Вопросы теории гражданского процессуального права: учеб. пособие. Москва: Наука, 1973. 160 с.

127. Васильев С. В. Джерела цивільного процесуального права України: традиції й інновації: монографія. Харків: Еспада, 2013. 431 с.

128. Іванюта Н. В. Теоретичні питання дії джерел господарського процесуального права в часі. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 62–66.

129. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: учеб. для вузов. Москва: Юрайт, 2000. 422 с.

130. Тилле А. А. Время, пространство и закон. Действие советского закона во времени и пространстве: монографія. Москва: Юрид. лит., 1965. 201 с.

131. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. Москва: Юрид. лит., 1982. Т. 2. 360 с.

132. Литвинова Г. П., Закурін М. К. Межі дії господарського процесуального закону. URL: <https://ks.arbitr.gov.ua/sud5024/8/8/704> (дата звернення 14.12.2017).

133. Загородня Н. В. Дія джерел господарського процесуального права в часі. *Юридичний вісник*. 2017. № 1. С. 226–232.

134. Про міжнародні договори: Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

135. Загородня Н. В. Межі дії господарського процесуального законодавства. *Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23-24 грудня 2016 р.). Запоріжжя: Запорізька міська ГО «Істина», 2016. Ч. 1. С. 135–138. (Форма участі – заочна).

136. Рішення Конституційного Суду України в справі за конституційним зверненням НБУ щодо офіційного тлумачення положення ч. 1 ст. 58 КУ (справа про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) від 09.02.1999 р. №1-рп99, справа 1-7/99. *Офіційний вісник України*. 1999. № 7. С. 160.

137. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 05.01.2018).

138. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 05.01.2018).

139. Кодекс Адміністративного Судочинства: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення 05.01.2018).

140. Гетманцев О. В., Гетманцев М. О. Дія в часі нормативно-правових актів, що застосовуються судом при здійсненні правосуддя в цивільних справах. *Юридична Україна*. 2010. № 6. С. 67–73.

141. Підлубна О. В. Норма цивільного процесуального права: поняття, межі дії та реалізація в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 24 с.

142. Білоскурська О. В., Гринюк Я. І. Верховенство права і законність, як принципи господарського судочинства. Науково-практична конференція 17 травня 2012 р. URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=309:170512-21&Itemid=48 (дата звернення 05.01.2018).

143. Треушников М. К. Гражданский процесс: учебник / под ред. М. К. Треушникова. 6-е изд. перераб. и доп. Москва: Городец, 2018. 832 с.

144. Теория государства и права: учеб. для юр. вузов и фак. / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. 2-е изд. изм. и доп. Москва: ИНФА-М, 2002. 616 с.

145. Шаргородский М. Д. Избранные работы по уголовному праву: сб. науч. трудов. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 434 с.

146. Юдельсон К. С. Советский гражданский процесс: учеб. Москва: Госюриздат, 1956. 439 с.

147. Богдановская И. Ю. Прецедентное право: монография. Москва: Наука, 1993. 239 с.

148. Анакіна Т. М. Судовий прецедент у праві Європейського Союзу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Харків, 2008. 231 с.

149. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 198 с.

150. Кросс Р. Прецедент в английском праве: под ред. Ф. М. Решетникова; пер. Т. В. Апарова. Москва: Юрид. лит., 1985. 238 с.

151. Opinions of the Lords of Appeal for Judgment in the Cause National Westminster Bank plc v. Spectrum Plus Limited and others. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld200506/ldjudgmt/jd050630/nat.pdf> (дата звернення 15.02.2018).

152. Wall J R N Prospective Overruling – It’s About Time – Otago, The University of Otago, 2007. URL: <http://www.otago.ac.nz/law/research/journals/otago036272.pdf> (дата звернення 15.02.2018).

153. Магрело М. В. Прецедент, який не зобов’язує: деякі аспекти сутності рішень Європейського суду з прав людини в правовій системі континентального права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 3(28). С. 61–67.

154. Case of Herrmann v. Germany, Partly concurring and partly dissenting opinion of Judge Pintode Albuquerque. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/> (дата звернення 15.02.2018).

155. Гончаров В. Extunc v. exnunc: Проблема дії в часі судових рішень прецедентного характеру у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2017. № 4. С.76–84.

156. Сакіхян А. С. Правова природа рішень ЄСПЛ в національному кримінальному законодавстві. *Теорія і практика сучасної юриспруденції* : матеріали VII Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 1 квіт. 2016 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. С. 399–401.

157. Пушняк О. В. Дія в часі судових рішень з нормоконтролю в Україні. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 137. С. 19–31.

158. Бахрах Д. Н. Действие норм права во времени: Теория, законодательство, судебная практика: монография. Москва: Норма, 2004. 224 с.

159. Барабаш Ю. Преюдиціальність рішень Конституційного Суду України: проблемні питання теорії та практики. *Право України*. 2010. № 6. С. 45–53.

160. Абрамович Р. Принцип незворотності дії закону в часі у судовій практиці судів загальної юрисдикції. *Публічне право*. 2012. № 3 (7). С. 375–382. URL: <http://www.yourfuture.org.ua/ua/pb/2012/7/Abramovych.pdf> (дата звернення 15.02.2018).

161. Окрема думка судді Конституційного Суду України М. І. Козюбри до Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа про податки). *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 3. 18 с.

162. Нормативно-правовий акт. URL: http://vivat-jus.at.ua/news/normativno_pravovij_akt/2011-11-10-11 (дата звернення 15.02.2017).

163. Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності: Угода від 20.03.1992 р. Ідентифікатор: 997_076. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/997_076 (дата звернення 26.10.2017).

164. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1207-18> (дата звернення 16.02.2018).

165. Ямпольський В. Чи є перспективи у позовів до громадян і підприємств, зареєстрованих на території АПК? : *Закон і Бізнес*. URL: http://zib.com.ua/ua/print/84539-zakon_pro_okupovani_teritorii_sudoviy_aspekt.html (дата звернення 16.02.2018).

166. Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території: Закон України від 12.08.2014 р. № 1636-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1636-18> (дата звернення 16.02.2018).

167. Постанова Вищого Господарського суду України від 08.06.2010 р. № 53/56. URL: http://vgsu.arbitr.gov.ua/docs/28_2835763.html (дата звернення 16.02.2018).

168. Тертишніков В. І. Цивільний процесуальний кодекс України: наук.-практ.коментар. Харків: СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2007. 576 с.

169. Лекція з курсу Транспортне право України. URL: <http://mir.zavantag.com/pravo/17381/index.html> (дата звернення 15.02.2017).
170. Явич Л. С. Общая теория права: учебник. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1976. 298 с.
171. Фархтдинов Я. Ф. Система источников гражданского процессуального права Российской Федерации. *Вестник ТИСБИ*. 2001. № 1. С. 78–83.
172. Поленина С. В. Взаимодействие системы права и системы законодательства в современной России. *Государство и право*. 1999. № 9. С. 5–12.
173. Загородня Н. В. Особливості системи джерел господарського процесуального права: теоретичні підходи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 1. С. 104–107.
174. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенка. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
175. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В. В. Лазарева; 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2001. 520 с.
176. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб.; вид. 9-е. Львів: Край, 2008. 188 с.
177. Подцерковний О. П., Квасніцька О. О., Степанова Т. В. Господарське процесуальне право України: підручник / за ред. О. П. Подцерковного, М. Ю. Картузова. Харків: Одиссей, 2012. 400 с.
178. Загородня Н. В. Система джерел господарського процесуального права. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 10 березня 2017 р.). Маріуполь: МДУ, 2017. С. 85–88. (Форма участі – очна).
179. Шалінська І. В. Акти м'якого права та міжнародний правопорядок. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. 2013. № 6–2. Т. 1. С. 55–57.

180. Senden L. *Soft Law in European Community Law* / L. Senden Hartpublishing. USA, 2004. 533 p.

181. Шалінська І. В. Ознаки та види актів «м'якого права». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. С. 104–107.

182. Система права. URL: https://knowledge.allbest.ru/law/2c0a65625a3bd78b4d43b89521216c37_0.html (дата звернення 12.03.2017).

183. Рішення Господарського суду Полтавської області від 19 квітня 2018 року у справі № 917/1578/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73761061> (дата звернення 16.05.2018).

184. Ухвала Господарського суду міста Києва від 17 липня 2018 р. № 910/6644/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75363764> (дата звернення 16.08.2018).

185. Грабовська О. Застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у цивільному процесі. *Юридична Україна*. 2014. № 8. С. 64–69.

186. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : Конвенція від 23.05.1969 р. (набрала чинності для України 13.06.1986). Ідентифікатор: 995_118. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_118 (дата звернення 16.05.2018).

187. Рішення Господарського суду Львівської області від 28 березня 2018 р. у справі № 914/17/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73159831> (дата звернення 16.05.2018).

188. Рішення Господарського суду Харківської області від 14 грудня 2017 р. у справі № 922/3744/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71168447> (дата звернення 16.05.2018).

189. Рішення Господарського суду Сумської області від 22 грудня 2016 р. у справі № 920/804/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63841270> (дата звернення 16.05.2018).

190. Рішення Господарського суду Черкаської області від 17 листопада 2016 р. у справі № 925/1182/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62818254> (дата звернення 16.05.2018).

191. Вальт Л. О. Соотношение структуры и элементов. *Вопросы философии*. 1963. № 5. С. 44–53.

192. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом: опыт системного исследования: монография. Москва: Политиздат, 1973. 392 с.

193. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория: науч. издание. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1991. 136 с.

194. Полостинская Н. Н. Системный подход в экономико-математическом моделировании: учебн. пособ. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ ЭФ, 1999. 74 с.

195. Спицнадель В. Н. Основы системного анализа: учеб. пособ. Санкт-Петербург: Бизнес-пресса, 2000. 326 с.

196. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: АКОНІТ, 1998. Т. 4. 941 с.

197. Луць Л. А. Категорії системного аналізу – методологічні основи дослідження правової системи. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. Вип. 36. С. 47–53.

198. Хомюк Н. С. Структура системи джерел права України: теоретичні та практичні питання. *Університетські наукові записки*. 2014. № 3 (51). С. 36–40.

199. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права: навч.-метод. посіб. Київ: Атіка, 2008. 412 с.

200. Вступ до теорії правових систем: монографія / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юридична думка, 2006. 432 с.
201. Тополевський Р. Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2004. 18 с.
202. Кармазіна К. Ю. Закон «Про систему джерел права України»: актуальність та перспективи. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*. 2008. Т. 13. Вип. 9. С. 101–106. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/467> (дата звернення 16.05.2018).
203. Алексеев С. С. Структура советского права: монография. Москва: Юрид. лит. 1975. 264 с.
204. Ларин А. М. Уголовный процесс России: учеб.пособ. / под ред. В. М. Савицкого; РАН. Ин-т государства и права; Акад. правовой ун-т. Москва: БЕК, 1997. 314 с.
205. Марченко М. Н. Общая теория государства и права: Академический курс: в 2 т. Москва: Зерцало, 1998. Т. 2 : Теория права. 620 с.
206. Зивс С. Л. Источники права: монография. Москва: Наука, 1981. 241 с.
207. Толстик В. А. Иерархия источников российского права : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Новгород, 2002. 54 с.
208. Конституція Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р. URL: <http://ru.president.az/azerbaijan/constitution> (дата звернення 25.05.2018).
209. Конституція Киргизької Республіки від 27 жовтня 2010 р. URL: http://www.gov.kg/?page_id=263&lang=ru (дата звернення 25.05.2018).
210. Конституція Республіки Болгарія від 12 липня 1991 р. URL: <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/bulgaria.pdf> (дата звернення 25.05.2018).
211. Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. URL: <http://sudact.ru/law/doc/VcKsqFmP1mb/001/001/> (дата звернення 25.05.2018).

212. Конституція Республіки Вірменія від 5 липня 1995 р. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1&lang=rus> (дата звернення 25.05.2018).

213. Конституція Грузії від 24 серпня 1995 р. URL: <http://worldconstitutions.ru/archives/130> (дата звернення 25.05.2018).

214. Конституція Республіки Казахстан від 30 серпня 1995 р. URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата звернення 25.05.2018).

215. Конституція Австрійської Республіки від 10 листопада 1920 р. URL: https://de.wikisource.org/wiki/Bundes-Verfassungsgesetz_der_Republik_Österreich (дата звернення 25.05.2018).

216. Черниченко С. В. Международное право: современные теоретические проблемы: учеб. пособ. Москва: Междунар. отношения, 1993. 296 с.

217. Блищенко И. П. Некоторые проблемы Советской науки международного права. *Советское государство и право*. 1991. № 3. С. 134–135.

218. Игнатенко Г. В. Взаимодействие внутригосударственного и международного права: учеб. пособ. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1981. 59 с.

219. Міжнародне право: навч. посіб. / за ред. М.В. Буроменського. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 336 с.

220. Діковська І. А. Принципи правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 464 с.

221. Пархоменко Н. М. Система джерел права: ознаки, властивості та зміст. *Часопис Київського університету права*. № 3. 2007. С. 8–12.

222. Борщевський І. В. Судова практика як джерело права в Україні. *Наука і правоохоронна діяльність*. № 2(24). 2014. С. 71–77.

223. Шевчук С. В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2008. 38 с.
224. Хорошковська Д. Ю. (Радиш Д. Ю.) Роль судової практики в системі джерел права. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2004. Т. 26. С. 91–94.
225. Шевчук С. В. Щодо обов'язковості рішень Конституційного Суду України в контексті доктрини судового прецеденту. *Право України*. 2000. № 2. С. 45–48.
226. Кот О. В. Судові акти в господарському процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2011. 21 с.
227. Про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, юрисдикцію та практику Європейського суду з прав людини: Інформаційний лист Вищого Господарського Суду України від 22.04.2016 р. № 01-06/1444/16. URL: <http://www.arbitr.gov.ua/news/2296/> (дата звернення 20.09.2016).
228. Татьков В. І. Дискусійні питання забезпечення єдності судової практики в господарському судочинстві. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4(44). С. 239-248).
229. Загородня Н. В. Прецедентна система джерел господарського процесуального права України. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 57–60.
230. Марченко М. Н. Судебное правотворчество и судебское право: монография. Москва: Проспект, 2008. 512 с.
231. Кампо В., Гринюк Р., Устименко В. Система джерел права в актах органу конституційної юстиції: проблеми теорії. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 2. С. 62–78.
232. Загородня Н.В. Господарське судочинство України: ефективність вирішення господарських спорів. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18-19 грудня 2015 р.). Львів: Західноукр. організація «Центр правничих ініціатив», 2015. С. 106–109. (Форма участі – заочна).

233. Рішення Господарського суду м. Києва від 17 жовтня 2017 року у справі № 910/15186/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70130082> (дата звернення 16.05.2018).

234. Рішення Господарського суду м. Києва від 14 липня 2008 року у справі № 32/241. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2365104> (дата звернення 16.05.2018).

235. Рішення Господарського суду Одеської області від 24 травня 2018 року у справі № 916/502/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74313151> (дата звернення 16.06.2018).

236. Рішення Господарського суду Запорізької області від 12 червня 2018 року у справі № 908/610/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74600141> (дата звернення 02.07.2018).

237. Романюк Я., Бейцун І. Правова природа обов'язковості рішень Верховного Суду України та вдосконалення механізму забезпечення єдності судової практики. *Право України*. № 11-12. 2012. С. 122–136.

238. Клабан В. Сучасна система джерел права України: деякі теоретичні та практичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. № 61. С. 24–29.

239. Хомюк Н. Система джерел права: деякі теоретичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. № 58. С. 27–33.

240. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/959-12> (дата звернення 06.07.2017).

241. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів: Конвенція від 11.04.1980 р. (набула чинності для України 01.02.1991 р.). Ідентифікатор: 995_003 URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_003 (дата звернення 06.07.2017).

242. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА: Принципи від 01.01.1994 р. Ідентифікатор: 995_920. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_920 (дата звернення 06.07.2017).

243. ІНКОТЕРМС. Офіційні правила тлумачення торговельних термінів Міжнародної торгової палати (редакція 2000 р.): Правила від 01.01.2000 р. Ідентифікатор: 988_007. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/988_007 (дата звернення 06.07.2017).

244. Дунас О. Система джерел права як складно організований механізм. *Юридичний Вісник*. 2014. № 2. С. 19–24.

245. Джуринський О. В. Джерела господарського права України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2016. 238 с.

246. Загальна теорія держави і права: підруч. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

247. Галюк Р. Г. Співвідношення системи права та системи законодавства. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр.; МОН України. НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Вип. 74. С. 129–134.

248. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство»): Рішення Конституційного Суду України від 09.07.1998 р. № 12-рп/98 у справі № 17/81-97. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98> (дата звернення 06.07.2017).

249. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник. Харків: Эспада, 2005. 320 с.

250. Козюбра М. І., Погребняк С. П., Цельєв О. В, Матвєєва Ю. І. Загальна теорія права: підруч. / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

251. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підруч. Київ: Кондор, 2005. 609 с.

252. Васильєв С. В. Поняття та складові системи джерел цивільного процесуального права України. *Вісник Харківського національного*

університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право. 2013. № 1062. Вип. 14. С. 192–196.

253. Загородня Н. В. Система господарського процесуального законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 63–66.

254. Коваль В. М. Проблеми застосування норм матеріального права в господарському судочинстві : монографія. Одеса: Юрид. літ-ра, 2011. 528 с.

255. Про витребування майна з чужого незаконного володіння та відшкодування шкоди: Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 26.12.2006 р. № 26/10-2002. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v26_1700-06 (дата звернення 06.07.2017).

256. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-ХІІ. (редакція від 03.08.2017). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення 31.10.2017).

257. Кот О. В. Судові акти в господарському процесі України : дис.... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2011. 221 с.

258. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: МАУП, 2003. 240 с.

259. Фархтдинов Я. Ф. Источники гражданского процессуального права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.15. Екатеринбург, 2002. 375 с.

260. Белых А. Г. Нормы международного и национального права в условиях интеграции. *Юридический мир*. 2007. № 5. С. 72–76.

261. Кулапов В. Л. Теоретические основы правовой интеграции: монография. Москва: Юрлитинформ, 2011. 184 с.

262. Трихліб К. О. Інтеграція: сутність і особливості. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики*: зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф. (м. Харків, 24 травня 2016 р.). Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2016. С. 100–105.

263. Дроботова Л. А. Інтеграційні процеси в Україні: проблеми і перспективи. *Юридичний вісник*. 2010. № 1 (14). С. 61–63.

264. Сидоренко О. О. Вплив правової інтеграції на правові системи. URL: <https://docplayer.net/82806950-Vpliv-pravovoyi-integraciyi-na-pravovi-sistemi.html> (дата звернення 12.06.2107).

265. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загально-теоретична характеристика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2004. 448 с.

266. Быкова Е. В. Современные процессы сближения и размежевания основных правовых систем: монография. Москва: Юрлитинформ, 2012. 232 с.

267. Бонтлаб В. В. Тенденції гармонізації цивільного процесуального законодавства України та ЄС: науково-правовий аспект. *Судова апеляція*. 2015. № 1(38). С. 71–76.

268. Загородня Н.В. Глобалізація та реформування господарського процесуального права в Україні. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 11 березня 2016 р.). Маріуполь: МДУ, 2016. С. 214–215. (Форма участі – очна).

269. Рішення Господарського суду Вінницької області від 14 грудня 2017 року у справі № 902/1030/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71165942> (дата звернення 11.02.2018).

270. Рішення Господарського суду Одеської області від 21 лютого 2017 року у справі № 916/3545/16. Єдиний державний реєстр. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65010834> (дата звернення 11.02.2018).

271. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-пп/2004. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04> (дата звернення 11.02.2018).

272. Judgment of ECHR of 10 Desember 2009 in the case of Mikhaylyuk and Petrov v. Ukraine (11932/02). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Mikhaylyuk%20and%20Petrov%20v.%20Ukraine%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-96220%22%5D%7D>.

273. Judgment of ECHR of 29 April 2003 in the case of Poltoratskiy v. Ukraine (38812/97). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Poltoratskiy%20v.%20Ukraine%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-61059%22%5D%7D>.

274. Judgment of ECHR of 19 February 2009 in the case of Khristov v. Ukraine (24465/04). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Khristov%20v.%20Ukraine%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-91376%22%5D%7D>.

275. Judgment of ECHR of 28 October 1999 in the case of Brumarescu v. Romania (28342/95). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Brumarescu%20v.%20Romania%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-58337%22%5D%7D>.

276. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Науково-методичний посібник для суддів. URL: <https://www.rulit.me/books/zastosuvannya-praktiki-evropejskogo-sudu-z-prav-lyudini-v-administrativnomu-sudochinstvi-naukovo-met-read-415407-5.html> (дата звернення 11.02.2018).

277. Постанова Верховного Суду від 13 липня 2018 року у справі № 278/20-06. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75270617> (дата звернення 30.08.2018).

278. Рішення Господарського суду Одеської області від 25 липня 2018 року у справі № 916/537/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75017559> (дата звернення 30.07.2018).

279. Рішення Господарського суду Одеської області від 16 січня 2018 року у справі № 916/3006/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*.

URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71633634> (дата звернення 30.07.2018).

280. Рішення Європейського суду з прав людини: Справа «Федоренко проти України» від 01.06.2006 р. (Заява № 25921/02). *Офіційний вісник України*. 2006. № 39. Ст. 2653.

281. Рішення Європейського суду з прав людини: Справа «Афанасьєв проти України» від 05.04.2005 р. (Заява № 38722/02). *Офіційний вісник України*. 2005. № 32. Ст. 1982.

282. Рабінович П. М., Раданович Н. М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина*. Львів: Астрон, 2002. Сер. I: Дослідження та реферати. Вип. 4. 192 с.

283. Про судові рішення: Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 23.03.2012 р. № 6. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v0006600-12> (дата звернення 30.07.2017).

284. Загородня Н. В. Особливості застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року в господарському процесуальному праві України. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 29 березня 2018 р.)*. Маріуполь: МДУ, 2018. С. 180–183. (Форма участі – очна).

285. Паліюк В. П. Загальні питання застосування судами загальної юрисдикції України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 4(13) С. 129–142.

286. Рішення Господарського суду Рівненської області від 13 листопада 2012 року по справі № 019/1627/12. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48648572> (дата звернення 30.07.2017).

287. Романюк Я. М. Правова природа обов'язковості рішень Верховного Суду України та вдосконалення механізму забезпечення єдності судової практики. *Право України*. 2012. № 11-12. С. 122–136.

288. Косович В. Судова практика як засіб подолання недоліків нормативно-правових актів України. *Вісник Львівського університету. Серія: Юридична*. 2016. Вип. 62. С. 14–22.

289. Загородня Н. В. Судова практика як джерело сучасного господарського процесуального права. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 14 березня 2014 р.). Маріуполь: МДУ, 2014. С. 353–355. (Форма участі – очна).

290. Виступ Голови Верховного Суду України Ярослава Романюка на засіданні круглого столу щодо впливу реформи судової влади України на забезпечення єдності судової практики. *Закон і Бізнес*. URL: http://zib.com.ua/ua/print/93479-vistup_golovi_verhovnogo_sudu_ukraini_yaroslava_romanuuka_na.html (дата звернення 12.03.2016).

291. Противень С. Примирення сторін vs вирішення справи. Нова роль суду у вирішенні конфліктів. URL: https://www.sk.ua/sites/default/files/primirennya_storin_vs_virishennya_spravi.pdf (дата звернення 08.02.2018).

292. Правознавство: підручн. / В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон та ін.; за заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. Київ: КНЕУ, 2003. 767 с.

293. Бирюков П. Н. Нормы международного уголовного процессуального права в правовой системе Российской Федерации: монография. Воронеж: ВГУ, 2000. 228 с.

294. Худоба В. М. Міжнародні договори України як джерела цивільного процесуального права. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Юридичні науки*. 2008. Т. 21(60). С. 326–331.

295. Канашевський В. А. Международные договоры Российской Федерации и акты гражданского законодательства: соотношение и взаимодействие разносистемных источников : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15. Казань, 2000. 24 с.

296. Узунова О. В. Міжнародно-правові договори України як джерела кримінально-процесуального права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 20 с.

297. Чернооченко С. І. Цивільний процес України: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ-ри, 2004. 308 с.

298. Викут М. А., Зайцев И. М. Гражданский процесс России: учебник. Москва: Юристъ, 1999. 384 с.

299. Гражданский процесс учебник / под ред. В. А. Мусина, Н. А Чечиной, Д. М. Чечота. Москва: Проспект, 1998. 467с.

300. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу: навч. посіб. пер. з англ. В.С. Ісакович. Київ: Знання, 2002. 381 с.

301. Козюбра М. І. Співвідношення національних і міжнародних правових систем. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 3–11.

302. Конституція Польської Республіки від 02 квітня 1997 р. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/poland/poland-r.htm (дата звернення 17.05.2017).

303. Денисов В. Н. Статус міжнародних договорів у Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 1. С. 29–36.

304. Евинтов В. И. Международный и внутренний правопорядок в структуре международного сообщества. *Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве*: сб. статей; Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого. Київ: Наук. думка, 1992. С. 25-40.

305. Толкачова Н. Є. Правовий звичай, узвичаєність, звичай ділового обороту – форми права сучасної України: проблеми застосування. *Науково-практичний журнал Соціологія права*. 2011. № 2. С. 57–64.

306. Миклашевская Н. И. Правовая природа обычая делового оборота. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской Академии Наук*. 2001. № 2. С. 343–358.

307. Яхтенфукс М. Урядування та створення інститутів. Європейська інтеграція / за ред. М. Яхтенфукса, Б. Колер–Коха; перек. з нім. М. Яковлева. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 12.

308. Ківець О. В. Сучасне міжнародне право: проблеми ефективності системи через призму джерел міжнародного права. *Науковий журнал Право і Безпека*. 2010. № 2(34). С. 15–19.

309. Лукашук И. И. Конституция России и международное право. *Общепризнанные принципы и нормы международного права, международные договоры в практике конституционного правосудия* / под ред. М.А. Митюкова, С. В. Кобышева, В. К. Бобровой. Москва: Междунар. отношения, 2003. 432 с.

310. Карташкин В. А. Права человека: международная защита в условиях глобализации : монография. Москва: Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. 288 с.

311. Комментарий к Конституции РФ: 3-е изд. / Е. Б. Абросимов В. И. Адрианов и др.; под. общ. ред. Л. В. Лазарева. Москва: Проспект, 2009. 807 с.

312. Патракеев С. П. Международные договоры о защите прав и свобод человека и гражданина в системе российского права. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2005. № 2(51). С. 60–73.

313. Султанов А. Р. Конституционное (государственное) право. Об общепризнанных принципах международного права и применении судами Постановлений Европейского суда по правам человека. *Российский судья*. 2008. № 9. URL: <http://sutyajnik.ru/documents/4076.pdf> (дата звернення 25.03.2017).

314. Ватрас В. А. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права як джерела публічного і приватного права. *Приватне право і*

підприємництво: зб. наук. праць. Київ: Наук.-дослід. ін-т приватного права і підприємництва НАПрН України, 2016. Вип. 15. С. 162–166.

315. Еволюція концепції норм *jus cogens* у міжнародному праві. URL: http://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/evolyutsiya-kontseptsiyi-norm-jus-cogens-u-mizhnarodnomu-pravi/?month=03&year=2017 (дата звернення 25.03.2017).

316. Charter of the United Nation sand ICJ // UN officialsite. URL: <http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf> (дата звернення 25.03.2017).

317. Vienna Convention on the Law of Treaties 1969 / UN officialsite. URL: <http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/vclt/vclt.html> (дата звернення 25.03.2017).

318. Голубок С. А. Международно-правовые стандарты права на судебную защиту. *Правоведение*. 2007. № 1. С. 112–124.

319. Іваночко І. Б. Міжнародні стандарти статусу суддів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Львів, 2015. 223 с.

320. Бринцев В. Д. Система організаційного забезпечення судової влади України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2011. 520 с.

321. Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2011. 448 с.

322. Бучик А. Стандарти справедливого суду в розрізі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Віче. № 22, листопад 2015. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/5001/> (дата звернення 25.03.2017).

323. Місце міжнародного права в системі права України. URL: https://studopedia.su/13_128392_mistse-mizhnarodnogo-prava-v-sistemi-prava-ukraini.html (дата звернення 25.03.2017).

324. Посібник зі статті 6 Право на справедливий суд. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf (дата звернення 25.03.2017).

325. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 1998. Т. 2. «Д-Й». 2003. 736 с.
326. Гавердовський А. С. Імплементация норм міжнародного права. Київ : Вища школа, 1980. 318 с.
327. Суворова В. Я. Обеспечение реализации договорных норм международного права (юридическая природа). *Советское государство и право*. 1991. № 9. С. 116–122.
328. Буткевич В. Г. Теоретические основы взаимодействия международного и внутригосударственного права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Киев, 1980, 32 с.
329. Плавич В. П. Імплементация норм і принципів сучасного міжнародного права у внутрішнє право (порівняльно-правові аспекти). *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2017. Т. 16. Вип. 2 (36). С. 39–52.
330. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наук. думка, Т. 9 (С). 1978 . 916 с.
331. Пархоменко Н. М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. *Порівняльне правознавство*. 2012. С. 338–342.
332. Исаев Д. А. Основные теории гармонизации законодательства в процессе формирования общих пространств Россия-ЕС. Российско-Европейский центр экономической политики. Москва, 2005. URL: <http://www.recep.ru/ru/group-eurf-docs.php?subaction=showfull&id=1111221960&ucat=19> (дата звернення 14.04.2017).
333. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наук. думка, Т. 10 : Т-Ф. 1979. 658 с.
334. Чениченко С. В. Реализация международно-правовых норм, ее предпосылки и результаты. СЕМП. 1980. Москва, 1981. 128 с.
335. Куц М. О. Про особливості тлумачення терміна «імплементация». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 133–138.

336. Усенко Е. Т. Теоретические проблемы соотношений международного и внутригосударственного права. *Советский ежегодник международного права*. 1978. С. 34–37.

337. Левин Д. Б. Актуальные проблемы теории международного и национального права. *Московский журнал международного права*. 1995. № 2. С. 29–40.

338. Проблеми імплементації змін до Конституції України щодо правосуддя та статусу Конституційного суду України / автор-укладач В. Мусіяка. Київ: Заповіт. 2017. 187 с. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_Sud_reform.pdf (дата звернення 14.04.2017).

339. Буроменський М. В. Правова доктрина. України: *Українська доктрина співвідношення міжнародного і національного права*: у 5 т.; ред. кол. В. Я. Тацій та ін. НАПрН України. Харків: Право. 2013. Т. 2 : Публічно-правова доктрина України. С. 632-662.

340. Медведєв Ю. Імплементація норм міжнародного права у право України: зміст і способи реалізації. *Публічне право*. 2014. №1 (13). С. 129–135.

341. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юрид. факультетов и вузов; изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер. 2005. 544 с.

342. Тункин Г. И. Основы современного международного права: учеб. пособие. Москва: Наука, 1956. 239 с.

343. Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права. Москва: Междунар. отношения. 1982. 136 с.

344. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 250000 / укладач та гол. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь: Перун. 2005. VI. 1728 с.

345. Шпакович О. М. Особливості способів імплементації міжнародно-правових норм. *Віче*. 2010. № 17. С. 23–25.

346. Раскле́й М. Імплементация як засіб узгодження норм міжнародного та внутрішньодержавного права України. Віче. № 24. грудень 2010. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2328/> (дата звернення 18.05.2018).

347. Васильєва В. А. Проблеми гармонізації приватного права України до законодавства Європейського Союзу. *Українознавчі студії*. № 8-9. 2007-2008. С. 245–250.

348. Європейська система захисту прав людини. URL: https://otherreferats.allbest.ru/law/00120028_0.html (дата звернення 18.05.2017).

349. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Бакалов проти України» від 30 листопада 2004 р. (заява № 14201/02). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_322 (дата звернення 18.05.2017).

350. ЄСПЛ виключив з реєстру та передав до Комітету Міністрів більше 12 000 скарг проти України. Юридичний інтернет-ресурс Протокол. URL: https://protocol.ua/ua/espl_viklyuchiv_z_reestru_ta_pereдав_do_komitetu_ministriv_bilshe_12_000_skarg_proti_ukraini/ (дата звернення 18.05.2017).

351. Морозов Є. Проблеми примусового виконання рішення Європейського суду з прав людей. URL: <https://blog.liga.net/user/emorozov/article/25816> (дата звернення 18.05.2017).

352. Резолюція ПАРЄ: За невиконання рішень Європейського суду можуть виключити з Ради Європи. Право і суспільство. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%94-%D0%B7%D0%B0-%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C-%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%83-%D0%BC%D0%BE%D0%B6%D1%83%D1%82%D1%8C-%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B8-%D0%B7->

%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8-%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B8/a-18751903 (дата звернення 18.05.2017).

353. Войченко С. В. Поняття та форми імплементації в сучасному міжнародному праві. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Одеса: Юрид. літ-ра, 2009. Вип. 46. С. 363–369.

354. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 16.05.2018).

355. Попов Ю. Ю. Прецедентне право у контексті загальнообов'язковості судових рішень та українські перспективи. *Форум права*. 2010. № 3. С. 351–363.

356. Попов Ю. Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. URL: http://porov-uuyu.narod.ru/28_ECHR_case-law.htm (дата звернення 18.05.2017).

357. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні: монографія. Київ: Реферат, 2007. 640 с.

358. Задирака Н. Ю. Рішення європейського суду з прав людини у правовій системі континентального права як джерело адміністративного процесуального права. *Науково-практичний журнал Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2014. № 3(9). URL: <http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-9-2014-jubilee/item/393-rishennya-yevropeyskoho-sudu-z-prav-lyudyny-u-pravoviy-systemi-kontynentalnoho-prava-yak-dzherelo-administratyvnoho-protsesualnoho-prava-zadyraka-n-yu> (дата звернення 18.05.2017).

359. Загородняя Н. В. Применение в судебной практике решений Европейского суда по правам человека как источника права. *Правовое регулирование социально-экономических отношений в Европейском Союзе: опыт для Республики Беларусь*: материалы Междунар. науч.-практ. конф.

(г. Брест, 24-25 апреля 2014 р.). Брест: БрГУ имени А.С. Пушкина, 2014. С. 54-56. (Форма участі – заочна).

360. Базов В. Питання застосування судового прецеденту в адміністративному судочинстві. *Роль і вплив практики адміністративного судочинства на розвиток публічного права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29-30 листоп. 2012 р.) / за ред. І. Х. Темкіжева. Київ: Істина, 2012. С. 278–286.*

361. Зайцев Ю. Є. Про тонкощі використання в українській судовій практиці рішень Європейського суду з прав людини. *Бюлетень Міністерства юстиції України. 2010. № 11. С. 5–8.*

362. Задирака Н. Ю. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини як джерел адміністративно-процесуального права України. *Юридичний вісник. 2014. № 2. С. 306–311.*

363. Зубенко Г. В. Проблеми перекладу рішень та постанов ЄСПЛ. Г. В. Зубенко, Т. О. Бродникова, К. Б. Джумаєва. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. Т. 1. С. 408–410.*

364. Рішення Господарського суду Одеської області від 21 червня 2018 р. по справі № 916/82/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75017559> (дата звернення 29.07.2018).*

365. Рішення Господарського суду Кіровоградської області від 05 грудня 2017 р. по справі № 912/3172/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70855403> (дата звернення 29.07.2018).*

ДОДАТКИ

Додаток А**НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ, ЯКІ МІСТЯТЬ ОСНОВНІ НАУКОВІ
РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ:**

1. Загородня Н.В. Щодо характеристики видів джерел господарського процесуального права України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2015. № 1 (2). С. 30–34.
2. Загородня Н. В. Теоретичні підходи до визначення поняття та видів джерел господарського процесуального права України. *Jurnalul JURIDIC NATIONAL: Teorie si Practica*. 2017. № 1 (23). С. 85–89.
3. Загородня Н. В. Дія джерел господарського процесуального права в часі. *Юридичний вісник*. 2017. № 1. С. 226–232.
4. Загородня Н. В. Особливості системи джерел господарського процесуального права: теоретичні підходи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Вип. 38. Т 1. С. 104–107.
5. Загородня Н. В. Система господарського процесуального законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 63–66.
6. Загородня Н. В. Прецедентна система джерел господарського процесуального права України. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 57–61.

**НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ, ЯКІ ЗАСВІДЧУЮТЬ АПРОБАЦІЮ
МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ:**

7. Загородня Н. В. Применение в судебной практике решений Европейского суда по правам человека как источника права. *Правовое регулирование социально-экономических отношений в Европейском Союзе: опыт для Республики Беларусь*: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г.

Брест, 24–25 апреля 2014р.). Брест: БрГУ имени А.С. Пушкіна, 2014. С. 54–56. (Форма участі – заочна).

8. Загородня Н. В. Судова практика як джерело сучасного господарського процесуального права. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 14 березня 2014р.). Маріуполь: МДУ, 2014. С. 353–355. (Форма участі – очна).

9. Загородня Н. В. Основні джерела господарського процесуального права України. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 13 березня 2015 р.). Маріуполь: МДУ, 2015. С. 173–175. (Форма участі – очна).

10. Загородня Н. В. Господарське судочинство України: ефективність вирішення господарських спорів. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18-19 грудня 2015р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2015. С. 106–109. (Форма участі – заочна).

11. Загородня Н. В. Глобалізація та реформування господарського процесуального права в Україні. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 11 березня 2016р.). Маріуполь: МДУ, 2016. С. 214–215. (Форма участі – очна).

12. Загородня Н. В. Межі дії господарського процесуального законодавства. *Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Ч. 1 (м. Запоріжжя, 23-24 грудня 2016 р.). Запоріжжя: Запорізька міська ГО «Істина», 2016. С. 135–138. (Форма участі – заочна).

13. Загородня Н. В. Система джерел господарського процесуального

права. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 10 березня 2017р.). Маріуполь: МДУ, 2017. С. 85–88. (Форма участі – очна).

14. Загородня Н. В. Значение судебной практики в хозяйственном процессуальном праве. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти і молодих учених «Весняні юридичні читання», присвяченої 80-річчю Донецького національного університету імені Василя Стуса Випуск XXII (м. Вінниця, 19 квітня 2017р.). Вінниця: Дон НУ імені Василя Стуса, 2017. С. 218–220. (Форма участі – заочна).

15. Загородня Н. В. Щодо співвідношення понять «цивільний договір» та «господарський договір». *Міжгалузеві зв'язки цивільного, господарського та трудового права*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 28 вересня 2017 р.). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2017. С. 73–76. (Форма участі – заочна).

16. Загородня Н. В. Особливості застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року в господарському процесуальному праві України. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 29 березня 2018р.). Маріуполь: МДУ, 2018. С. 180–183. (Форма участі – очна).

Додаток Б

Перший проректор
Донецького юридичного інституту
МВС України

доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник

Є.С. Назимко

«22» травня 2018 р.

**АКТ
ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ У НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС**

№ 23/нч

«22» травня 2018 р.

Комісія у складі:

Голова комісії: вчений секретар, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судових експертиз, к.ю.н. Давидова Д.В.

Члени комісії:

- 1) декан факультету № 3 к.ю.н. Ампілогов О.В.;
- 2) завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін к.ю.н. Кадала В.В.;
- 3) доцент кафедри господарсько-правових дисциплін к.н.д.у., доцент Хайлова Т.В.

розглянувши результати та основні положення дисертаційного дослідження Загородній Н.В. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право за темою: «Джерела господарського процесуального права», дійшла таких висновків:

1. У навчальний процес Донецького юридичного інституту МВС України впроваджено результати вищезазначеного дисертаційного дослідження. Зокрема, окремі висновки та пропозиції було використано у навчальному процесі при викладанні дисциплін «Теорія держави та права», «Господарське процесуальне право», «Господарське право». Зокрема, використано такі праці автора:

Загородня Н.В. Щодо характеристики видів джерел господарського процесуального права України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. № 1/2015. С. 30-35.

Загородня Н.В. Особливості системи джерел господарського процесуального права: теоретичні підходи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. №1. С. 104-108.

Продовження додатку Б

Загородня Н.В. Теоретичні підходи до визначення поняття та видів джерел господарського процесуального права України. *Jurnalul JURIDIC NATIONAL: Teorie si Practica*. 2017. № 21 (23). С. 85-89.

Загородня Н.В. Дія джерел господарського процесуального права в часі. *Юридичний вісник*. 2017. № 1. С. 226-232.

Загородня Н.В. Прецедентна система джерел господарського процесуального права України. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 57-60.

Загородня Н.В. Система господарського процесуального законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 63-66.

Загородня Н.В. Господарське судочинство України: ефективність вирішення господарських спорів: *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18-19 грудня 2015 р.) С. 106-109.

Загородня Н.В. Межі дії господарського процесуального законодавства: *Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23-24 грудня 2016р.) Ч. I. С. 135-138.

2. Поданий матеріал буде корисним для науковців, викладачів, аспірантів, ад'юнктів, студентів та курсантів вищих навчальних закладів, широке коло осіб, які цікавляться питаннями господарського процесуального права.

Голова комісії:

Вчений секретар
Донецького юридичного інституту
МВС України,
кандидат юридичних наук

Д.В. Давидова

Члени комісії:

Декан факультету № 3
Донецького юридичного інституту
МВС України
кандидат юридичних наук

О.В. Ампілогов

Завідувач кафедри
господарсько-правових дисциплін
Донецького юридичного інституту
МВС України
кандидат юридичних наук

В.В.Кадала

Доцент кафедри
господарсько-правових дисциплін
Донецького юридичного інституту
МВС України
кандидат наук з державного управління, доцент

Т.В. Хайлова

Додаток В

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Донецького юридичного інституту
МВС України
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник

Є.С. Назимко

„17” травня 2018 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
Загородньої Наталі В'ячеславівні на тему: «Джерела господарського
процесуального права» зі спеціальності 12.00.04 – господарське право;
господарсько-процесуальне право

№ 25/114

Комісія у складі:

1. Куракіна О.М., доктора юридичних наук, доцента, члена Наукової ради Донецького юридичного інституту МВС України;
2. Пилипенка Д.О., кандидата юридичних наук, члена Наукової ради Донецького юридичного інституту МВС України;
3. Червінчука А.В., кандидата юридичних наук, члена Наукової ради Донецького юридичного інституту МВС України

склала цей акт про те, що нею розглянуто основні положення дисертації Загородньої Наталі В'ячеславівні на тему: «Джерела господарського процесуального права» зі спеціальності 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право.

У дисертації з урахуванням досягнень вітчизняної науки і практики здійснюється загальнотеоретичний аналіз джерел господарського процесуального права, визначаються нові закономірні тенденції розвитку та надаються науково обґрунтовані рекомендації щодо їх вдосконалення.

Автор визначає фактори, що впливають на розвиток джерел господарського процесуального права, надає правову характеристику джерел господарського процесуального права, досліджує генезу та розвиток джерел господарського процесуального права в умовах євроінтеграційних процесів, визначає поняття та особливості системи джерел господарського

Продовження додатку В

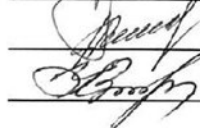
процесуального права, обґрунтовує структуру системи джерел господарського процесуального права, визначає місце джерел міжнародного права в розвитку господарського процесуального права, аналізує способи імплементації джерел міжнародного права в систему господарського процесуального права та наголошує на впровадженні нових шляхів удосконалення господарського процесуального права.

Отже, комісія констатує, що отримані Загородньою Наталею В'ячеславівною у дисертації результати мають необхідний теоретичний рівень та практичну спрямованість, сприятимуть розвитку господарського процесуального права і покращенню ефективності господарського судочинства та можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях Донецького юридичного інституту МВС України.

Члени комісії:

(О.М. Куракін)

(Д.О. Пилипенко)

(А.В. Червінчук)

« _____ » _____ 2018 р.

Додаток Г

*Заяв. № 129/18
виг. від 05.2018*

Голові спеціалізованої вченої ради
Д. 11.170.02 з захисту дисертацій
в Інституті економіко – правових
досліджень НАН України

члену – кореспонденту НАН України,
доктору юридичних наук,
Заслуженому юристу України,
професору

Устименку В.А.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи старшого викладача кафедри права та публічного адміністрування Маріупольського державного університету Загородньої Наталі В'ячеславівни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Джерела господарського процесуального права», зі спеціальності 12.00.04 - господарське право; господарсько-процесуальне право

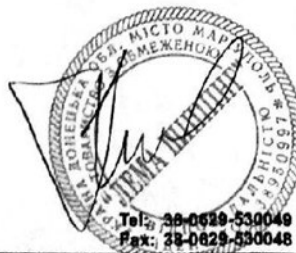
Цією довідкою Товариство з обмеженою відповідальністю «ЛЕМА ІНШПІНГ» підтверджує, що матеріали дисертаційного дослідження Загородньої Н.В. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Джерела господарського процесуального права» обговорені в колективі підприємства.

Отримані результати наукового дослідження на підприємстві визнані ефективними, такими, що мають практичну цінність.

Висновки дисертантки, які містяться у вказаній дисертаційній роботі, можуть використовуватися при складанні процесуальних документів до суду в обґрунтування та на підтвердження позовних вимог, застосовуючи Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та протоколів до неї, рішення Європейського суду з прав людини та висновки Верховного Суду.

Довідка надана для подання в спеціалізовану вчену раду Д 11.170.02 з захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук в Інституті економіко-правових досліджень НАН України (м. Київ).

Директор

О.О. Шиповалов

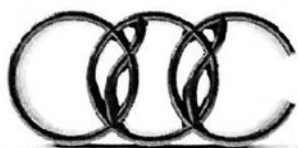
21, Admiral Lunin Avenue,
87510 Mariupol, Ukraine

пр. Адмирала Лунина, 21
87510 Мариуполь, Украина

Тел: 38-0629-530049 / 530050 / 530051 / 371244 / 530210 / 377309 / 530535
Факс: 38-0629-530048 Telex: (680) 115743 LEMA UX E-mail: lema@lemafcc.com

Тел: 38-0629-530049 / 530050 / 530051 / 371244 / 530210 / 377309 / 530535
Факс: 38-0629-530048 Telex: (680) 115743 LEMA UX E-mail: lema@lemafcc.com

Додаток Д

НАУЧНО-ПРОИЗВОДСТВЕННАЯ ФИРМА
ААС

Исх. №203/05/11
від 07/05/18

Голові спеціалізованої вченої ради
Д. 11.170.02 з захисту дисертацій
в Інституті економіко - правових
досліджень НАН України
члену - кореспонденту НАН України,
доктору юридичних наук,
Заслуженому юристу України,
Професору Устименку В.А.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи старшого викладача кафедри права та публічного адміністрування Маріупольського державного університету Загородньої Наталі В'ячеславівни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Джерела господарського процесуального права», зі спеціальності 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право

Результати дисертаційного дослідження Загородньої Н.В. за темою «Джерела господарського процесуального права» використані в діяльності Товариства з обмеженою відповідальністю «НАУКОВО-ВИРОБНИЧА ФІРМА ААС» зокрема, враховано та підтримано пропозиції щодо використання при підготовці позову до господарського суду посилань на норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, рішення Європейського суду з прав людини як на правову підставу свої вимог та заперечень.

Довідка надана для подання в спеціалізовану вчену раду Д 11.170.02 з захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук в Інституті економіко-правових досліджень НАН України (м. Київ).

Генеральний директор

Г. Банніков

ООО "Научно-производственная фирма ААС"
87500 Украина г. Мариуполь Донецкой обл.
ул. Казанцева 19а
телефон (0629) 40-40-12
E-mail: Azovavtostroi@gmail.com

ТОВ "Науково-виробнича фірма ААС"
87500 Україна м. Маріуполь Донецької обл.
вул. Казанцева 19а
телефон (0629) 40-40-12
E-mail: Azovavtostroi@gmail.com

AAC Ltd
87500, Ukraine, Mariupol, Donetsk region
str. Kazantseva 19a
phone +38 (0629) 40-40-12
E-mail: Azovavtostroi@gmail.com

Додаток Є

ГОСПОДАРСЬКИЙ СУД КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Симона Петлюри, 16/108, м. Київ, 01032, тел. (044) 235-95-51, e-mail: inbox@ko.arbitr.gov.ua

Голові спеціалізованої вченої ради
Д. 11.170.02 з захисту дисертацій
в Інституті економіко – правових
досліджень НАН України

члену – кореспонденту НАН України,
доктору юридичних наук,
Заслуженому юристу України,
професору

Устименку В.А.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи старшого викладача кафедри права та публічного адміністрування Маріупольського державного університету Загородньої Наталі В'ячеславівни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Джерела господарського процесуального права», зі спеціальності 12.00.04 - господарське право; господарсько-процесуальне право

Цією довідкою Господарський суд Київської області підтверджує, що матеріали дисертаційного дослідження старшого викладача кафедри права та публічного адміністрування Маріупольського державного університету Загородньої Н.В. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Джерела господарського процесуального права» обговорені в колективі суду.

Отримані результати наукового дослідження суддями визнані ефективними, такими, що мають практичну цінність.

Висновки дисертантки, які містяться у вказаній дисертаційній роботі, можуть використовуватися при застосуванні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та протоколів до неї, рішень Європейського суду з прав людини та висновків Верховного Суду під час розгляду та вирішення господарських спорів та припосиланні на ці джерела права в мотивувальній частині судового рішення.

Довідка надана для подання в спеціалізовану вчену раду Д. 11.170.02 з захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук в Інституті економіко-правових досліджень НАН України (м.Київ).

В.о. голови суду

Ю.В. Подоляк

